

La Revista de Canals

6 NOVEMBRE
2020

**LES CULTURES
DE LA VILA**

Dos jóvenes de Canals fabrican y envían 20 mascarillas protectoras al Hospital Lluís Alcanyís

Son dos estudiantes de 1º de Bachillerato y aficionados a la empresa en 3D.

**COL-LABORADORES
COL-LABORADORS**

MANEL ARCOS
VICENT ENRIC BELDA
ISAIËS BLESA
F. XAVIER FERRERO
MARIA BELÉN GARCÍA
VICENT GRAMAJE
MARIA JOSEP JUAN
ENRIC JUAN
MARCIAL MARTÍNEZ
MARTA PARDO
JOAN PAVIA
LLUM PÉREZ
MATI PEREZ
JOSÉ MARIA SANCHO
FRANCESC TORMO
VIRGILIO TORTOSA
JORDI VILA

LA COVID 19 A CANALS

ARTICLE, ENQUESTA, DIARI D'UN CONFINAT

ANTONIO PLA, UN SINGULAR CREADOR LOCAL • RAFAEL SANCHIS PEIRÓ, METGE TITULAR DE CANALS • LA TORRE I EL PALAU DELS BORJA • EL SOBREEIXIDOR I EL MOLÍ VELL • PUBLICACIONS • LA FOGUERA MECANITZADA • LA BARONIA DE CANALS, LOS CONFLICTOS INTERNOS ENTRE LAS PEQUEÑAS OLIGARQUIAS LOCALES (1707-1808) • FESTES DEL CARRER DE LA PARRA • XOLAKA: ARTE EN MURO • CAP ON VA L'ECONOMIA DE CANALS, UNA NOVA OPORTUNITAT PER A LA INDÚSTRIA • RODERS DE LLEGENDA: EL TARDÀ DE CANALS • DIARI D'UN CONFINAT • LA COVID 19 A CANALS • CANALS 2020 • CONTARELLA.

la revista de Canals

1 DESEMBRE 2015

GEOGRAFIA
HISTÒRIA - ART
CULTURA DE LA VILA

**LA HISTÒRIA EN ATIFELLS,
EL RACÓ DELS NOSTRES AVANTPASSATS**
MARCIAL MARTÍNEZ BARBERÁ

COL-LABORADORS/ES
ALICIA ARNAU
VICENT ENRIC BELDA
CLARA BORJA
JOSEP LL. CEBRIAN
ELISEU FERRERO
PERE P. MARTÍNEZ
JOSEP R. MOLTÓ
NÉSTOR NOVELL
ANTONI PAVIA
MATI PÉREZ
PELEGRÍ SANCHO
JOSE-MARIA SANCHO
FRANCESC TORMO

IMMIGRACIÓ INTERNACIONAL A CANALS • ENTREVISTA CON MIGUEL MARTÍNEZ "EL LIMPIA" • CANALINS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS • RESULTATS ELECTORALS MAIG 2015 • EL RETAULE D'ÀNIMES A LA TORRE DE CANALS, NOVES APORTACIONS • MUSEU EL RACÓ DELS NOSTRES AVANTPASSATS • DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB LA VILA • LA NOSTRA CONVERSA DE CADA DIA • CONTARELLA • NOVA APORTACIÓ A LA HISTÒRIA I L'ECONOMIA DE CANALS • ETC.

la revista de Canals

2 OCTUBRE 2016

GEOGRAFIA
HISTÒRIA - ART
CULTURA DE LA VILA

**ECONOMIA:
CRISIS INDUSTRIAL Y REACCIÓN
TERRITORIAL. EL CASO DE CANALS**

GUIA DESFICIOSA DE CANALS • RODRIGO SANCHO FERRER, PREMI DE POESIA ADONAIS 2015, ENTREVISTA • JOSÉ MOMPÓ MORALES, GRANERER • EL PI DE SANT VICENT, EL PI DE SANTA CREU, FESTA I CULTURA POPULAR • FRANCISCO MASET MARTÍNEZ, ALCALDE DE CANALS 1931-1934 • CONTARELLA • BIBLIOGRAFIA DE/SOBRE CANALS, CANALINS I CANALINS, ETC.

COL-LABORADORS/ES
PAU ARNAU
VICENT E. BELDA
JOAN M. CALATAJUD
ANTONI CASTELLS
JOSEP LL. CEBRIAN
JOSE L. CONTRERAS
FXAVIER FERRERO
JUAN R. GALLEGO
VICENT GRAMAJE
PERE P. MARTÍNEZ
JOSE NACHER
ANTONI PAVIA
XIMO PÉREZ
MATI PÉREZ
JOSE M. SANCHO
FRANCESC TORMO

la revista de Canals

3 DESEMBRE 2017

GEOGRAFIA
HISTÒRIA - ART
CULTURA DE LA VILA

CANALS, víctimes de la Guerra Civil i la repressió franquista

CONTARELLA • ANTONIO JOSEF CAVANILLES A CANALS, 1793 • CONSTRUCCIONS DEL REG • TRES PLAFONS DEL PINTOR CERÀMIC JOSEP SANCHIS A CANALS • RELLOTGES DE SOL A CANALS • LA FESTA COM A PATRIMONI CULTURAL • LA FESTA ENS FA HUMANS • MERCÉ LINYAN REAL: UNA ESCRITORA CANALINA A LONDRES • OFICIS DELS CANALINS: TERRISSERS • EMBOTITS EL TIO FEO • 50 ANYS D'HANDBOL EN CANALS • IMATGES PER A LA HISTÒRIA • DARRERES PUBLICACIONS RELACIONADES AMB CANALS

COL-LABORADORS/ES
VICENT ENRIC BELDA
JOSEP LLUIS CEBRIAN
F. XAVIER FERRERO
VICENT GRAMAJE
ENRIC JUAN
MARIA JOSEP JUAN
ANTONI PAVIA
JOAN PAVIA
JOSE MARIA SANCHO
AMPARO TORMO
FRANCESC TORMO
JOSEP TORTOSA
REVISTA MÈTODE

La Revista de Canals

5 NOVEMBRE 2019

LES CULTURES
DE LA VILA

PELLEROS DE CANALS, 1879-2019

CAP ON VA L'ECONOMIA DE CANALS • TERRATREMOL DE 1748 • ELS MORISCOS • JOSE M. SARRIÓ PILOT DE COMBAT • EL SIFÓ • EL MOLÍ VELL • LES BOTIGUES D'ULTRAMARINS • FESTIVAL INTERNACIONAL SOXXI • AÑO NUEVO, PLANTA DEL PI • MICROBIS AL LUCINÓGENS • FESTA DEL CARRER DE SANT RAMÓN • PEPA CASTILLO, INVESTIGADORA • TERRATREMOL I FESTA DE GRÀCIA • FERRERS DE CANALS • PREMIS LITERARIS • PUBLICACIONS • EL MATEIX PENSAMENT.

COL-LABORADORS
ANTONIO ARÑO
ALICIA ARNAU
VICENT ENRIC BELDA
ALFRED BOLLUDA
LOLES DIGES
FXAVIER FERRERO
VICENT GRAMAJE
ENRIC JUAN
MARIA JOSEP JUAN
RICARD JUAN
MARCIAL MARTÍNEZ
ALFRED MORAL
JOAN PAVIA
VICENT PEIRO
LLUM PEREZ
JOSE MARIA SANCHO
JOAN SORIANO
FRANCESC TORMO
JORDI VILA
REVISTA MÈTODE
RICARD GUERRERO
MERCE BERLANGA
CARLES PUIGHE

la revista de Canals

4 NOVEMBRE 2018

GEOGRAFIA
HISTÒRIA - ART
CULTURA DE LA VILA

Els llavadors de Canals, patrimoni cultural

UN MUSEU HISTÒRIC-ETNOLÒGIC • CONTARELLA • CANALINS A LA DIVISIÓ AZUL • ARQUEOLOGIA VISUAL • LA CASA DEL MAS • CANALS DE NIT • ELS LLAVADORS DE CANALS • ELS RELLOTGES DE L'ESGLÉSIA DE CANALS • I COM CANTEN LES VEUS BLANQUES! • LES CASES BARATES • EL CULTE A SANT ANTONI I LA SEUA LLEGENDA A EUROPA • CRISTINA FERRER, IL·LUSTRADORA • PÀMILA LLORENS, ACTRIU • EL CRIM DEL LLORO • PUBLICACIONS

COL-LABORADORS/ES
ALICIA ARNAU
VICENT ENRIC BELDA
LAURA GÓMEZ
VICENT GRAMAJE
ENRIC JUAN
ANTONI PAVIA
JOAN PAVIA
MATI PÉREZ
LLUM PEREZ
MARGEL ROSELLÓ
JOSE MARIA SANCHO
FRANCESC TORMO
PHILIPPE WALTER

La Revista de Canals

6 NOVEMBRE 2020

LES CULTURES
DE LA VILA

Dos jóvenes de Canals fabrican y envían 20 mascarillas protectoras al Hospital Lluís Alcanyis

LA COVID 19 A CANALS
ARTICLE, ENQUESTA, DIARI D'UN CONFINAT

ANTONIO PLA, UN SINGULAR CREADOR LOCAL • RAFAEL SANCHIS PEIRÓ, METGE TITULAR DE CANALS • LA TORRE I EL PALAU DELS BORJA • EL SOBREEIXIDOR I EL MOLÍ VELL • PUBLICACIONS • LA FOGUERA MECANITZADA • LA BARONIA DE CANALS, LOS CONFLICTOS INTERNOS ENTRE LAS PEQUEÑAS OLIGARQUÍAS LOCALES (1707-1808) • FESTES DEL CARRER DE LA PARRA • XOLAKA: ARTE EN MURO • CAP ON VA L'ECONOMIA DE CANALS, UNA NOVA OPORTUNITAT PER A LA INDÚSTRIA • RODERS DE LLEGENDA: EL TARDÀ DE CANALS • DIARI D'UN CONFINAT • LA COVID 19 A CANALS • CANALS 2020 • CONTARELLA.

COL-LABORADORS
MANEL ARCOS
VICENT ENRIC BELDA
ISAIES Blesa
F. XAVIER FERRERO
MARIA DELÉN GARCIA
VICENT GRAMAJE
MARIA JOSEP JUAN
ENRIC JUAN
MARCIAL MARTÍNEZ
MARTA PARDÓ
ANTONI PAVIA
LLUM PEREZ
MATI PÉREZ
JOSE MARIA SANCHO
FRANCESC TORMO
VICENT TORTOSA
JORDI VILA

La Revista de Canals

PUBLICACIÓ DE
L'ASSOCIACIÓ CULTURAL
LA PEBRELLA, CANALS

Apartat de correus 141
46650 CANALS
canals@lapebrella.org

Coordinació:
FRANCESC TORMO

Han col·laborat
en aquest número:
MANEL ARCOS
VICENT ENRIC BELDA
ISAÏES Blesa
F. XAVIER FERRERO
MARIA BELÉN GARCÍA
VICENT GRAMAJE
ENRIC JUAN
MARCIAL MARTÍNEZ
MARTA PARDO
MATI PEREZ
JOSÉ MARIA SANCHO
FRANCESC TORMO
VIRGILIO TORTOSA
JORDI VILA

Correcció de textos:
MARIA JOSEP JUAN
JOAN PAVÍA
LLUM PÉREZ

Impressió: LA IMPRENTA, C.G.
Dipòsit Legal: V-2244-2016
ISSN: 2462-6449

El articles manifesten l'opinió dels
seus autors/autores. L'Associació
Cultural La Pebrella no s'identifica
necessàriament amb ells.

AMB LA
COL·LABORACIÓ
DE LA REGIDORIA
DE CULTURA DE
L'AJUNTAMENT
DE CANALS

SUMARI

CANALS, 2020, per Francesc Tormo Megías	2
UNES CONTARELLES DEL TIO CAPITÁN. JOAQUIN SERRADELL I CALATAYUD EL CAPITÁN (CANALS, 1902-1985), per Vicent Enric Belda.....	4

ACTUALITAT

LA COVID19 A CANALS (1), per Francesc Tormo Megías	6
DIARI D'UN CONFINAT, per F. Xavier Ferrero Calatayud	24

ECONOMIA

CAP ON VA L'ECONOMIA DE CANALS? (II): UNA NOVA OPORTUNITAT PER A LA INDÚSTRIA, per Jordi Vila Garrido.....	42
---	----

LA NOSTRA GENT

D. RAFAEL SANCHIS PEIRÓ (1894-1971), METGE TITULAR DE CANALS DE 1920 FINS 1964, per Jose Maria Sancho Navarro	50
ANTONIO PLA MOMPÓ: UN SINGULAR CREADOR LOCAL, per Virgilio Tortosa	66

MEMORIA HISTÒRICA

HISTÒRIA D'EDELMIRO I MATILDE, per Matilde Pérez	72
--	----

HISTÒRIA

RODERS DE LLEGENDA. EL TARDÀ (CANALS), per Manel Arcos	80
LA BARONÍA DE CANALS: LOS CONFLICTOS INTERNOS ENTRE LAS PEQUEÑAS OLIGARQUÍAS LOCALES (1707-1808), per Isaïes Blesa Duet	84

PATRIMONI

EL SOBREEIXIDOR I EL MOLÍ VELL, per ENRIC JUAN SAHUQUILLO	98
LA TORRE I EL PALAU DELS BORJA, ESTUDI EVOLUTIU I RECONSTRUCCIONS EN 3D (EXTRACTE DEL TREBALL DE FINAL DE GRAU D'ARQUEOLOGIA), per Marta Pardo Marin	116

ART AL CARRER

XOLAKA: ARTE EN MURO.....	134
---------------------------	-----

PATRIMONI FESTIU / FESTES DE CARRER

FESTES DEL CARRER DE LA PARRA, per Mati Pérez Sancho	144
--	-----

MISCEL·LÀNIA

LA FOGUERA, MECANITZADA	152
CAIGUDA DE LA FOGUERA	154
PUBLICACIONS.....	158

Canals, 2020

> FRANCESC TORMO MEJIAS COORDINADOR DE LA REVISTA DE CANALS

L'AV. DE BLASCO IBÁÑEZ, COMPLETAMENT DESERTA DURANT EL CONFINAMENT.

CORONAVIRUS. El dos mil vint constituirà un any important també en la història de Canals. Canaleres i canalers tindrem en la ment mentre visquem aquest episodi que ens ha afectat tant en l'àmbit personal com en l'àmbit col·lectiu.

A la –encara– preocupant situació econòmica i social de Canals ha vingut a afegir-se una pandèmia mundial que ens ha produït un greu i inquietant impacte, especialment quant a la salut però també en els aspectes econòmics i socials dits, que ja arrosseguem uns anys.

En les pàgines següents hem intentat, en la

modesta mesura de les nostres possibilitats, reflectir el xoc social produït.

PATRIMONI HISTÒRIC-ARTÍSTIC-CULTURAL. Tornem a insistir en un aspecte de la nostra col·lectivitat que considerem destacat, com és el Patrimoni Històric-Artístic-Cultural.

Ja fa prop de quatre anys [26/1/2017] que el Ple de la Corporació aprovava per unanimitat determinades mesures preventives i de Declaració de Béns de Rellevància Local sobre el dit patrimoni i tant sols s'han produït dues accions: un complet "Informe tècnic de valoració tècnica, patrimonial i estat de conservació del Molí Vell per a sol·licitar la seua declara-

ció com Bé de Rellevància Local”, lliurat a l’Ajuntament en desembre de 2019, i un exhaustiu (382 pàgines) “Estudi patrimonial dels sistemes hidràulics de Canals”, sobre l’arquitectura de l’aigua entregat a l’Ajuntament en setembre de 2019. Fa un any. Tenint aquesta important documentació sols resten les corresponents gestions administratives per a la declaració i, evidentment, conformar una política clara i decidida per a la seua conservació i divulgació dels seus valors a la societat canalina, començant pels escolars.

Altres béns que ni tan sols s’han encetat del citat acord plenari són els plafons ceràmics devocionals antics i moderns, i els fumerals industrials. Sobre aquests últims recordem que al voltant de l’any 2000 se’n va desmuntar un (a iniciativa de l’Ajuntament) situat prop de l’horta-jardí del Monestir de Santa Clara, per “posteriorment reconstruir-se”, i els materials es troben, encara, deixats caure tocant a la tanca del cementeri, transformant-se en escombraries...

ARXIU MUNICIPAL. Considerem també com Patrimoni Històric l’arxiu municipal que, en ple segle XXI, no tenim encara en les condicions mínimes d’ús i consulta, estimant que és una font important per conèixer la història dels pobles. Diverses persones canalines, universitàries, lamenten que no han pogut fer els seus treballs investigadors sobre Canals, com pretenien, per no tenir un Arxiu Municipal en unes condicions mínimes d’organització i consulta pública. Han hagut de fer els treballs sobre altres llocs. Realment deplorable.

Considerem que a la política municipal no hi ha un equilibri raonable, en prioritzar determinats projectes d’inversions elevadíssimes i deixant de

SAFAREIG DE LA TORRE DELS FRARES EN ESTAT D’ABANDONAMENT.

ARCADETA DEL PLA NOU QUE CANALITZA LES AIGÜES DEL MATEIX PLA

costat altres, com els que assenyalen i que són bàsics dins les competències municipals. Estem davant allò de “vestir un sant per despullar-ne un altre”.

De nou reclamem a la corporació municipal sensibilitat i voluntat clara i decidida de recuperació, restauració i protecció del nostre patrimoni.

> CONTARELLA

Unes contarelles del Tio Capitán

JOAQUIN SERRADELL I CALATAYUD EL CAPITÁN (CANALS, 1902-1985).

> VICENT ENRIC BELDA

(FOTOGRAFIES DE VICENT GRAMAJE, 1981).

La primera vegada que vaig estar a Canals el dia dels Parells va ser l'any 1983, fa ja trenta-set anys. Com deia mon pare, on va la corda va el poal i si la meua núvia celebrava les seues festes, allí estava jo també per fer-li costat.

El dia dels Parells d'aquell any vaig ser convidat a esmorzar amb els amics del meu cunyat Ximo Reig. Si mal no recorde, estava José Luis Vila, Paco Abad, Antonio Arnau, Ximo Capitán, Vicente Llorenç, Salvador Bonany... i alguna altra ànima caritativa més, que va tenir a bé acollir un

pobre foraster com jo era aleshores. No vos puc dir com vaig acabar la festa, perquè m'he passat la vida construint-me una bona reputació i no és massa correcte que vos relata alguns fets un tant compromesos que val la pena oblidar. A pesar de tot, recorde bé unes contarelles que vaig escoltar aquell dia i que passe de seguida a relatar-vos.

Doncs bé, esmorzàvem al Restaurant Lorente, quasi res!, i sembla que l'ambient de festa de la nostra taula va comminar el seu amo, Rafael, a seure amb nosaltres un moment. En sentir que un

de nosaltres era Capitán, Ximo Capitán, net del gran i històric Ximo Serradell, el Capitán dels Capitans, ens va contar la següent anècdota del seu avi:

Diuen que el tio Capitán estava preocupat perquè el porc que tenia en la porquera s'havia posat malalt de repent, i temia que no arribara a la matança. Com que no ho veia gens clar, va cridar al veterinari, el qual li va administrar una injecció *miraculosa*. Però, en comptes de curar-se, aquella mateixa nit el porc va estirar la pota i se'n va anar directe al cel dels porquets. Tan decebut estava el tio Capitán que va anar a casa del veterinari i li va portar una orella del porc i també la cua, i li'ls va reballar damunt de la taula del despatx. "Xe, com, què vol dir açò?", s'estranyà en veterinari tot astorat. "Per a vosté, don José, orella i *rabo*, que se'ls ha guanyat, que ha mort l'animal a la primera estocada, com el gran torero Graneret".

"Era molt bo, el tio Capitán", recordà Rafael Lorente, i encara en contà alguna més d'aquell peculiar personatge de cames llargues, barret cordovés, brusó negre, pantalons de pana i botins de pell, que els dies dels Parells els passava anant d'ací cap allà amb la seua burra. Igual el convidaven en alguna casa que entrava en un bar amb el seu animal. Així que un dia es van clavar el tio Capitán i la seua burra en aquell mateix bar Lorente o *Rafelet*. I allí van estar els dos: humà bípede i animal quadrúpede bevent ací i allà, en aquesta taula i l'altra, enraonant destrellats amb unes colles o amb unes altres.

Finalment, quan ja en van tindre prou, el tio Caipitán i el seu animal van abandonar el bar. Aleshores, el jove Rafelet, que era a penes un xi-

quet, va tirar darrere d'ells i ja a la porta li va cridar l'atenció:

—Xe, tio Capitán, que la burra s'ha cagat dins del bar; què no ho veu?

—Qui, la burra? —es va estranyar l'home, que el degué mirar amb incredulitat.

—Sí, la seua burra, que s'ha cagat dins del bar!

—Que la meu burra s'ha cagat? I a mi què em dius, xiquet! Si ha sigut la burra, encarat a ella i no a mi, redei!

I així, rient sense parar, vaig anar descobrint este meravellós poble, que vaig fer meu de seguida, i, siga com siga, no sé massa bé com, vaig poder sobreviure a aquells primers Parells.

La Covid-19 a Canals(1)

> FRANCESC TORMO MEJIAS

A CAUSA DE L'EVOLUCIÓ MUNDIAL DE LA COVID-19, L'OMS (ORGANITZACIÓ MUNDIAL DE LA SALUT) DECLARA LA SITUACIÓ COM A PANDÈMIA L'ONZE DE MARÇ I PORTA AL GOVERN DE L'ESTAT A DECLARAR L'ESTAT D'ALARMA EL 14 DE MARÇ DE 2020, SITUACIÓ QUE S'ALLARGARÀ FINS EL 21 DE JUNY DE 2020. DIT ESTAT D'ALARMA HA SUPOSAT UN CONFINAMENT PER A TOTA LA CIUTADANIA AMB IMPORTANTS I GREUS CONSEQÜÈNCIES A DIFERENTS NIVELLS: SALUT, TREBALL, ECONOMIA, EDUCACIÓ, MOBILITAT, ETC.

L'ARRIBADA DE LA PANDÈMIA HA IMPLICAT UN CANVI RADICAL EN LA VIDA DE LES PERSONES TAMBÉ A CANALS.

Ens creiem invulnerables a tots els desastres naturals i artificials ocorreguts fins ara al llarg de la història, com terratrèmols, guerres, plagues, inundacions, etc. i de cop i volta ens trobem immersos en una tragèdia en forma de malaltia infecciosa, que ha estat declarada pandèmia: la COVID-19.

Aquest fenomen amb característiques de pesta ens ha introduït –primer de cop i després progressivament– en un autèntic estat d'excepció i de paralització de la vida quotidiana. Tots els hàbits, totes les rutines han estat dinamitades. Des de la guerra civil de 1936 no s'havia patit un fet tan dramàtic com aquest. Així ho reconeix la població

més gran, d'al voltant dels 70 anys, i la gent més jove no acabava de creure's el que estava succeint. La vida a casa, al carrer, a la feina, als llocs públics, quedava interrompuda sobtadament i amb una greu incertesa i desconfiança: què passarà? Incertesa augmentada encara més per les anàlisis i alternatives contradictòries que oferien els experts i els polítics.

Comprovem així que cada generació ha patit al llarg de la seua vida almenys una gran catàstrofe de característiques semblants a la que s'estava vivint, que porta a afirmar al filòsof Fernando Savater que "tot ésser humà que haja passat al voltant de setanta anys en aquest món el normal és que no se'n vaja a l'altre sense haver conegut almenys una plaga i tal volta més d'una".

Com diem abans, la més immediata tragèdia col·lectiva patida fou la guerra civil de 1936-1939 i la consegüent postguerra. Salvant les evidents diferències.

Amb aquestes notes volem deixar constància del que hem viscut a Canals, conscients que som un microscòpic granet de sorra dins del món afectat per la plaga.

ESTAT D'ALARMA / CONFINAMENT / QUARANTENA

Reproduïm un article del Decret de declaració que estableix:

"Article 7 [Reial Decret 463/2020, de 14 de març, pel que es declara l'estat d'alarma per a la gestió de la situació de crisi sanitària ocasionada per la COVID-19] Limitació de la llibertat de circulació de les persones.

1. Durant la vigència de l'estat d'alarma, les persones únicament podran circular per les vies o espais d'ús públic per a la realització de les següents activitats, que hauran de realitzar-se individualment, llevat que s'acompanye a persones amb discapacitat, menors, majors, o per una altra causa justificada:

- a) Adquisició d'aliments, productes farmacèutics i de primera necessitat, així com adquisició d'altres productes i prestació de serveis d'acord amb el que s'estableix en l'article 10.
- b) Assistència a centres, serveis i establiments sanitaris.
- c) Desplaçament al lloc de treball per a efectuar la seua prestació laboral, professional o empresarial.
- d) Retorn al lloc de residència habitual.
- e) Assistència i cura a majors, menors, dependents, persones amb discapacitat o persones especialment vulnerables.
- f) Desplaçament a entitats financeres i d'assegurances.
- g) Per causa de força major o situació de necessitat.
- h) Qualsevol altra activitat d'anàloga naturalesa.

1 bis. La vigència de l'estat d'alarma no suposarà cap obstacle al desenvolupament i realització de les actuacions electorals precises per al desenvolupament d'eleccions convocades a Parlaments de comunitats autònomes.

2. Els menors de 14 anys podran acompanyar a un adult responsable de la seua cura quan aquest realitze alguna o algunes de les activitats previstes en l'apartat anterior.

3. Igualment, es permetrà la circulació de vehicles particulars per les vies d'ús públic per a la realització de les activitats referides en els apartats anteriors o per al proveïment de carburant en gasolineres o estacions de servei.

4. En tot cas, en qualsevol desplaçament hauran de respectar-se les recomanacions i obligacions dictades per les autoritats sanitàries.

5. El Ministre de l'Interior podrà acordar el tancament a la circulació de carreteres o trams d'elles per raons de salut pública, seguretat o fluïdesa del trànsit o la restricció en elles de l'accés de determinats vehicles pels mateixos motius.

Quan les mesures a les quals es refereix el pa-

> ACTUALITAT / COVID19

ràgraf anterior s'adopten d'ofici s'informarà prèviament les Administracions autonòmiques que exerceixen competències d'execució de la legislació de l'Estat en matèria de trànsit, circulació de vehicles i seguretat viària.

Les autoritats estatals, autonòmiques i locals competents en matèria de trànsit, circulació de vehicles i seguretat viària garantirán la divulgació entre la població de les mesures que puguen afectar el trànsit rodat.

6. El Ministre de Sanitat podrà, en atenció a l'evolució de l'emergència sanitària, dictar ordres i instruccions en relació amb les activitats i desplaçaments a què es refereixen els apartats 1 a 4 d'aquest article, amb l'abast i àmbit territorial que en aquelles es determine.”.

El llenguatge del text legal il·lustra sobre la transcendència i efectes de la declaració.

CALENDARI DE L'ESTAT D'ALARMA I POSTERIOR DESESCALADES

- 14.03.2020 Inici de l'Estat d'Alarma (Es declaren 6 pròrrogues)
- Confinament rigorós fins el 17.05.2020.
- 18.05.2020 Inici de la fase 1 de la desescalada.
- 01.06.2020 Inici de la fase 2 de la desescalada.
- 15.06.2020 Inici de la fase 3 de la desescalada.
- 21.06.2020 Final de l'Estat d'Alarma

CONSEQÜÈNCIES

L'efecte d'aquesta norma legal a la vida quotidiana va suposar importants alteracions, algunes especialment penoses.

Un rigorós tancament a casa, primer durant seixanta dies, i després durant quaranta més, amb característiques més lleugeres, de les desescalades,

van deixar els carrers pràcticament deserts i vigilats per la Guàrdia Civil i la policia local. Aquesta clausura permetia, no obstant això i com anècdota, sortir a passejar els gossos. La Guàrdia Civil et parava i t'interrogava: “-¿Dónde va usted? -A comprar el pan. -Continúe.”

La imprescindible adquisició d'aliments (atenció, estem parlant d'arròs, llet, carn, pa, oli, etc.) es va convertir quasi en un acte èpic, per haver de fer estrictes cues a la porta dels establiments, que tenien l'aforament limitat –incloses les necessàries farmàcies–, proveïts de mascareta, llavat de mans amb productes especials i distanciament físic entre persones de 1.50 / 2 metres.

Els fills adults anaven a fer la compra d'aliments per portar-la als pares que, per ser població de risc a partir dels 60 anys, així com malalts crònics i embarassades, sofrien un tancament més sever. Es donaven així diferents circumstàncies:

- Fills i filles havien de cuinar i portar els menjars al pares. I al contrari, els pares cuinaven i portaven els plats –ells o qui ho podia fer– a casa dels fills.
- Escoles tancades i xiquets i xiquetes a la custòdia de familiars a l'estar treballant els pares, o “teletreballant” a casa, en els casos que s'ho podien permetre.
- Familiars hospitalitzats sense poder visitar-los o, en determinats casos, visitar-los en horaris molt limitats i estrictes amb roba hospitalària per evitar infeccions i contagis. Mentre era impossible la visita, els metges de l'hospital telefonaven diàriament als familiars per informar-los de l'estat del malalt. Tot això amb l'angoixa de no saber amb claredat si el malalt estava o no afectat per la COVID-19.
- Relacions familiars restringides quan s'habiten en llocs diferents, sense poder tenir contacte físic per a salutacions, besades, etc. Una circumstància desoladora viscuda personalment va estar no poder abraçar i besar als néts i nétes, perquè sols podíem veure'ls amb una certa distància i/o a dins del cotxe.

– Els iaïos van haver de suspendre l'atenció habitual als néts.

En l'àmbit ciutadà es produïren diversos actes, impensables en una situació normal, que feien prendre consciència del singular moment que s'estava vivint:

– En diversos carrers s'escoltava música animada reproduïda de balcons i finestres: Macarena, Grease, Que viva España, Resistiré... El cantant canalí Salvador Vila, Salvador de Levante, oferia les seues cançons des del balcó de sa casa dirigint-se al carrer.

– Les campanes del temple parroquial sonaven cada dia a les dotze del migdia i a les vuit de la vesprada. En un primer moment les sirenes dels cotxes de la policia local sonaven també a les vuit de la vesprada, després de les campanes.

Aquestes músiques i sons públics afavorien les reflexions personals i íntimes en un moment concret del dia en pensar estem ací, som, vivim...

La pluja, més o menys intensa, va aparéixer diversos dies, així com cels ennuvolats, que accentuaven un poc més una certa tristor en l'ambient.

SOTERRARS LIMITATS.

A Canals hi va haver vint-i-cinc defuncions [vint-i-dues per diferents causes habituals i tres per la COVID-19, una dona de 90 anys i dos homes, un de 79 anys i un altre de 86]. Durant els dies de confinament a l'acte del soterrament, i en funció de les fases establides a la normativa legal, sols es permetia la presència del soterrador, dues persones de la funerària i tres familiars, que després passaren a 10, 25 i 50. Els difunts es traslladaven directament des del lloc de defunció (casa o hospital, perquè el tanatori estava tancat) al cementiri. Ha resultat especialment dolorós el fet de la limitació del nombre d'assistents a l'acte tan emotiu com és un soterrament, perquè sols el limitat nombre de persones assenyalat podia estar present. Això ha suposat que els familiars han hagut de consensuar quins d'ells anaven a assistir.

TEMPLE PARROQUIAL TANCAT.

L'església estava tancada, i no se celebrava cap cerimònia religiosa. Quan les fases ho van permetre, prou dies després del soterrament, els familiars dels difunts demanaven a la parròquia celebrar la missa funeral.

ATENCIÓ MÈDICA MOLT CONDICIONADA.

Les funcions del Centre de Salut estaven molt limitades [encara ho estan hui, 20.9.2020] perquè tenien prioritat els malalts de coronavirus i el seguiment dels contagis. Llevat dels casos urgents o molt decisius, la relació amb el metge de capçalera era telefònica, així com l'expedició de receptes per a malalts crònics. Sí que han funcionat normalment els serveis d'urgències al marge dels horaris dels metges de capçalera.

A les 8 de la vesprada se sortia a balcons i finestres per fer aplaudiments d'homenatge al personal sanitari, especialment involucrat en el problema. En aquest moment és quan Salvador de Levante interpretava les seues cançons.

MASCARETES PRESENTS EN LA VIDA QUOTIDIANA.

De sobte ens trobem obligats a la utilització de la mascareta en els llocs públics, per evitar contagis. Fins ara havia resultat exòtic veure als ciutadans orientals (de la Xina, Japó, etc.) fent un ús habitual d'aquesta protecció

No han faltat discussions entre ciutadans que la portaven i que no, adduint aquests últims que no era obligatori. El paisatge urbà resultava estrany en veure la gent amb boca i nas cobert.

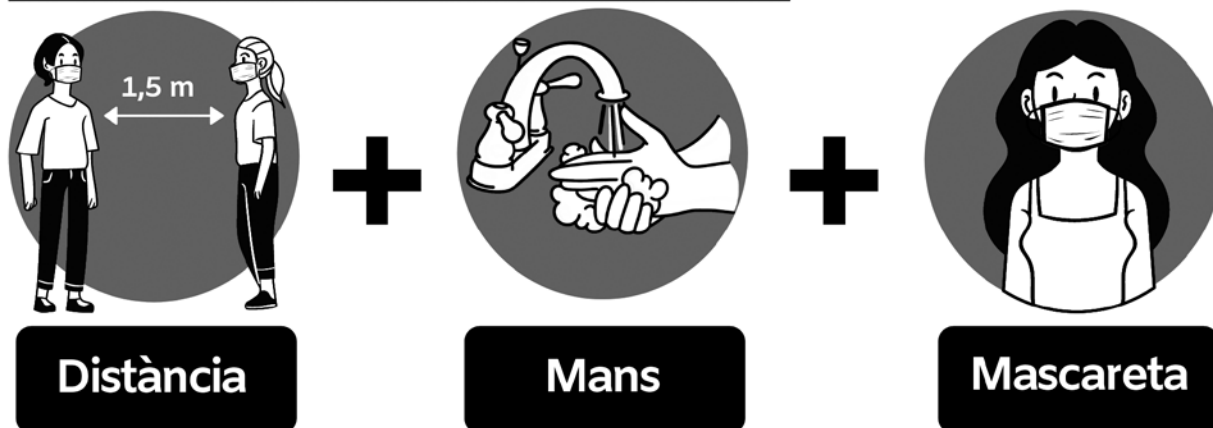
BARS TANCATS.

També els bars, llocs tan importants i presents en la nostra cultura, van haver de tancar, deixant orfes a molts ciutadans dels seus quotidians espais lúdics i relacionals.

Han sigut moltes i singulars les reaccions de la ciutadania: compres massives de paper higiènic,

LA FÓRMULA QUE ENS PROTEGEIX

#COVID19

adquisició de farina i rent per fer pa a casa, actes que s'expliquen des del punt de vista de la psicologia social com la prioritització del que es creu essencial per a la supervivència; nombrosa gent caminant –per fer exercici– per carrers i camins del terme, en alçar-se el tancament, etc., etc.

SUSPENSIÓ DE FESTES.

Per evitar les conseqüències de les aglomeracions de persones amb el consegüent risc de contagi s'han hagut de suspendre o modificar substancialment els seus continguts. Junt amb les de les festes de carrer (la Parra, sant Ramon, Sants de la Pedra, etc.) i les de Santa Creu, a la Torreta, cal ressaltar suspensió de la Fira de Setembre (acordant l'Ajuntament dedicar l'import de corresponent partida pressupostària a serveis socials, promoció socioeconòmica i adquisició de material sanitari); les del Crist de la Salut, suspenent els actes públics com *la Baixada* [la Baixà] i *la Pujada* [la Pujà] i la processó, mantenint els actes dins l'església. S'han suspès també per les bandes de música els actes habituals per Santa Cecília, la seua patrona. Sobre les patronals de sant Antoni per al gener de 2021, s'ha anunciat per l'ajuntament que no les delegarà en els festers i festeres, com històricament i normativament ha estat. Dits festers passaran a l'any 2022. Per tant serà l'ajuntament directament qui organitze els actes de la festa en funció de la situació sanitària.

POLITITZACIÓ DE LA COVID19.

Tan dramàtica situació no ha estat exempta de passions polítiques. A les fotografies adjuntes es poden veure les diferents maneres de manifestar les emocions en funció de les ideologies. Des de formes més cíviques a més polititzades i partidistes. Generalment, l'ús d'un crespó negre damunt una bandera espanyola s'ha interpretat com una expressió conservadora.

Durant dos o tres dies sortiren al carrer, en unes hores determinades, unes poques dones vestides totes de negre per manifestar públicament el seu dol per la situació, suposem que social o ciutadana, perquè a cap de les manifestants se'ls havia mort cap familiar en eixos dies. Alguna interpel·lació de vianants manifestant l'insòlit de la conducta els va fer desistir de les aparicions.

INFORMACIÓ, INFORMACIÓ, INFORMACIÓ.

La situació ha portat a estar contínuament pendents de la informació televisiva, especialment: com va la pandèmia, quants infectats hi ha, quants hospitalitzats, quants en Unitats de Vigilància Intensiva i quants morts. També sobre els avançaments de les investigacions científiques i mèdiques. L'avidesa per tenir notícies tranquil·litzadores era, i és, manifesta.

Escrivim aquestes notes el 20 de setembre de manera totalment provisional i interina, sense

tindre mínimament clar com es resolrà la pandèmia a escala general, perquè ja està parlant-se d'una segona onada. Estan augmentant el nombre d'infectats, hospitalitzats, en UVI i morts. A Canals, sovint es parla de nous infectats, en quarantena per diferents causes com trobades socials, familiars i laborals. Ahir mateix, les notícies parlaven de 12 nous casos de brots de coronavirus en Canals, d'origen social.

S'acaba d'obrir el nou curs escolar i per tant l'assistència als centres educatius de xiquets i xiquetes, i joves, i això ha fet témer per una possibilitat més d'infeccions i contagis, perquè són contradictòries les declaracions de científics al respecte. En un primer moment manifestaven les elevades possibilitats de contagi dels menuts. I més tard en sentit contrari. Aquests dubtes han produït preocupació a pares i mares que, en alguns casos, han optat per no dur els fills a l'escola, almenys mentre perdure la incertesa.

Així és com un esdeveniment que va començar a un país tan llunyà com la Xina, ha esdevingut en un període tan breu, un fenomen d'abast mundial com a conseqüència del que venim anomenat globalització o mundialització, eixa sèrie de processos complexos que es produeixen en molts àmbits com l'econòmic, el polític, el tecnològic, el cultural i l'ecològic i que afecta a la gran majoria dels països i dels ciutadans. Un fet que ha provocat un impressionant sacseig a les nostres vides, fins al punt de canviar-les de forma important.

A la reduïda -però significant- enquesta adjunta, es poden llegir al respecte interessantíssimes i reveladores manifestacions. També el text *Diari d'un confinat* mostra les angoixes del tancament.

En aquest text ens hem limitat a donar unes pinzellades ràpides als aspectes més quotidians i emocionals. En el proper número de la revista intentarem tractar altres aspectes tan importants com el treball, l'economia, l'ensenyament, etc.

DADES CORONAVIRUS/COVID-19 A CANALS

Data	PCR+	PCR+ 14 dies	Morts
31/5/2020	9	0	2
28/6/2020	10	0	2
27/7/2020	15	5	2
3/8/2020	19	9	2
6/8/2020	19	9	2
10/8/2020	20	5	2
13/8/2020	21	3	3
17/8/2020	23	3	3
20/8/2020	23	3	3
24/8/2020	30	10	3
27/8/2020	30	9	3
31/8/2020	40	17	3
1/9/2020	40	17	3
3/9/2020	40	17	3
8/9/2020	46	16	3
10/9/2020	48	6	3
11/9/2020	48	6	3
15/9/2020	51	4	3
16/9/2020	57	9	3

Elaboració pròpia.

Font: COVID-19 C. VALENCIANA:

Monitoratge de la situació.

(Generalitat Valenciana. Conselleria de Sanitat Universal i Salut Pública).

PCR+: Sigles en anglès de "Reacció en Cadena de la Polimerasa. Prova de diagnòstic que permet detectar un fragment de material genètic d'un patògen. En la pandèmia de coronavirus, com en tantes altres crisis de salut pública relacionades amb malalties infeccioses, s'està utilitzant per a determinar si una persona està infectada o no amb coronavirus.

PCR+ 14 dies : Positius dels darrers 14 dies.

IMATGES DE CARRERS DESERTS DURANT EL CONFINAMENT

Carrer de Sant Antoni - 17.3.2020 - 17:49 h.

Avda. de Vicente Ferrer, 18-3-2020, 16:01 h.

Avda. Blasco Ibáñez - 17-3-2020 17:47 h.

Carrer del Doctor Saurina, 17-3-2020 - 17:46 h.

Carrer de Calixte III, 17-3-2020, 17:39 h.

Carrer de Fra Matias Ferrer, 17-3-2020, 17:49 h.

Carrer de la Llibertat - 17.3.2020 - 17:50 h.

Carrer de Catalunya, 17-3-2020, 17:50 h.

Avda. de les Corts Valencianes - 17-3-2020 - 17:46 h.

LA TORRETA (18-3-2020; 19:22 h).

Vicent Gramaje

Carrer de València - 26-3-2020 - 14:32 h.

Vicent Gramaje

Avda. Blasco Ibáñez - 26.3.2020 - 14:33 h.

IMATGES DE CARRERS DESERTS DURANT EL CONFINAMENT

MANIFESTACIONS EN FAÇANES I BALCONS

DONANT LES GRÀCIES AL PERSONAL SANITARI, POLICIA I EXERCIT,

FUMIGANT A CARRERS I PLACES.

ENTRADA AL TEMPLE PARROQUIAL.

INDICACIONS A LA PORTA DE L'ESGLÉSIA DEL CARRER ESSLÉSIA.

LA UME (UNITAT MILITAR D'EMERGÈNCIES) FUMIGANT AL CENTRE DE SALUT.

FUMIGANT A LA PLAÇA DE LA TORRASSA DELS BORJA, 29-3-2020.

PREMSA

La Generalitat cierra bares y restaurantes desde esta noche

Noticias de Canals

Dos clubes rotarios ponen en marcha un proyecto solidario que ya da de comer a 110 personas diarias en Canals

El Rotary Xàtiva y el de Feria Mediterráneo se unen a la iniciativa de una cocinera del municipio de la Costera para ayudar a los más desfavorecidos

Levante-Emv / Canals | 20.04.2020 | 18:33

Los valencianos llenan de música los balcones contra la soledad

Dos jóvenes de Canals fabrican y envían 20 mascarillas protectoras al Hospital Lluís Alcanyís

Son dos estudiantes de 1º de Bachillerato y aficionados a la impresión en 3D

Coronavirus | Los vecinos de Canals afean el comportamiento de algunos ciudadanos en la cuarentena

Afirman que son muchos los que hacen caso omiso de las prohibiciones y pasean por la calle en grupos

Comunicat conjunt dels Ajuntaments de Canals i L'Alcúdia de Crespins sobre el repartiment de mascaretes a l'estació de tren a partir de demà

By Conliver Canals on 13 abril, 2020 No Comments

6 de mayo: Hasta el momento, se acumulan un total de 38 fallecidos en el dep. Xàtiva-Ontinyent

By Conliver Canals (<https://www.conlivercanals.com/canals/author/admin/>) on 6 mayo, 2020 No Comments

17 nuevos positivos en Canals en la ultima actualización de Consellería de Sanitat

By Conliver Canals (<https://www.conlivercanals.com/canals/author/admin/>) on 1 de septiembre de 2020 No Comments

Reobertura del mercat ambulant de Canals en la Fase 1 de la desescalada.

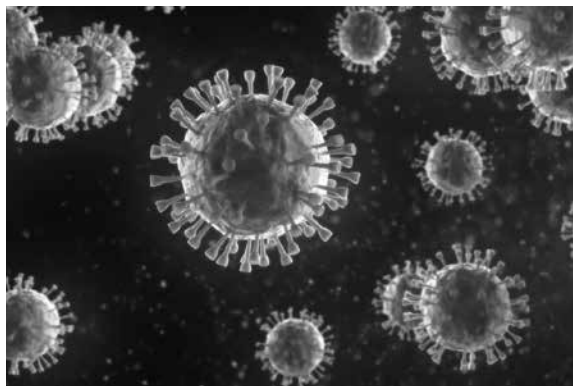
By Conliver Canals (<https://www.conlivercanals.com/canals/author/admin/>) on 10 mayo, 2020 No Comments

Se reanuda la celebración pública de la Eucaristía en Canals a partir del martes 12 de Mayo

By Conliver Canals (<https://www.conlivercanals.com/canals/author/admin/>) on 10 mayo, 2020 No Comments

Els Festers de Sant Antoni de 2021 passaran a ser festers al 2022 degut al Covid-19.

By Conliver Canals on 10 julio, 2020 No Comments

ENQUESTA:

Hem plantejat a veïns i veïnes de Canals la pregunta següent: Què ha significat per a tu la pandèmia? La resposta, limitada en l'extensió, havia d'anar acompanyada del nom i l'edat.

Aquestes han sigut les respostes:

-La conseqüència de la gestió nefasta d'uns governs incompetents, i l'oportunitat de canviar de soca-rel una societat i un sistema econòmic autodestructiu. ANTONI, 68.

-L'home, amb la seua arrogància va crear la bomba atòmica, va arribar a la lluna, va llançar bombes de napalm contra la població i ara ha estat vençut per un bitxo invisible, la qual cosa representa una derrota i un fracàs intolerable per a l'ésser humà, ja que no ha pogut previndre la magnitud de l'enemic.

No hem avançat gens. Som un veritable fracàs humà. MARIGEL, 69.

-Verificar que som insignificants a l'univers. JOSÉ MARÍA, 60.

-Al llarg dels segles hi ha hagut moltes pandèmies que han afectat en gran mesura a la humanitat i la seua forma de pensar, com per exemple, la pesta negra del segle XIV que va obrir pas al Renaixement. La pandèmia de la Covid-19 ha sigut un nou avís de la natura i ens ha ajudat a obrir els ulls en molts aspectes i a adonar-nos de la poca importància que sempre li hem donat a l'avanç de la medicina i la ciència. MARTA, 23.

-Açò no ha acabat encara [28.7.2020], crec que queda el pitjor, però fins ara ha sigut com una prova de com podem ser manipulats i domats pel poder econòmic, que crec que l'únic que hi ha. S'han vist clarament les enormes deficiències socials a què du el sistema capitalista-consumista i la poca intel·ligència o cultura de la gent (molta gent protestant per haver de dur mascareta i molt poca gent indignada per les retallades en sanitat)...

Bé, crec que es una prova per a la societat, com una circumstància més per la qual hem de passar. VICEN, 59.

-Per a mi l'epidèmia ha significat la resurrecció de la misèria humana i la destrucció del "per sempre igual". La confiança novament en el relativisme absolut. PACO, 61.

-Prendre consciència de com de fràgil és la còmoda quotidianitat, primer i, després, de la gran degradació del civisme en la societat, en la bona voluntat de la qual he deixat de confiar. L'aprenentatge ara passa pel recolliment personal, des d'on cultivar l'amor als meus fills i família, la salut i la capacitat de desprendre'm d'allò que no és necessari. AMPARO, 39.

-Aquells dies de març i abril em va causar estupor i incredulitat veure'm a la cua d'entrada del supermercat i veure les prestatgeries buides d'aliments de primera necessitat. Sobtadament, em van situar a les portes d'una d'eixes crisis històriques que tant havia estudiat però que mai no havia viscut. JOANMA, 55

-Va ser un període de poder fer allò que el meu ritme de vida no em permetia, balanç vital, canvi de ritmes. Cuidar-me i atendre les meues necessitats, cuidar als meus, a la família. Temps de treball amb les mans, de desconnectar-me de les xarxes socials, temps creatiu. I temps de compartir amb la família, de trobar complicitats, cordialitat, somriure i estima. Altra oportunitat de donar gràcies a la vida. FINA, 59.

-La COVID-19 m'està fent trobar a faltar les trobades sense distància, les abraçades. Esperem

que la nova normalitat no dure el suficient com per viure-la com a normal. Tant de bo puguem tornar prompte a la vella i amb l'aprenentatge que es pot dur una vida més senzilla, amb menys compres i menys desplaçaments. CARLA, 30.

-La pandèmia m'ha dut al desconcert, el desconcert i la por a no saber com fer. I alhora m'ha dut a la pausa necessària per assaborir la vida i gaudir dels meus. ENRIC, 45.

-Molt d'estrès!. No estem acostumats a tanta incertesa. Comprovar que som fàcilment vulnerables i que no som tan poderosos com creiem m'ha generat molta inseguretat. També molta humilitat!. Que poqueta cosa som!.

Els canvis en les nostres interaccions socials m'han fet valorar les petites coses del dia a dia: el somriure, poder anar a treballar, fer-me un cafenet i xerrar sense por, una abraçada. CRISTINA, 58.

-La COVID-19 ha sigut un colp de realitat. Un cop que ens ha fet veure que tots i totes som més vulnerables del que ens pensem. Aquesta situació m'ha fet qüestionar-me l'estil de vida que portava. Ara sóc capaç d'apreciar més les coses que realment són importants. També crec que com a societat ens hem adonat de la importància que té ser solidari i responsable dels nostres actes. Pense que la responsabilitat social és essencial per poder superar la COVID. Però sobretot el més important és tindre una sanitat pública de qualitat. HILZONDE, 35.

-L'oportunitat de repensar el món i la manera de viure. Constatar que, com diu el poeta Joan Margarit, estem a la intempèrie. I que l'ésser humà és capaç de les millors coses i de les pitjors, com hem vist.

Personalment ho he viscut amb preocupació pels éssers estimats, però amb serenitat, procurant convertir una situació adversa en una oportunitat de millorar, de crear i d'agrair. MARIA JOSEP, 61.

-Encarar un canvi de vida inesperat i sobtat. Descartant la pressa. Sobreposant-me al que voldria i el que es podia. Descobrint i aprofitant les

> ACTUALITAT / COVID19

possibilitats que s'obrien sense eixir de casa. Coneixent-me més profundament i sorprenent-me cada dia. Projectant la creativitat, la perseverança, la calma, l'agraïment... I sobretot l'esperança al món de què en sóc part. ALICIA, 52.

-Qui em diria fa un temps, que per cuidar dels meus familiars i amics hauria de prendre mesures com el distanciament, o de privar-los de besos i abraçades. Gestos tan senzills i beneficiosos, que ens caracteritzen i fem cada dia, però que poden perjudicar a aquelles persones que tant estimem. ESPE, 40.

-Alrededor de cinco meses de pandemia y todavía no lo termino de creer, puede que sea porque no he tenido ningún caso cercano o por mi naturaleza escéptica....

Unos meses antes de que comenzara esta locura falleció mi madre, y no paro de pensar en la suerte que tuvo de no ver como han cambiado las cosas. Estaba delicada de salud y pudo acudir a médicos y hospitales acompañada, sin distancias ni miedos. Su velatorio fue una despedida preciosa, llena de abrazos, besos llenos de lágrimas, de los que curan el corazón. Pobres víctimas y familiares de la COVID-19.

De pronto los 400 km que me separan de mi padre se han convertido en 400 km reales. Esta pandemia me ha hecho consciente de las distancias, en muchos sentidos. ANA, 44.

-No vaig mirar la tele (ni la mire ara) durant el temps de l'estat d'alarma. M'informava una vegada al dia per la ràdio (escoltava l'emissora local i alguna nacional). Per tant, encara que no sone bé, ho veia com llunyà, no passava prop meu. Crec que no era conscient de la gravetat de la situació. El que no vaig portar bé va ser el confinament. Estava com embotada, espessa; era incapaç de concentrar-me per llegir, no tenia ganes de fer cap activitat física ni exercici davant un vídeo, ni fer manualitats, ni guisar, ni netejar... Han estat clarament uns mesos improductius, tristos i estranys. MATI, 60.

-Pot ser que el ritme de vida i la societat en la qual estem vivint no és la que la terra i els éssers vius necessiten. RAQUEL, 58.

-Un desastre social, sanitari i econòmic. I la constatació que no tenim solució com a societat. ISAIÀS, 64.

-L'experiència viscuda en aquesta pandèmia la resumisc amb dos punts de vista personals: 1. Un confinament molt dur per a tots, però traure tot el bo de nosaltres, la valentia, l'estima i la solidaritat. 2. Que tot el que es va adquirir en el punt 1 desapareix amb l'alçada del confinament, tornant una gran part de la societat a l'abús, l'egoisme i la irresponsabilitat. MANOLO, 43.

-Para mí la Covid-19 ha significado un antes y un después en la manera de vivir. No se pueden hacer planes a largo plazo y sobre todo hay que valorar el tiempo con los seres queridos, valorar todo lo que tenemos alrededor mucho más de lo que ya lo hacía. También en el sentido de cómo funcionamos en el siglo XXI, todo son prisas, no hay tiempo para nada y esto ha significado que paremos de golpe y nos replanteemos cómo hemos de vivir... en mi parecer, mucho mas tranquilos, cogiéndonos las cosas con calma, sin prisas pero sin pausa... REGINA, 43.

-La COVID-19 ha suposat un gran repte personal d'afrontament en molts aspectes, però especialment per l'impacte social que s'ha generat i, malauradament, he pogut observar com, durant el confinament, mentre una part de la societat refermava l'efecte positiu de retrobament familiar, una altra convivia amb l'angoixa derivada de la violència que patia dins del seu nucli més íntim. MARIA ANGELES, 40.

-Per a mi, la situació de pandèmia provocada per la COVID-19 ha suposat moments de gran incertesa.

Per una banda, a nivell professional, perquè que sóc metgessa i no sabíem ben bé a què ens enfrontàvem i si les eines que teníem eren suficients. A més a més he pogut constatar una fal-

ta de sensibilitat i recolzament per part de les institucions públiques a tots els qui treballem al meu sector.

Per altra banda, a nivell personal també ha sigut dur perquè sols podia vore la part de la meua família amb qui convisc (amb la por sempre de no contagiar-los i extremant fins al límit les mesures de seguretat) però la resta he tardat setmanes en abraçar-los, encara que era el que més necessitava en aquells moments. LEYRE, 34.

-Ha estat un recordatori de la natura a la humanitat.

La humanitat, segons el grau com desequilibra la natura esdevé una plaga i la natura acaba de mostrar que té mecanismes per a controlar, reduir i exterminar qualsevol plaga. PAU, 45.

-Yo lo estoy viviendo un poco mal, echo de menos ver a mi familia, comer juntos, esos abrazos que siempre nos dábamos, me acuerdo siempre de ponerme la mascarilla, lavarme las manos, però la distancia me cuesta más mantenerla, esto se me quedará para siempre en la mente. MAITE, 11.

-I de sobte, ens trobem en una situació surrealista i inesperada, per a la qual, el món sencer, no està gens preparat. Ens trobem amb un succés, que en un principi sentíem tan llunyà que, tot i haver ocorregut abans, ens ha pillat desprevinguts.

Tal com passa a les pel·lícules més fantàstiques, com si d'una invasió alienígena es tractés, o com si els zombis s'apoderaren de la població, o com si el planeta Terra es rebel·lara en contra del que estem fent, els humans hem sigut confinats i posats en quarantena per a protegir-nos d'un virus que està conquerint països sense control, de manera molt agressiva i amb una rapidesa alarmant. I és que, com sempre, la realitat supera la ficció. I de quina manera!! GEMA, 40.

-La pandèmia me ha cambiado la vida privándome de libertad y modificando la forma en la que estamos acostumbrados a vivir mi esposa y yo. También pienso que se ha puesto en evidencia la vulnerabilidad de nuestra sociedad y me ha hecho

entender que somos iguales ante cualquier situación inesperada. VICENT, 71.

-Para mí, la pandemia ha supuesto vivir con incertidumbre, temor y preocupación por mis seres queridos y por mi salud.

Me ha provocado emociones muy fuertes, no solo en los aspectos que tienen que ver con la enfermedad, sino también con los valores esenciales que compartimos como seres humanos. JULIA, 67.

-En poc més d'una dècada hem viscut dos de les majors crisis de la nostra història recent. Ressonen amb força les paraules de Chesteron: el món sempre són les restes d'un naufragi. Enfront de les tempestes climàtiques que s'albiren a l'horitzó, necessitem plegar les veles d'aquest vaixell que és la societat i tornar a calcular les coordenades del nostre futur col·lectiu. JORDI, 27.

-No sóc propens a la depressió i estic passant la pandèmia sense grans esforços, no tinc cap contagiats en el meu entorn. Mantinc la distància sense problemes, possiblement la mascareta és el més molest per la calor, etc. Vaig arribar a pensar que amb aquesta lliçó el món canviaria a millor i els resultats són bastant decebedors. Després de tants aplaudiments. EMILIO, 75.

-Per a mi la COVID-19 està significant distància i proximitat. Distància, per la pèrdua dels hàbits de contacte amb la gent estimada (abraçades, besos) i pel teletreball (en docència) que ha sigut un repte que ha barrejat aprenentatge i impotència. Proximitat, perquè teletreballar ha suposat una oportunitat impagable de poder passar més temps amb els fills (vore'ls despertar-se cada dia, dinar amb ells...). Situació idíl·lica no exempta de l'angoixa generada per la dificultat de conciliar vida familiar i teletreball. ANNA, 41.

-Aquest any 2020, any bixest, ha sigut per a mi un dels anys bixests més roïns que he passat, per culpa de la pandèmia, en els 77 anys que tinc. Els anys bixests els tinc odiats perquè mai m'han portat res de bo. Espere que la pandèmia desaparega i no puga conèixer un mal tan destructiu per a la humanitat. MARCIAL, 77.

VOCABULARI BÀSIC DEL CORONAVIRUS

[EXTRACTE DEL WEB DE NATIONAL GEOGRAPHIC ESPANYA.

Autors Mónica Artigas, Javier Flores.
Consulta de 22.8.2020].

Extracte de

VOCABULARI DEL CORONAVIRUS.

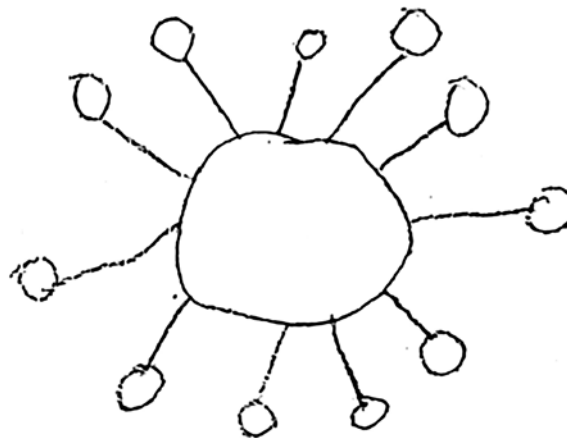
ÉS A DIR. Llibre d'Estil de la CCMA
[Consulta de 22.8.2020]

APLANAR LA CORBA. L'objectiu de la lluita contra el coronavirus és reduir la quantitat de contagiats. La corba de la gràfica de contagi és plana quan deixa de créixer el número de contagiats i es dibuixa alguna cosa així com un altiplà. És la forma gràfica de veure que durant un període de temps, el nombre de contagis es manté i no s'incrementa, la qual cosa significa que la velocitat dels contagis és menor i, per tant, que s'ha frenat la tendència a l'alça. Això és el que es va aconseguir a la Xina en la seua lluita contra la Covid-19 de manera ràpida en optar per mesures extremadament restrictives de mobilitat.

CONFINAMENT/CONFINAR. Aïllar algú dins un espai limitat per motius diversos, com ara de salut pública.

CORONAVIRUS. Són una gran família de virus que poden provocar malalties tant a animals com a humans. Se sap que en els humans, tots els virus d'aquesta família poden causar infeccions respiratòries, que poden anar des d'un refredat normal a una malaltia greu, com són la SRAS, la MERS o la Covid-19. La primera vegada que es va parlar d'aquesta mena de virus va ser en la revista Nature el 16 de novembre de 1968. Els investigadors el van anomenar 'coronavirus' perquè la forma del virus al microscopi era similar al de la corona solar.

COVID-19. Segons defineix l'OMS, "és la malaltia infecciosa causada pel coronavirus que

DIBUIX DE MANEL, 7 ANYS (JUNY DE 2020).

s'ha descobert més recentment. Tant el nou virus com la malaltia eren desconeguts abans que esclatara el brot en Wuhan (la Xina) al desembre de 2019". L'origen lèxic de la Covid-19 prové de 'CO', en al·lusió a la forma de corona solar del virus, 'VI' correspon a la paraula virus i 'D' fa referència a malaltia ("disease" en anglés). Finalment se li va posar el número 19 per l'any en què es va detectar en éssers humans.

DESESCALADA. En el context de la Covid-19, reducció gradual de les mesures excepcionals adoptades per frenar la pandèmia.

Es tracta d'una tornada esglaonada a la normalitat i consta de diferents fases (que es poden ampliar al llarg del procés): fase 0 (fase zero o preparatòria), fase 0,5 (fase zero coma cinc o zero avançada), fase 1 (fase u o inicial), fase 2 (fase dos o intermèdia), fase 3 (fase tres o avançada).

QUARANTENA. Es tracta d'un aïllament preventiu durant un temps determinat amb l'objectiu d'evitar el contagi d'unes certes malalties. No tenen per què ser 40 dies exactes.

CORBA DE CONTAGI. És la gràfica que creua el nombre de casos amb el temps durant el qual s'estén la malaltia, mesurant d'aquesta manera la velocitat amb la qual el virus està contagiant. Si el nombre de casos puja de forma molt ràpida

en poc de temps, la línia de la gràfica és cada vegada més vertical, la qual cosa indica un alt nombre de contagis en molt poc temps.

EPIDÈMIA. És una malaltia que es propaga en un país durant un temps determinat i que afecta simultàniament un gran nombre de persones. Crida l'atenció de les autoritats sanitàries perquè es propaga de sobte, de forma molt ràpida, i afecta a molta més gent del normal comparat amb altres malalties.

ESTAT D'ALARMA. A Espanya, es declara en tot el país o en part d'aquest, mitjançant un decret del Consell de Ministres, en el cas de calamitats, desgràcies públiques com inundacions, terratrèmols o crisis sanitàries com la que vivim per culpa del coronavirus. Aquesta disposició permet limitar la lliure circulació de les persones, intervindre indústries, requisar temporalment béns, i limitar o racionar els serveis o el consum d'articles de primera necessitat.

GEL HIDROALCOHÒLIC DESINFECTANT. Es tracta d'una solució líquida o en gel amb un alt percentatge d'alcohol (entre el 60 i el 95%) i que permet desinfectar de manera ràpida la pell. Encara que és una bona alternativa si no es disposa d'aigua i sabó per a llavar-se les mans, cal tindre en compte que no tenen la mateixa efectivitat per a desfer-se del coronavirus.

INCUBACIÓ. Es tracta del temps comprés entre l'exposició a un organisme patògenic i el moment en què els símptomes apareixen per primera vegada. En el cas del coronavirus, el temps d'incubació és de 5,4 dies de mitjana, encara que s'han observat casos en què el període d'incubació és de fins a 14 dies.

SABÓ. El sabó és una solució soluble a l'aigua composta per la combinació d'un alcalí unit als àcids de l'oli o un altre cos gras. En llavar-nos les mans, el sabó dissol la membrana lipídica que envolta el coronavirus, inactivant-lo i evitant el seu poder infecciós.

MÀSCARES. Les màscares són un producte sanitari que permet tapar la boca i les fosses na-

sals per a evitar que entren agents patògens i contagiar-se de malalties. Igualment es poden usar en sentit contrari, per a evitar contagiar a altres persones en cas d'estar infectat. Si no es presenten els símptomes respiratoris característics del coronavirus (sobretot, tos) o no es cuida d'una persona que puga haver contret la malaltia, no és necessari portar posada una màscara clínica.

PANDÈMIA. Tal com estableix l'OMS, es diu pandèmia a la propagació a gran velocitat i a escala mundial d'una nova malaltia. El que la diferencia de l'epidèmia és el grau en què augmenten els casos i el seu abast internacional. L'OMS va declarar la pandèmia quan el coronavirus es va estendre pels sis continents i es van certificar contagis en més de 100 països de tot el planeta.

PCR. Sigla de reacció en cadena per la polimerasa (de l'anglès polymerase chain reaction). Prova de laboratori, considerada l'estàndard de referència per al diagnòstic molecular, que s'utilitza per identificar el virus de la Covid-19.

QUARANTENA. Mesura de distanciament social que s'aplica durant la fase de transmissibilitat d'una malaltia contagiosa a persones que hi han estat exposades potencialment perquè, en cas d'emmalaltir, es reduisca el risc que l'encomanen.

RASTREJAR. Fer l'estudi dels contactes d'una persona infectada, tant per determinar on i com es va poder contagiar com per identificar altres persones a qui haja pogut encomanar la malaltia.

VACUNA. Es tracta d'una substància composta per microorganismes atenuats o morts que s'introdueix per a estimular la formació d'anticossos i aconseguir immunitat enfront d'unes certes malalties. Fins hui no existeix cap vacuna ni medicament antiviral específic per a previndre o tractar la Covid-19.

WUHAN. És la capital de la província de Hubei, a la Xina central. Té una població d'11 milions de persones. És on es va produir el primer contagi del coronavirus en humans i el primer focus de la pandèmia que va començar a la fi de 2019.

Diari d'un confinat

> F. XAVIER FERRERO CALATAYUD

21 de març de 2020

Aquest diari naix d'una proposta que em fan de La Revista de Canals, un matí de dissabte plujós, mentre Europa i el món ens veiem atacats per la pandèmia de la Coronavirus.

Recorde un fotògraf naturalista que va passar mesos en un bosc sense companyia. Durant eixe temps, es va marcar un repte: disparar una fotografia, solament una, cada un dels dies dels que passava en el camp; volia cercar la imatge més essencial, la més inspiradora, la més bella o la més tràgica. Tot un desafiament per a ell.

Paral·lelament, malgrat ser molt difícil, vaig a intentar, també, fer el mateix que va fer el fotògraf però, en vegada d'imatges, emprant paraules: faré per captar el moment més rellevant de la jornada, del dia a dia, bé siga una reflexió sobre una lectura, el comentari d'una pel·lícula, l'opinió sobre una persona, un consell o, simplement, l'elaboració d'un plat; escriuré només unes deu línies, aproximadament, mentre estiga enclaustrat dins de casa. Aquestes són les primeres paraules d'aquesta íntima aventura just en el moment en que comença la primavera. Portem set dies tancats.

22 de març de 2020

Diumenge. Res d'especial en que siga diumenge. El confinament continua i va per a temps. Per ell ens marquem una rutina on tots els dies sembla que són quasi iguals, al menys en el meu cas. Però, la rutina ens fa passar les hores més entretinguts. I

bona part d'aquesta està lligada, en aquesta situació tan especial, a les xarxes de comunicació que han entrat dins la nostra vida amb immediatesa. Llegir la premsa digital, preparar les classes virtuals en plataformes educatives, comunicar-nos amb la família i els amics pel whatsapp, emprar el twitter, veure la televisió, etc ocupa la major part del temps de la majoria de la gent que restem tancats en casa.

En la meua rutina, m'he proposat dur endavant algunes activitats, diguem-ne, més personals. Una d'elles ha estat la de començar a rellegir la novel·la d'Umberto Eco *El nombre de la rosa*. Ja la vaig llegir en anys universitaris i la vaig devorar quasi d'una tacada. Trenta anys després la lectura que faig és bastant distinta. La veig amb altres ulls.

I com unes coses porten a altres, aquest llibre, ambientat en l'època del Romànic, ha despertat interès en capbussar-me un poc en aquest món. He descobert una sèrie de televisió del dibuixant i arquitecte Peridis intitolada *Las claves del Románico* on s'explica i es divulga, de manera molt clara, l'art, la societat, la religió i el pensament d'aquesta època que, en paraules de Goethe, «van crear Europa». I parlant del Romànic, fa huit dies que estem enclaustrats en casa, al·ludint als frares dels monestirs benedictins i cistercencs que proliferaren fa set o huit cents anys arreu d'Europa i que encara hui segueixen habitant-los.

23 de març de 2020

No para de ploure. Duc la mateixa marxa de tots els dies. Contacte amb els alumnes

per coordinar tasques i deures, contacte amb companys de feina, amics i família, repasse a la premsa per veure l'evolució del maleït virus i escric el diari. Per cert, la idea d'aquest diari l'he traslladada també als meus alumnes de 1er i 2on d'ESO, com un deure.

El diari el considere com un exercici de consciència personal per tal de conèixer-me un poc més, de veure'm com sóc per dins en noves situacions. Crec que, com a moltes persones de les que estem tancades en casa, tinc un estat d'ànim variat al llarg del dia. No cal dir-ho però la solidaritat amb tota la societat és palesa, sobre tot les persones majors i els sanitaris. Per fortuna, açò ve a demostrar que hi ha més bones persones que dolentes. Pacència.

24 de març de 2020

Cada vegada que m'he despertat aquesta nit, he escoltat com plovia. Ara mateix ho fa intensament. Bona aigua per a la terra, per a la vegetació, per a la naturalesa, en general. Plou com ha de ploure, com cal, en primavera, anegant el sòl, assaonant la terra. Aquesta aigua beneïda que permetrà, amb l'arribada de la calidesa dels dies primaverals, una ebullició de la vida campestre, que carregarà els arbres de fruita, que prepararà els horts per ser conreats de delicats plançons, que permetrà als ocells portar endavant les niuades nodrint-se de l'abundor d'insectes, que farà en definitiva brollar un paisatge fèrtil i feraç. I mentre tot açò ocorrerà, la majoria ens ho perdrem confinats entre quatre parets, amb l'esperança de que aquest mal somni passe el més aviat.

25 de març de 2020

Des que ha començat el confinament em passe la jornada davant de l'ordinador. Em sent esclau d'ell. Aquest fenomen practicat per molta gent, obligatòriament, l'anomenen teletreball.

La pluja no se'n va. El cel continua gris i

amenaçador d'aigua. Amenaçador no és una paraula apropiada per a aquest context. L'aigua no és una amenaça sinó una benedicció. L'amença es diu Coronavirus. Les notícies propaguen que hui Espanya ja ha superat en morts a Xina. Veurem on arriba el límit de contagis i morts i comença a baixar la corba d'infectats per començar a aturar la pandèmia.

26 de març de 2020

S'ha fet de dia sense pluja. El sol va intercalant-se entre els núvols i de vegada en tant fa brillar el dia amb els seus rajos. Com tots el matins, dins de la meua rutina, òbric la premsa. Dades esgarrifadores. Més morts pel coronavirus; la crisi sanitària sembla un apocalipsi. Una de les curiositats que sent al llegir la premsa és la de veure les vinyetes de *El País*. M'ha estranyat hui no veure la tira de Peridis. La televisió cada vegada la veig menys perquè em transmet moltes emocions que al llarg del dia emmotlen el meu estat d'ànim. Continue la llavor acadèmica amb els meus alumnes per via telemàtica. Aquesta situació és un punt d'inflexió en les noves comunicacions amb l'escola. Fa dos dies, el ministeri d'Educació va sospesar la possibilitat de donar per acabat el curs. Poc després es va refermar en la continuïtat d'aquest però, des de la meua opinió, el curs ja està finalitzat. El peix està venut, com diria el refranyer. Amb els dos trimestres que hem treballat, els mestres i professors ja ens podem fer una idea dels resultats acadèmics de cada alumne. Crec que les institucions educatives som conscients d'això. Pense que si seguim impartint les classes virtuals des de les nostres cases és per seguir donant el suport educatiu que els alumnes i la societat mereixen. És el nostre treball i un acte positiu i solidari que referma i dona suport als altres, un acte de proïsme tan necessari per tots, però em mantinc en que la coronavirus ha acabat amb el curs 2019-2020.

> ACTUALITAT / COVID19

27 de març de 2020

Des de feia sis dies que no eixia de casa. Hui ho he fet posat de guants i amb una protecció per a la cara. He anat a pel pa i a per unes botelles d'aigua. El dia és fred i plujós. La temperatura, a les huit del matí, era de 7 graus. Els carrers estaven buits, fantasmals. No veure ningú pel carrer, tanta quietud dóna impressió d'inquietud. He retornat a casa. He llegit la premsa digital. Tot continua com els dies anteriors. Incertesa barrejada amb esperança; solidaritat, voluntat i proïme que vencen per golejada a l'egoisme, al deixament i a les enveges; i paciència que es sobreposa a les presses.

Una de les coses que solc mirar quan llegesc la premsa són les vinyetes de *El País*. Per segon dia consecutiu, Peridis, no dibuixa la seua. Després de quaranta anys fent-ho i no fallar més que en tres o quatre ocasions durant tant de temps, resulta preocupant que ja porte dos dies seguits sense fer-ho. No m'estranyaria que fóra el coronavirus el culpable d'aquestes absències. Ànim des d'ací a tots els qui els pateixen en les seues carns, malalts, familiars i amics. A veure si, d'una vegada, vencem la terrible pandèmia.

28 de març de 2020

El dia ha trencat clar, amb sol, però fa fred. Continua la rutina. La premsa anuncia que la pandèmia va estenent-se sense control (exceptuant Xina) Tire de menys la meua parcel·la amb l'estimada caseta, l'horteta d'hortalisses i els bancals de tarongers. La pluja d'aquests dies els hauran proveït d'una bona saó que els farà florir amb força. Encara que no es podrà entrar en els bancals, em sap greu no poder pujar a collir faves, ni agafar les primeres cebes tendres de la temporada que vaig plantar darrer hivern. Als taronger els farà falta una poda; al bancal, un netejada d'herba; a la bardissa, una repassada. En fi, és temps de tindre net i ordenat el lloc amb les tasques primaverals. Ara comença l'època que més

m'agrada de tot l'any. Recorde unes paraules de Miguel Delibes que va escriure que el seu temps preferit quan era jove era la tardor però «*ahora que ya otoño, prefiero la primavera*». Senyal que vaig ja entrant en anys.

No sabem açò quan acabarà ni com. La salut de milers de persones, per terra; l'economia, tombada; el sistema sanitari, rebotat; els carrers, buits; els xiquets, encara que molt complidors en les tasques escolars virtuals, farts d'estar tancats, igual que els adults; però no podem perdre l'esperança. No podem deixar de creure en les persones, solidaritzar-nos des de l'angle que puguem, traure el millor que duguem dins... en definitiva, ser més humans.

30 de març de 2020

Hui dilluns, s'han endurit més encara les normes de l'estat de confinament. Sembla que el món s'ha parat Molt imperceptiblement pareix que la corba de contagis i de morts va perdent intensitat. A veure si açò ja és el principi del final de tant de desastre, de tants decessos, de tanta tragèdia en les famílies i en la societat en general.

Este matí m'ha donat una alegria la premsa al veure com el vinyetista Peridis ha donat notícies, pel diari *El País*, de que està recuperant-se del Covid-19. Envia una salutació als lectors i un missatge als companys del diari en companyia d'un dibuix fet a mà, de traç incomparable, sense la precisió dels editats antany. Bona senyal. En el missatge diu que dimarts (és a dir, demà) li donen l'alta. El trobava a faltar i, certament, em temia el pitjor després de veure tan gran número de defuncions. A veure si aquesta recuperació de l'artista resulta, també, un bon auguri de que les coses comencen a solucionar-se.

Ahir va ser un dia com el que serà hui, pràcticament. Amb la diferència que ahir no em va apetir escriure. Els meteoròlegs anuncien fred per aquesta setmana, inclús nevades inusuals en llocs on és difícil que neve. El fred de febrer ens

arriba quasi en abril. L'oratge està boig. El canvi climàtic ja és un fet. Si podem traure alguna conclusió positiva de tota aquesta moguda, que siga el baix nivell de contaminació que tenim ara, la baixada dels morts en accidents de tràfic, els embotellaments en les grans ciutats, el temps que puguem dedicar als nostres éssers estimats i el que puguem donar-nos a nosaltres mateix.

31 de març de 2020

Acabem el mes amb la xifra més elevada de morts pel coronavirus. Torna a ploure i baixen les temperatures. Seguim confinats. Faig la tasca de cada dia. Done una ullada a la premsa, treballo en les aules virtuals organitzant les tasques acadèmiques amb els alumnes, salude la família pel whatsapp i organitzem, planifiquem i realitzem les tasques domèstiques intentant eixir el mínim possible de casa. El món virtual en el teletreball ha donat un pas de gegant en la nostra societat. De l'experiència, deprenem. Les aules virtuals ens permeten treballar coneixent noves formes de comunicació que desconeixíem. Però com l'humanisme i el contacte directe amb les persones no hi ha res. El treball telemàtic en l'educació no pot substituir mai el contacte directe amb els alumnes. Sóc dels que creu que com una bona pissarra i un tros de guix no hi ha res per ensenyar. Pense que ara, els mestres, estem fent un treball més social que educatiu. L'escola real és un reflex de la societat, l'escola virtual, també. Ha d'haver de tot.

1 d'abril de 2020

«En abril una gota val per mil», resa el refranyer valencià. Les pluges dels darrers dies donaran una primavera i en estiu fructuosos. Hui el dia ha nascut ras i solejat. La natura va brollant invisible a la majoria dels humans que seguim enclaustrats fins encara no sabem quan. El govern diu que ara sembla que comencem a

entrar en una fase d'estabilització i que passarem a una fase de ralentització ben prompte. Açò encara va per a llarg. Ahir vaig parlar amb l'amic Mateu que passa solitari en Benimaçlet el confinament. Ho porta millor que jo, amb plenitud, amb molta tranquil·litat, treballant, ordenant-se per dins, rellegint, línia a línia, paraula a paraula, llibres que mai el deixen de sorprendre cada vegada que els dóna una ullada. També parle tots els dies amb el meu fill Xavier que està en Noruega. Allí el coronavirus porta, a dia de hui, 38 morts. Sembla que ha entrat més tard la pandèmia i ha estat més controlada. El que és cert és que també va en augment la xifra diària de morts, com en la resta del món a excepció de Xina, que li va plantar cara sense treva des del primer moment.

2 d'abril de 2020

Ahir, José Carlos Capel, un dels periodistes i crítics gastronòmics més veterans i amb més experiència en el món de la gastronomia, publicava un article sobre la Fundació Todolí Citrus o dit amb altres paraules, sobre l'hort de cítrics que ha creat el guru de l'art contemporani, Vicent Todolí, en el seu poble, en Palmera.

Todolí, que en temps pretèrits va erigir i dirigir, durant més de deu anys, l'IVAM de València, va treballar en el Museu d'Art Contemporani Serralves d'Oporto i va gestionar, durant set anys, la Tate Modern Gallery de Londres. Actualment, tinc entès, es fa càrrec de col·leccions privades d'art de la Fundació Pirelli de l'Hangar Bicoca de Milà, les de la col·lecció INELCOM, de la qual són propietaris uns empresaris de Xàtiva, les de la Fundació Botín i, darrerament, les de de la Fundació Per Amor a l'Art del museu d'Art Contemporani BombasGens de València, com a assessor artístic.

Però el que em resulta més interessant i rellevant d'aquest personatge brillant no és, precisament, la seua vinculació amb el món de l'art sinó l'estreta relació que manté amb la naturalesa i més, amb la

> ACTUALITAT / COVID19

seua naturalesa immediata. Quan Vicent Todolí va deixar de treballar en la Tate, va mamprendre una espècie de retorn a casa seva i va adquirir uns bancals derruïts en la Vall de Gallinera i una vella caseta de pedra, sense llum, al peu de la penya Foradada, al terme de Benialí. Amb paciència i amor va anar reconstruint els bancals mig enderrocats bastint-los de pedra, a mode de terrasses, i refent l'antiga caseta. Seguidament va replantar les terres d'oliveres i les va criar. Amb el pas dels anys les oliveres produïren un oli que no anava més enllà de l'oli corrent. Però Todolí va contractar a Miguel Abad, un dels tècnics en oli més experimentats del país i va convertir el suc de les olives dels seus bancals en un exquisit producte batejat amb la marca Totoli. Aquest magnífic oli, amb baix volum de producció, és venut al mercat internacional, sobre tot a Londres, a un preu desorbitat, a 22 euros el litre. Si tots els llauradors valencians sabérem i poguérem vendre els nostres productes a eixos preus, la cançó seria una altra.

Però la vinculació amb la naturalesa de Vicent Todolí no ha estat abocada solament a l'agricultura, diguem-ne, de secà, sinó també a la de regadiu. Todolí, fill i nét de llauradors i podadors de tarongers de la Safor, es va quedar parcel·les familiars i va comprar 13 bancals més a fi d'evitar que construïren un PAI en els seu poble. Todolí va unificar totes aquells terres i va constituir un immens hort on ha plantat més de 400 varietats de cítrics d'arreu del món. És l'hort botànic de cítrics, plantats en terra i no en maceta, més gran del món. Una aventura que començà amb les lectures de tractats botànics i històrics de temps antics, referits a cítrics, i a documents d'autors com Cassiano del Pozzo, erudit i mecenes torinés que va escriure i dibuixar sobre cítrics; així mateix Todolí es va inspirar en el jardí de Cosme de Medici de Florència que conreava en macetes tot tipus de cítrics com taronges amargues japoneses, caviars cítrics, bergamotes, llimes, pomelos rosa, sanguines, mans de buda, etc.

Amb el seu projecte, fet ja realitat, Todolí vol divulgar el món dels cítrics des de nombrosos

angles però tots integrats i lligats per la transversalitat de unir la cultura, la natura, el paisatge, l'arquitectura, la botànica, la fauna, els oficis, l'economia, la gastronomia envers, no solament llimes i taronges, sinó tot un univers desconegut per a la majoria de nosaltres i que forma part dels nostres costums i patrimoni mediterranis. L'hort es pot visitar però haurem d'esperar a que s'acabe el maleït confinament.

3 d'abril de 2020

Al llegir la premsa, em cau l'ànima als peus. En moltes residències, deixen morir les persones majors sense portar-les als hospital. No sé quina és la raó d'aquest fet inexplicable i dramàtic. La gran majoria de les víctimes de coronavirus són els nostres majors, els que han lluitat com a tigres, els que han treballat deixant-se la pell, des de temps de postguerra, per aconseguir la societat de benestar que hem tingut i hem gaudit fins ara. No es mereixen un final tan miserable.

4 d'abril de 2020

Paco Roca és un dibuixant de còmics valencià (a ell li agrada anomenar-se historietista), autor d'obres reconegudes com *Arrugas*, *El tesoro del Cisne Negro*, *Los surcos del azar*, etc. La seua línia nítida de dibuix, crec que molt inspirada en Hergé i altres autors de còmics europeus, li serveix per contar històries il·lustrades molt properes i quotidianes amb les que m'identifique molt. En aquest període d'aïllament, Paco Roca ha dibuixat unes vinyetes on exposa una sèrie de personatges i d'històries de confinament relacionats amb la literatura. I ho fa d'una manera molt senzilla i didàctica. Un d'aquests personatges és el comte de Montecristo, que passa molts anys tancant injustament en una fortalesa a l'espera de poder-se'n escapar i cercar venjança; altres són els ossats aventurers del Gran Nord que descriu Jack London en les mítiques novel·les i que passen enclaustrats

dins de les rústegues i confortables cabanyes de fusta esperant que passe el llarguíssim i cru hivern, en mig d'un silenci blanc, per retornar a buscar l'or que els permeta convertir-se en homes rics; o, altres, els aventurers de l'espai de novel·les com 2001, una odissea espacial, que travessen l'espai sideral enllaunats en mastodòntiques naus durant mesos i, inclús, anys. No és, per tant, mala idea, estant com estem obligats a quedar-nos tancats en casa, intentar confinar-nos en els llibres, en les lectures de les novel·les que ens aporten il·lusió, plaer o evasió i busquem en els espais oberts de les seues pàgines la taigà nevada de Jack London, els oceans inexplorats del capità Nemo o els universos infinits d'Arthur C. Clark obrint una nova finestra que ens done aire i ens faça respirar.

5 d'abril de 2020

Aquest matí la premsa il·lustrava una vinyeta on un home i una dona menjaven dins de casa molt animadament. Un li comentava a l'altre: «D'aquesta sortirem rodant». En efecte, durant aquests dies de confinament, a moltes persones ens pega per menjar més de l'habitual. El tindre un horari més flexible i més hores lliures fa que estem més temptats per la cuina i els seus menjars. També el desfici i l'ansietat s'ocupa de que cada vegada ens alcem més de la cadira o del sofà per fer viatges a la nevera. Al menys, en el més cas. Se'ns està fent, poc a poc, el cul més quadrat i la panxa més redona.

Hui diumenge ens hem alçat amb la idea de fer bunyols i els hem fet. Un poc de farina, rent, carabassa i aigua han estat suficient per amassar una pasta que, havent-la deixat unflar quasi una hora, ha triplicat els seu volum. Amb l'oli ben calent hem fregit la pasta i l'hem transformat en uns daurats bunyols que, amb un poc de xocolata a la tassa, han resultat un desdèjuni tan memorable com calòric. I era precís açò? Home, algun plaer ens hem de donar de vegada en tant!

Les xifres sobre consum de menjars i begudes

en supermercats parlen de les diferents tendències que estem adoptant els consumidors conforme evoluciona la pandèmia. A l'inici de la crisi, la compra era més compulsiva i, estranyament, a la gent li pegava per comprar, entre altres, paper higiènic. Altra demanda elevada era la pasta, la farina, les conserves i altres productes que es pogueren mantenir en casa un llarg període de temps. A les tres setmanes, han canviat les preferències dels consumidors i la cervesa s'ha convertit en el producte estrella, augmentant les seues vendes un 78%, juntament a productes d'aperitius com les papes, els fruits secs i els xocolates i les galletes dolces. Veurem quines són les properes prioritats culinàries conforme avancen les setmanes. Però, de moment, a no ser que estigues forjat amb una enorme força de voluntat i una disciplina de ferro, crec que és inevitable no tirar-se damunt més d'un quilo.

6 d'abril de 2020

Dilluns i bon dia, per escriure alguna cosa. Les xifres de morts per coronavirus en Espanya va baixant, la d'infectats sembla que també i augmenta la de les altes hospitalàries. Això és el que ens diuen els mitjans de comunicació. S'adaptaran a la realitat les esmentades xifres? El que sembla és que hi ha un retrocés en l'avanç de la pandèmia. Esperem que continue aquesta tendència.

7 d'abril de 2020

Aquest parèntesi en la vida, ara que pareix que el món està quasi aturat i la naturalesa ens ha posat en el lloc, va bé per fer algunes reflexions i valoracions sobre la nostra existència. De totes les situacions dolentes o negatives sempre es pot traure alguna lectura positiva. Estar confinats en casa, havent trencat la nostra rutina diària d'anar al treball, de fer esport, de dedicar temps lliure a les nostres vides amb molta llibertat de moviments,

> ACTUALITAT / COVID19

ens ha permès alentir la marxa, lliurar-nos als braços del temps, de l'oci i conviure amb els éssers volguts. Però, contràriament, vull pensar també que el confinament es convertix en un infern en cases on hi ha un inadaptat, un alcohòlic, un drogadicte, un violent o un malalt mental.

El món pot ser de molts colors, segons la situació que ens toque viure i els ésser humans ens adaptem a elles inefablement, bé fent front al que tenim davant, bé eludint-ho. Estem acostumant-nos a les rutines confinades de la mateixa manera que ens podríem haver adaptat a anar a una guerra tal i com els va passar als nostres avis no fa tants anys. Els humans tenim l'adaptabilitat de motlejar-nos a les noves situacions, siguen bones o dolentes. Tal vegada aquesta adaptabilitat ens ha permès convertir-nos en l'espècie dominant, tal i com deia Darwin, o això ens havíem pensat fins ara.

8 d'abril de 2020

Un dels meus gèneres literaris preferits és el de la literatura de terror. Ahir, furgant entre la vida i obra de l'escriptor d'origen noruec Roald Dahl, mestre de la literatura infantil i juvenil, vaig descobrir que també ell sentia certa predilecció per aquests tipus de relats terrorífics però, tal i com ell mateix va confessar, va ser incapaç d'escriure ni tan sols una sola història. Creia que s'havia de tindre un don especial per poder fer-ho i, en un exercici de sincerat, confessava que no el tenia. Tan sols va escriure una història, *La patrona*. Aquesta no va acomplir les expectatives que pretenia i li va transformar el final deixant-la com una història de no fantasmes.

Per traure's l'espina, Roald Dahl va crear una antologia d'històries de fantasmes, quasi totes d'autors del segle XIX i XX, seleccionant les catorze més espantoses i terrorífiques segons el seu gust. L'editorial barcelonesa Blackie Books ha fet una edició en castellà i Grup62 en català. De totes elles n'he llegit una parell, *Les campanes* i *En*

la llitera superior. Veritablement són esgarrifoses, ben ambientades i molt aptes i recomanables per llegir-les durant les vesprades i les nits d'aquest llarg confinament.

10 d'abril de 2020

Divendres Sant. Òbric el diari i, malgrat la que està caient, m'alegra veure la vinyeta de l'humorista i arquitecte Peridis. Des de la tercera setmana de març que no editava els seus dibuixos per culpa del Coronavirus. El seu reton a la quotidianitat i a la premsa esperem que siga un presagi de que les coses vagen millorant. Encara que ho veig molt lluny. La realitat espanta. El nombre de víctimes, hui, malgrat anar baixant, encara és molt elevat, 608. I són les nostres persones majors les que s'emporten la pitjor part.

Ahir vaig tenir un dia molt ocupat. Tant, que no vaig poder ni escriure aquestes línies habituals. Després d'haver anat a comprar, comunicar-me amb els alumnes per donar indicacions per a les vacances de Setmana Santa, arreglar un problema amb un alumne sobre la plataforma educativa en què estem treballant, la preparació del dinar, una vesprada d'aniversari virtual, la comunicació amb familiars, l'aplaudiment en el balcó i fer el sopar, em va donar ganes de asseure al sofà i començar a veure la sèrie de televisió adaptada de la novel·la *El nombre de la Rosa* que fa poc vaig rellegir. Se'm va passar el dia sense adonar-me'n.

11 d'abril de 2020

El número de morts a Espanya és hui de 510. Encara que en són molts, la xifra ha descendit respecte a ahir. La tendència a la baixa va donant-se tants en contagis, com en ingressos, com en defuncions. El nombre d'altres de gentes que ha estat hospitalitzada puja. També és una bona notícia. Amb paciència i prudència ha d'anar millorant la situació d'aquesta pandèmia estesa arreu del món. És una realitat que el món hem

de combatre unit, de manera global. La realitat, com deia l'escriptor Josep Pla, és superior a la imaginació i aquesta situació ho ha demostrat quan ningú ho esperàvem.

I parlant de Pla, l'escriptor empurdanès defenia que escriure sobre les coses reals és més difícil que fer-ho sobre les imaginades. La realitat supera la ficció. Pla escrivia quasi diàriament i, tal i com deia algun dels seus estudiosos, ho feia com una necessitat biològica. Aquest grafòman que va cal·ligrafar més de 25000 fulls a punta de ploma estilogràfica entre llibres, cartes, diaris, dietaris i articles de premsa, es trobava com peix en l'aigua quan redactava en català. També ho va fer en castellà encara que li resultava més difícil. Considerava que no dominava suficientment l'idioma ni les seues estructures sintàctiques. Expressar un pensament en castellà per a Pla era una tasca complicada, un camí amb massa obstacles per arribar al final de una frase en la que assentar un pensament. Contràriament, el català li resultava molt més fàcil i maniobrable. Escriure en català consistia en construir un subjecte, posar-li un verb i afegir-li un predicat, de la manera més senzilla, cercant els substantius més adequats per qualificar-los amb els adjectius més precisos. L'adjectiu era l'obsessió de Pla. Graciosament afirmava que, quan escrivia, fumava tant perquè li costava trobar l'adjectiu apropiat als nombres. Fumar li ajudava trobar-los. Si no el trobava, no el posava.

A Josep Pla, literàriament parlant, algú el va emparentar, pel seu estil narratiu, a un grup de prosistes del 98 com Baroja o Azorín. Jo l'emparellaria amb un autor vint-i-tres anys més jove que ell: Miguel Delibes. Pla juntament a Delibes, són, al meu parer, dos escriptors, dues bèsties literàries que, malgrat escriure en llengües diferents, tenen molt en comú. Ho fan sobre el món proper, quotidià, immediat i real que tenen al seu abast: el paisatge, els pobles, el camp i les hortes, el menjar, els treballs i la vida de la gent, l'arquitectura del lloc. Per a un, l'escenari està en Catalunya, per a l'altre, en Castella. Pla escrivia quasi sempre des

de Mas Pla, la casa pairal de Palafrugell on, segons ell, hagués hagut de ser llaurador i no escriptor. Delibes, des de la casa de camp de Sedano, en la província de Burgos, on gaudia de la naturalesa i de la cacera. Pla es definia com un pagès que escriu i Delibes com *un cazador que escribe*. Els dos autors són considerats grans mestres de la literatura de realisme social del segle XX.

12 d'abril 2020, dia de Pasqua

Dia de Pasqua confinats a casa. Llegir la premsa fa que et caiga el món als peus. El covid-19 no té pietat de ningú ni de res. La crisi humanitària és fa palesa cada dia més. El nombre de morts és elevadíssim i el doll de xifres és continu i es contenen per centenars en Espanya (619, hui) i per milers en el món cada dia; els marginats socials encara estan més marginats; l'economia, més afonada; la cultura, desapareguda. La desunió que ha hagut fins ara a Europa es posa en evidència en la crisi. La idea global del vell continent ha estat un fracàs que fa plantejar per a què ha valgut aquesta unió. Ens queda l'esperança de la rectificació, de l'acord, de pensar i creure que entre tots és possible canviar les coses. Això pot arribar a durar dècades. Els governants han de passar a l'acció, fer-ne front a les noves situacions i reptes de futur i no amagar el cap dins del forat, sense voler veure la realitat, com fan els estruços quan són perseguits pels lleons.

13 d'abril de 2020

L'ordinador està sent una ferramenta fonamental per poder mantenir contacte amb la gent i teletreballar amb els alumnes i companys de l'institut. A través de les plataformes educatives els mestres i professors podem establir i mantenir un contacte educatiu amb alumnes, pares i altres companys de feina de mode molt organitzat, eficient i planificat que ajuda a enviar i rebre tasques i comunicats, entre altres

> ACTUALITAT / COVID19

coses, de manera eficient i ordenada. És molt útil com a instrument i complement que facilita les tasques. Però no és suficient durant aquests dies de confinament. Malgrat els esforços de les institucions educatives per no deixar cap alumne fora del sistema, un 10% aproximadament s'han quedat sense recursos (sense internet o ordinador) i s'han vist desenganxats del sistema educatiu. Hi ha distància humana. Una escola, un institut o una facultat és un món, un lloc de convivència, de contacte emocional, de relacions humanes, de troballes pel corredors amb alumnes i professors, de confidències i de consells mentre prens un café o de consultes i aclariments sobre dubtes i inseguretats acadèmiques. En l'aula tirem de menys una bona pissarra i un tros de guix, els sorolls de les cadires i taules quan són arrossegades pels alumnes quan canvien de classe, o la presa de torn amb el braç alçat per demanar permís per parlar, o el permís de l'alumne que demana entrar a l'aula quan la classe està començada perquè s'ha retardat, o a qui se li ha oblidat la llibreta, o qui demana insistent que se li revise un examen, etc. En definitiva, l'escola és un lloc humanitzat i humà on és necessari el contacte i la relació de les persones. És una menuda societat reflex d'una societat més gran. L'escola és un món necessari per aprendre, per educar, i per a formar-se. L'educació és la base de tot i amb ella deprenem tots per tal de millorar la societat que vivim. La pandèmia ara ens priva d'eixe contacte però recordem que serà l'educació qui la vencerà a través de la ciència, de la solidaritat, de l'hospitalitat i de l'humanisme d'aquelles persones que quan van ser menuts van donar les seues primeres passes en l'escola.

14 d'abril de 2020

Les previsions meteorològiques anuncien temps rebolicat, núvols, pluges en forma de tronades i baixada de temperatures. Des del confinament de casa, per la finestra, veig fer-se de dia i córrer els núvols grisos. Les teulades, els carrers i els cotxes estan mullats. En algun balcó

es veu penjada la bandera republicana.

La crisi del coronavirus és d'una incertesa immensa. Els polítics del govern van intentant posar en marxa sectors de l'economia per recobrar una tènue normalitat. Ho fan anant a les palpentes, com entre una espessa boira. No serà massa prompte? No seguiran estenent-se els contagis mentre no estiga controlada la pandèmia amb tests? Mentre no arribe la vacuna? Portem trenta dos dies confinats. Comença a ploure.

15 d'abril de 2020

Hui el ministeri d'Educació juntament amb les conselleries corresponents, han arribat a un acord per concedir a tots els alumnes de les etapes d'Infantil, Primària, Secundària i 1er de Batxillerat el poder passar de curs, amb l'excepció de casos molt concrets. Amb una avaluació global es decidirà quins alumnes de 2on de Batxillerat van a la prova PAU.

Amb aquesta notícia les xarxes socials estan tirant foc. Com a docent pense que els alts mandataris s'han equivocat en la decisió. Alumnes i professors estem fent un esforç gran adaptant-nos a les plataformes educatives durant el tercer trimestre a causa de la crisi del coronavirus. Per una part teníem suficient informació amb les notes dels dos primers trimestres per avaluar els alumnes a final de curs. Les notes de l'últim trimestre podrien valer per sumar un percentatge baix de la nota final, un 10% per exemple, perquè la tecnologia també permet que alguns alumnes facen treballs il·legals que no van amb el seu currículum acadèmic. Aquesta decisió ja ha fet que molts dels alumnes, sabent que van a passar de curs, passen també de fer les activitats telemàtiques. No és just. Almenys ens queden els alumnes que seguiran compromesos amb les seues tasques. Es nota que els polítics xafen poc les aules. Per a mi s'han precipitat en aquesta decisió. I si l'hagueren decidit prendre, hauria estat més encertada a final de curs i no ara.

Quan aquesta vesprada he escoltat la compareixença de la ministra he notat un discurs amb fons electoralista, de quedar bé amb la societat, de no saber manejar els fils, que la situació no la tenia massa controlada. El final ha sigut indignant. Li ha preguntat un periodista que què recomanaria ella als joves estudiants. I contesta que estudien ciència, ciència bàsica i que per a estudiar ciència fa falta saber anglès. Què passa amb el Llatí, la Literatura, la Filosofia, la Història, etc? I que si tinguérem una ciència a l'altura ara no estariem en la situació que ens trobem. Que li pregunten als anglesos o als americans en quina situació es troben. Millor haguera dit que estudien xinés. El més humiliant és aquesta senyora no pecep que els científic del país se n'han d'anar a altres llocs a treballar perquè ací es moren de fàstic. El diari anuncia 523 morts hui en Espanya.

16 d'abril de 2020

Les ordenances municipals d'alguns pobles permeten pujar als horts a fer cremes i poder atendre'ls, intermitentment, sempre i quan l'hort estiga en el terme municipal on es té la primera residència. No puc pujar a la caseta de Calderons perquè visc en l'Alcúdia de Crespins i tinc la terra en Canals. La distància no és massa llunyana, segur que molt menys que la de gent que té terres al mateix terme on viu i ha de recórrer més distància per desplaçar-se. El coronavirus imposa les seues fronteres.

17 d'abril de 2020

Una de les coses que més m'estressa durant aquest període de confinament és anar a comprar, sobre tot al supermercat. No hi ha cap tipus de control que no siga la refrega d'alcohol en les mans i l'ús dels guants (en alguns). Pel demés, pots trobar-te amb gent que no respecta les distàncies, i una llibertat de moviments que, de seguir així,

aquesta pandèmia no trobarà fi, a no ser que s'aconsegueisca prompte una vacuna. No veig que es facen tests, en l'entrada de fruiteries, ni forns, ni carnisseries, etc. Imagine que un fruiter que vaja al mercat d'abastos i no li facen test en l'entrada, pot quedar contagiats per algun altre comprador. Aquest, sense saber-ho, obri la fruiteria i, també, sense saber-ho, transmet el virus no a un client sinó a molts, que en casa poden passar-ho als familiars i així successivament. Mentre no es facen tests no hi haurà control de pandèmia. Si les xifres de contagis i de morts van baixant és perquè la gent no eix de casa. Però açò no és una solució. No pot haver rebaixa de contagis si no es fan test. El virus campa a les seues amples. Sense vacuna els brots no pararan. De moment no li veig solució. És la meua opinió.

18 d'abril de 2020

Mentre comence a escriure aquestes línies, quasi a les quatre de la vesprada, està tronant i plovent. Sant Pere arrossegant els mobles, com resa la cultura popular. Temps de primavera, de verdor. El ruixat torna a donar de beure a la terra i a les plantes, en conseqüència als animals.

Aquest matí he llegit *El invierno del dibujante* una novel·la il·lustrada com la qualifica el valencià Paco Roca, el seu autor. Conta la història de cinc dibuixants de la tota poderosa editorial infantil i juvenil Bruguera, atrapats entre les urpes de la censura del franquisme, que intenten crear una nova revista, *Tío Vivo*, on poder manifestar les seues històries en un marc de llibertat que no tenen. El drama està en que els autors no ho poden aconseguir, obstaculitzats pels entebancs de la maquinària del poder franquista i han de tornar a l'antiga editorial si volen viure.

La història és un homenatge als il·lustradors que tots els xiquets i joves d'una generació vàrem gaudir: *Zipi y Zape*, *Carpanta*, *Doña Urraca*, *Mortadelo y Filemón*, *Don Pío*, *Las hermanas Gilda*, *Anacleto*, *agente secreto*, etc. Amb aquesta obra,

> ACTUALITAT / COVID19

Paco Roca, premi nacional del còmic, ha volgut rendir-li el seu homenatge particular.

19 d'abril de 2020

S, s, s. Salut, soledat, silenci. Aquestes paraules les pronunciava un artista, quasi octogenari, que ha superat el contagi de coronavirus. Confessava que quan anava a ingressar en l'hospital pensava que no eixiria viu. Després de medicar-li el necessari i notar els efectes dels antibiòtics i medicaments començà a recuperar les forces poc a poc i a abandonar-se a la confiança dels sanitaris, a menjar per agafar forces depurant l'organisme amb molta aigua i a retrobar-se amb els silencis de la soledat escoltant Bach per recobrar la salut. Escoltar Bach en el llit d'un hospital és un miracle de les noves tecnologies. Dins de la gran calamitat que vivim, obrir una finestra a l'esperança, a viure la vida en present amb perspectiva de fons, confiant en que tot s'arreglarà i que, mentre, hem de cercar allò positiu que ens ofereix la vida. Fer de la necessitat, virtut. El silenci dels carrers, l'observació del vol dels ocellets des de la finestra, gaudir de la verdor de la vegetació rutilant per les gotes la pluja que nodreix una primavera que durà un estiu més suau. La paraula primavera és sinònim de vida i d'esperança. Salut per viure bé, soledat per retrobar-nos amb nosaltres mateix i silenci per poder fer-ho. Tres paraules de valor a l'alça. La pluja continua besant el paisatge que observe des de la finestra.

20 d'abril de 2020

Hui, Sant Vicent Ferrer. Festes del meu barri. Un Sant Vicent que celebrem d'una forma ben diferent a la d'altres anys. La xifra de morts per coronavirus baixa a 399.

21 d'abril de 2020

L'autora de *El atlas de las islas remotas*, Judith Schalansky, considera que el seu llibre «no és un

manual de geografia sinó un projecte poètic»; i surt de la premissa que «una vegada resulta possible viatjar al voltant del globus terraqui, solament ens queda un repte: quedar-nos en casa i descobrir-lo des d'allí mateix». I més durant aquests dies de confinament. Posats a elegir ara me'n vaig a la illa de Robinson Crusoe, a la de Juan Fernández i, després, a la illa de Pasqua. Els ulls i la ment ens fan viatjar més que les cames.

22 d'abril de 2020

Rectificar és de savis però pensar abans d'actuar ho és més encara. El govern central va decidir ahir que els xiquets menors de 14 anys podran eixir al carrer acompanyant a adults a lloc essencials, és a dir, supermercats, tendes, farmàcies, etc. Precisament llocs on es pot contagiar el virus fàcilment. Res de parcs ni de jocs. Hui la premsa anunciava que el govern ha canviat aquest decisió de confinament infantil gràcies a les nombroses queixes i crítiques de la societat i la política espanyola. No m'estranya que Espanya apareguera ahir en un diari sent qualificada com el país del món que pitjor està gestionant la crisi del coronavirus.

23 d'abril de 2020

Dia del llibre. Un dels nostres grans companys i amics en aquests dies de confinament.

24 d'abril de 2020

Què important és llegir! Tots els dies són bons per recapacitar sobre aquesta activitat fonamental i necessària per als ésser humans. Ahir, el Dia del llibre ens ho recordava, d'alguna manera, oficialment i institucional, encara que des del confinament.

Llegir és bo per a tots i la temàtica de les lectures resulta tan variada, que ens permet a triar els mons amb els que millor ens identifiquem

o l'ambient en el que millor ens trobem i més seguretat o plaer ens ofereix. Podem llegir novel·les, contes, rondalles, poesies, còmics, obres de teatre, etc. tot un univers al nostre abast.

En l'àmbit de l'educació, com a docent, he observat que, moltes vegades, obligar als alumnes a llegir un títol determinat, pot degenerar l'amor d'aquest cap a la lectura. Com altres autors ja han defès, pense que fer llegir a un xaval de 15 o 16 anys obres clàssiques, de manera imperativa, com *Fuenteovejuna* de Lope de Vega, *El llibre de les bèsties de Raimon Llull* o inclús *El Quijote* de Cervantes, l'única cosa que pot fer és induir a que l'alumne pugui avorrir la lectura. Els xiquets i els joves tenen preferències per diversos temes literaris, adaptats als seus gustos, segons l'edat, que els farà enganxar-se a llegir textos i que, a la llarga, quan siguen més adults, els convidaran a connectar-se per tal de llegir eixes lectures dels clàssics abans esmentats. És un repte i una obligació per a les famílies, per a l'escola, per a les institucions, per a la societat, en general, oferir el món literari als menuts. Cada edat porta les seues preferències i gustos. Des del nadó que acaba de nàixer i se li canta un cançó de bressol o nana (primera manifestació de literatura oral), fins el vellet que des de casa llig o rellig una obra que el va enlluernar en la seua joventut. L'amor a la lectura es desperta des de menut i el xiquet que sent curiositat per la lectura, sent curiositat per la vida.

La premsa anuncia hui que hi ha un nombre més alt de curats que de contagiats per Covid-19. El nombre de morts és de 361. Una xifra elevadíssima que apunta a la baixa.

25 d'abril de 2020

«Quan el mal ve d'Almansa a tots alcança». Molts valencians commemorem la pèrdua de les nostres llibertats a mans de l'absolutisme Borbó en la batalla d'Almansa de 1707.

26 d'abril de 2020

Santi Santamaria va ser un cuiner català que va deixar petja en el seu pas pel món de la cuina i de la gastronomia. Sobre tot per la coherència que mostrava en els seus menesters i la polèmica que va causar entre els cuiners de mig món amb la manera d'entendre el complex món dels fogons. En la seua darrera obra, *La cocina al desnudo* ho argumenta perfectament.

Una de les nombroses reflexions que planteja aquest xef, desaparegut en 2011, és el de la importància de menjar bé o saber menjar. Recomana com saludable consumir fruita i verdures, cereals i farines integrals, evitar els menjars excessivament calòrics, reduir el consum de greix saturats i sucres refinats, moderar la ingesta d'alcohol, fer exercici amb moderació i procurar viure sense estrès. Aquestes recomanacions no anirien malament durant aquest període de confinament on, agafant-me com a exemple, m'he posat alguns quilos per la falta d'activitat física i l'excés de passivitat. Hui ha baixat el número de contagis i el de morts (288) en Espanya. Sembla que es veu un poc de llum al final del túnel.

27 d'abril de 2020

Rellegisc alguns textos del naturalista Martí Boada, doctor en Geografia i Ciències Ambientals per la Universitat Autònoma de Barcelona, llicenciat en Estudis Catalans per la Universitat de Perpinyà i premi Global 500 de l'ONU en 1995, una mena de Nobel ambiental, atorgat per Nelson Mandela.

Els meus encontres amb Martí Boada començaren amb el descobriment casual d'un dels seus llibres, *Primavera al Montseny*, un diari de camp preciós que va caure en les meues mans en una llibreria de Barcelona. No coneixia l'autor però la portada del llibre i el fulleig que li vaig donar a cop d'ull em van desvetllar un escriptor molt particular. La casualitat fa que

> ACTUALITAT / COVID19

moltes vegades unes situacions porten a altres inesperades i, mentre treballava a Villena de mestre, m'arribà a oïdes que el naturalista de Sant Celoni, vindria a la ciutat per impartir un curs sobre educació ambiental. Allí vaig descobrir a la persona, al mestre. Aquest home, modest, de caràcter calmos i tranquil, i mirada intel·ligent, em va fer entendre la natura i la seua conservació d'una manera rellevant; ell va impulsar un canvi en la meua perspectiva de veure el medi.

El darrer dia del curs, vaig tindre la valentia d'acostar-me a ell per tal que em dedicara el llibre adquirit a Barcelona; al mateix moment, li vaig lliurar un projecte pedagògic, fet conjuntament amb el bon amic i mestre Toni Rico, sobre la pèrdua de massa forestal produïda pels cremats d'Ontinyent, Aiello i Canals, entre altres, en juny de 1994. Sembla que li va agradar el treball perquè, al poc de temps, ens va convidar a participar com a ponents en unes jornades ambientals fetes a Villena i a Elda. Des d'aleshores he seguit les seues obres i he descobert una persona d'una dimensió amplíssima en quant a coneixement integral i científic de la natura (porta projectes científics a l'Antàrtida, al desert de Sonora, a Zacatecas i en la selva de l'Equador a més de ser un expert en el massís del Montseny). Actualment sé que viu a París on forma part d'un organisme mediambiental de la UNESCO i que viatja molt. De Martí Boada guarde un parell de cartes i un grapat de llibres dels quals un parell estan dedicats. Tot un tresor per rellegir i revisar durant aquests dies de confinament.

El drama de morts per coronavirus continua.

28 d'abril de 2020

Parlar amb persones que et donen confiança és molt agradable i resulta una vàlvula d'escapament molt profitosa en aquests dies de confinament. Hi ha dies que em passe enganxat al telèfon i altres que no intercanvie ni una paraula llevat de la meua dona i el meu fill. Parlar permet compartir

sentiments, idees i impressions. Et fa sentir acompanyat en la vida. Et lleva un pes de damunt.

El nombre de contagiats va baixant i el de morts, també. Així i tot ens queda, encara, un llarg tram que recórrer per arribar a l'anhelada normalitat.

29 d'abril de 2020

Ahir va anunciar el president del govern que, a partir del 4 de maig, i en quatre fases, començarem l'anomenada «desescalada» produïda per la crisi de la Covid-19 per tal d'augmentar, gradualment, la mobilitat dels ciutadans i, per extensió, la seua (nostra) economia. No vull ni pensar com ens va a afectar la crisi econòmica (pense que ells tampoc ho saben amb certesa) però crec que al final, d'una manera o altra, el deute el pagarem els mateixos. Espere equivocar-me.

30 d'abril de 2020

Les previsions meteorològiques anuncien una pujada notable de les temperatures per a aquest cap de setmana. A veure si les ponentades ajuden a acabar, d'alguna manera, amb la coronavirus. D'altra banda encara no tinc clar les eixides graduals referides a fer esport, ni a l'horta, ni a la casa que estic obrant-me i que es troba en municipi adjacent on visc. Hauré de llegir la lletra menuda dels documents del desconfinament progressiu. El nombre de morts baixa a 268. És un descens encara que positiu massa tràgic, irreparable, descomunal.

2 de maig de 2020

Amb l'entrada de la fase 0, hui s'ha permès, entre altres possibilitats, acudir a tenir cura dels horts en els municipis residents o en els adjacents. Aquest és el meu cas. A les 8:00 del matí ja estava en l'hort per donar un vista a les necessitats que té i planificar-me la feina els propers dies. He

arrancat el favar i he pres faves velles per a fer llavor la temporada vinent, he collit unes quantes cebes, llimes, unes fulletes de llorer i un ramillet d'herbassana. Demà pujaré la muleta mecànica i si no fa vent, arruixaré l'herba dels tarongers. He de podar la bardissa i arreglar els màrgens. L'herba, després de les profitoses pluges, ha crescut bastant. Altre dia passaré la muleta a l'hortet d'hortalisses per plantar tomacos, pebres i albergínies. Molt feina que aniré fent poc a poc. La tendència al contagi i dels morts pel coronavirus va a la baixa però així i tot encara són xifres terribles. Mentre hi haja un sol mort, serà terrible.

3 de maig de 2020

Per segon dia consecutiu he anat a la caseta. He començat les feines de conservació arruixant l'herba dels bancals de tarongers. Després he pujat la mula mecànica des del Pla Nou i he llaurat el bancal on tenia plantades faveres i cebes. Les faveres han acabat el seu cicle i les vaig arrancar ahir. Les cebes encara poden continuar creixent tranquil·lament un temps més. Així és que amb el motocultor, he pentinat el menut hortet d'hortalisses, els ferros dentats de la muleta anaven trencant la corfa de la terra i remenant el seu interior, mostrant una terra roja i fèrtil que perfumava el bancalet mentre anàvem avançant amunt i avall. Quan he acabat, el que abans fora un terreny lleig, despentinat, amb tot tipus de vegetació herbàcia i de restes de plantacions anteriors, ha quedat com una estora fina i esponjosa, perfumada de olor a terra acabada de remoure, oxigenada, molla sota els meus peus. Un plaer i una satisfacció per als sentits. D'aquesta manera deixo ja preparat el sòl per a demà fer els solcs. Dimarts tinc planificat poder plantar els plançons típics de la temporada d'estiu. Tomaqueres, pebres i albergínies. No plante més varietats. Amb l'aigua del reg per degoteig i amb un grapat de fem en cadascun dels forats on van els plançons intentaré dur endavant aquest projecte que, conforme vaig acomplint anys, em

transmet més alegria. Malgrat no considerar-me vell, serà aquesta relació amb la terra un dels plaers que tindrà la vellesa? Els proper dies, feta la feina més urgent després de tant de temps sense poder pujar a l'hortet, em dedicaré a fer un poc feina de jardineria com podar les bardisses, llevar males herbes dels marges i del , que carinyosament anomenem el meu fill i jo, *hortus conclusus*, un mena de jardineria on tenim algunes plantes aromàtiques. Un menut verger que, per mi va convertint-se, a cada dia que passa, en un gran paradís on gaudir de l'ombra dels arbres i la frescor de l'aigua de la bassa en l'estiu i del sol, de les taronges acabades d'agafar de l'arbre i el foc de la llar, en l'hivern, per passar un dia de camp. Als països on escasseja l'aigua, els jardins perses són la màxima expressió del paradís celestial en la terra.

No he eixit a fer esport aquests dies que ho permeten la desescalada. Li he donat prioritat a fer un poc de neteja i a posar un poc d'ordre en al camp. Tanta activitat m'ha deixat baldat després de tants dies de poca acció física. Malgrat que cansat, em trobe amb ànims i il·lusionat. Demà tornaré.

Hui, dia de la mare, el nombre de morts és de 164, crec. Les xifres van baixant. No vull ni pensar amb el descens de l'economia i el mal que està fent-li (i li farà) a tants negocis i, sobre tots persones. L'únic ascens que note és el de les temperatures. L'estiu va instal·lant-se amb rapidesa. La primavera la tinguérem en febrer.

4 de maig de 2020

Els llibres porten a encuriosir-nos pel món que ens envolta i ens apropa més als que estan llunyans. Chris Stewart, primer bateria del mític grup de rock *Genesis*, va trobar en les lectures de *Un matí de primavera de 1934* de Laurie Lee, *Old Spain* de Gertrude i Muirhead i *Al sud de Granada* de l'hispanista Gerald Brenan l'al·licient necessari per trobar el sentit de la seua vida i dur-lo a instal·lar-se a un vell i enrunat *cortijo*

> ACTUALITAT / COVID19

de *Las Alpujarras*. Abans va treballar de músic en un circ i tenint cura dels elefants, va esquilar ovelles en Suècia i va viatjar a la Xina per fer una guia de viatges. Segons refereix, en las Alpujarras va trobar el vertader do que totes les persones portem dins. El repte és saber trobar-lo. Allí va escriure *Driving over Lemons* i amb aquesta obra va trobar el seu, el d'escriptor. El llibre conta com es posa a viure en aquest racó perdut de món, sense aigua i sense llum juntament a la seua dona. L'obra narra totes les peripècies que van viure treballant titànicament per transformar el lloc en un paradís particular. L'objectiu de la vida d'aquest guiri optimista i feliç (com ell mateix s'anomena) consisteix en cercar la bellesa, l'amor i la poesia entre els cant dels ocells, els tarongers perfumats de flors i el soroll i les vistes de la naturalesa. Recomane la seua lectura.

Hui les xifres del coronavirus han comptabilitzat 164 morts, els mateixos que ahir.

5 de maig de 2020

He canviat l'horari de la rutina diària. Abans de la desescalada, treballava amb la plataforma educativa, majorment, pels matins. Com ara ens permeten anar a treballar els horts, doncs vaig de matí al camp i la vesprada la dedique a les tasques acadèmiques del meus alumnes.

El nombre de víctimes de les darreres vint-i-quatre hores és de 182.

7 de maig de 2020

Pujar a l'horta pels matins és un bàlsam per al sistema nerviós, per a l'equilibri personal i per l'ànim espiritual. Un poc exagerat però cert. Trobar-te amb el verd dels arbres, dels tarongers, amb el revol dels ocells, plantar les hortalisses en la terra roja, ordenada amb els solcs drets, i percebre el silenci del camp no té preu. Així ho porte fent ja uns dies. Ja he plantat les llavors de bajoqueta, algunes albergineres, pebres verds i una vintena

de tomaqueres; amb unes canyes he construït la barraqueta per donar-li suport conforme vagen creixent. L'oratge ha refrescat un poc respecte als darrers dies, certament calorosos. Està núvol i anuncien pluja per als propers dies. Tot el que siga retardar la xafogor de l'estiu, bona senyal.

9 de maig de 2020

El districte sanitari de Xàtiva-Ontinyent, al qual pertanyem els municipis de la Costera, la Vall d'Albaida i la Canal de Navarrés, hem passat a la fase 1 de la desescalada del Covid-19. Això implica que anem a tindre més mobilitat. És una bona notícia. Hui també he tingut l'alegria de celebrar l'aniversari del meu fill Miquel. Ha complit 20 anys i li hem regalat un vídeo amb felicitacions. Com corre el temps! Cóm passa tan de pressa la vida! De vegades em pregunte si sé viure-la, si li trac profit. Pense que no.

10 de maig de 2020

Les crisis són oportunitats. Resulta difícil mencionar aquestes paraules tan distanciades i, a la vegada, tan apropades entre si. És impossible imaginar cómo serà el futur més immediat La crisi sanitària ha derivat en una crisi humanitària i econòmica. El que tinc en compte és que aquestes situacions s'han de viure amb coratge, paciència, serenitat i calma. El que també clar és que una cosa és dir-ho i altra fer-ho o viure-ho, sobre tot qui es troba en una situació dramàtica i ha perdut el subministre bàsic per poder viure, per poder dur endavant la família. Com sempre, els més perjudicats són els desfavorits, els marginats socials, els de pocs recursos. No sabem cómo es mouran els fils dels poderosos; tampoc cómo serà el ball de les titelles, cap on ens duran. Però el que està clar és que la vida ha de continuar, amb incertesa, sabent conviure un temps, pel moment, amb el coronavirus. La societat és, ara més que mai, quan més ens necessitem, quan hem de

traure el millor que tots portem dins. Cal creure amb nosaltres durant aquests temps incerts que s'apropen. Cal crear oportunitats a partir d'aquesta situació. El final no l'endevinem. Tot ha de canviar per a que tot continue igual. Ja ho va escriure Lampedusa en *Il gattopardo*.

11 de maig de 2020

Hui de matí he anat a l'institut. Feia vora dos mesos que no m'acostava.

Estaven les treballadores de la neteja que m'han obert. Quan he anat a la meua aula a pels materials que necessitava i he entrat m'ha passat una cosa que mai m'havia ocorregut: m'he emocionat.

12 de maig de 2020

De matí caminem la meua dona i jo al naixement del riu Sants, del riu Nou com l'anomenem. Encar brolla aigua claríssima de les darreres pluges. Un vertader tresor que va delectar al mateix botànic Cavanilles.

13 de maig de 2020

He plantat uns encisams en l'hortet del que tinc cura. El matí el feia solejat però el vent era fresquet. Per als propers dies pronostiquen pluja. No vindria mal per donar de beure els tarongers i a la vegada retardar la calor de l'estiu pròxim.

Les xifres de morts i de contagis per Coronavirus sembla que va mantenint-se encara que amb algun repunt negatiu. Haurem d'anar acostumant-nos a conviure en temps llarg amb aquest virus.

14 de maig de 2020

En la matinada, acaronat en el llit per la tebior del cobertor i la flassada, he notat sentor d'humitat

que penetrava per la finestra oberta de l'habitació. Duia perfum a pluja. M'he alçat, m'he llavat la cara i amb un café en una mà i un llibre en l'altra he assegut vora la finestra a llegir. El tamboreig de les gotes denses i pesades sobre els vidres i les teulades fan més interessant la lectura de qualsevol llibre. Al moment, uns llamps han anunciat els trons que indicaven que la tronada la teníem damunt. Pel matins funcione millor. He llegit al voltant d'una hora. Al moment ha aparegut Neus. Veient com plovia hem decidit ajornar la nostra passejada d al naixement del riu Nou. La farem de vesprada amb permís de la pluja. Pronostiquen aigua fins dissabte o diumenge. La neteja d'horta que he fet i els plançons d'hortalisses acabats de plantar agrairan la beneïda aigua. És hora d'entrar en la plataforma educativa i anar fent la feina telemàtica diària.

Mitja Espanya està en la ubicada en la fase 1 de la desescalada i l'altra mitja en la 0. Les xifres són les que parlen.

15 de maig de 2020

Els pronòstics van complint-se. Les temperatures han baixat i açò fa agradable la temperatura. La Coronavirus encara ens té lligats a les seues cadenes. Segueix matant gent, contagiant persones, paralitzant l'economia, mantenint-nos sota un horari més o menys flexible depenent d'on vivim.

16 de maig de 2020

Cau en les meues mans el llibre *Elogio de la bicicleta* de l'antropòleg francès Marc Augé. És un opuscle fàcil i entretingut de llegir. Un tractat que dóna una visió de la bicicleta des de diferents punts: la històrica, la social, l'esportiva, la romàntica i bohèmia i la utòpica. Lectura imprescindible per al amants de la bicicleta. He sigut ciclista tota ma vida. Des del confinament porte quasi dos mesos sense agarrar-la. Amb la

> ACTUALITAT / COVID19

flexibilització dels horaris vaig a veure si em torne a enganxar a ella.

17 de maig de 2020

Hui de matí he muntat en bicicleta per primera vegada des del confinament. També he acabat de collir la ceba que em quedava en el menut hort. Demà tinc previst arrancar els arbrets, que són les herbes més difícils d'eliminar del bancal de tarongers. La pluja d'ahir ha ablanit el sòl i açò facilita l'arrancada dels arbrets des de l'arrel. M'ha passat el matí sense adonar-me'n. Quan baixava cap a casa m'he creuat amb Paco, el del Retiro, un veí de bancal. Paco és un home molt entès en temes agrícoles i coneixedor del camp. Ha treballat tota la vida en la muntanya i de capatàs portant grans finques agrícoles. Hem creuat unes paraules; sobre si faria tronada a la vesprada. Parlar de l'oratge és un tema recurrent. De sobte em diu que l'aigua de la pluja de les tronades no és gens bona. I em conta que en la finca on treballava tenien un aljub que quan s'omplia d'aigua de pluja es mantenia neta com un espill. Però quan feia una tronada aleshores l'aigua s'enterbolia i s'omplia de cucs. Els llauradors sempre han dit que les tronades només fan que mal. El camp, la naturalesa, és una escola que sempre ensenya les seues lliçons. Aquests homes de camp estan sadollats de cultura.

El nombre de víctimes pe la Coronavirus hui ha baixat del centenar. 87, crec.

18 de maig de 2020

L'oratge va canviant. Les darreres pluges han sigut reemplaçades per un anticicló. Pugen les temperatures. L'estiu va mostrant el seu musell.

19 de maig de 2020

La pujada de temperatures és palesa. Hui hem buidat la bassa plena d'aigua bruta de tot l'hivern.

Una aigua verda, rica en matèria biològica, amb un olor fort a concentrat. Amb la pressió de l'aigua neta i fresca de la mànega, hem netejat parets i sòl. Després, amb un poc de clor hem desinfectat tot el seu interior i exterior. Demà portem idea de pintar-la, com tots els estius. El camp fa goig, està tot verd, preciós, renovat.

20 de maig de 2020

A través de les xarxes socials he escoltat un professor italià que defenia molt bé que sense presència personal no pot haver educació de qualitat. És tot un luxe tenir els docents als discents davant, compartint paraules, mirades, expressions, tot allò que ens fa humans. L'educació virtual ha estat molt bé per sostindre aquest crisi humanitària a l'hora de donar classe. Però és un absurd pensar que açò és una oportunitat per substituir unes vivències per altres. El que hem dóna que pensar és que aquesta comunicació ve avalada per un banc. Els bancs precisament no prediquen amb l'exemple. Açò no ho acabe de veure. Com resa el refranyer castellà «*A Dios rogando y con el mazo dando*».

21 de maig de 2020

Fa dos mesos exactament que vaig començar a escriure aquest diari, un diari estrany, de confinat; estrany, com la situació a la que els humans ens hem vist sotmesos per la pandèmia del Coronavirus. Moltes lliçons podem traure de l'experiència viscuda quan encara açò no s'ha acabat. Cadascú que traga les pròpies. El que done per acabat és el diari. Hui li pose el punt i final amb l'esperança i la il·lusió de veure'l publicat en *La Revista de Canals* d'ací uns mesos alhora que la pandèmia haja estat totalment vençuda i la crisi que l'ha causada, superada.

MEMÒRIA GRÀFICA

1920 Aprox. Fotografia familiar.
D'esquerra a dreta: Vicente Ferrero Barberá. María Onrubia Corchán. Encarnación Barbera Onrubia. José Maria Barberá Giménez. (Galán) comerciant de terris seria fabricada a Canals, besavi de Marcial Martínez. Carmen Ferrero Barberá. (Cedida per Marcial Martínez Barberá. Foto Talens, Xàtiva)

1914 Aprox. Reunió d'amics?.
Identificats: 1, José Lluch Favado (o Fabado). 2, José Colomer . 3, Julio Ferrer (Farmaceutic). 4, Rafael Sanchis Peiró (metge). 5, Francisco Colomer. 6, Antonio Molina Llopis (Molineta). 7, Perpetuo Serrano del Campo (administrador de correus). Casa del Merescal al Carrer Sant Roc Núm. 21. (Cedida per Herma Serrano Fayos, filla de Perpetuo).

Cap on va l'economia de Canals? **(II): Una nova oportunitat per a la indústria**

> JORDI VILA GARRIDO¹

NAU DE LA FACTORIA RODRIGO SANCHO, S.A. (16.2.2017).

1. INTRODUCCIÓ

¹ Llicenciat en Ciències Econòmiques (Anàlisi Econòmic). Màster en economia internacional i desenvolupament econòmic. Doctorand en Districtes Industrials i Desenvolupament Econòmic a la Universitat Politècnica de València.

La pandèmia ho ha canviat tot. Aquesta és la premissa essencial amb la que centenars d'articles ens han bombardejat des de l'inici de la quarantena. Solament el temps dirà si la nostra realitat econòmica i social ha canviat més enllà de les mesures de seguretat sanitàries amb les que ara hem de conuiu. Tanmateix, un fet és innegable: l'emergència sanitària que hem viscut ha evidenciat moltes de les debilitats del nostre model econòmic i social.

Una de les més evidents ha estat la debilitat de la indústria valenciana. En els moments més complicats de la pandèmia, quan les cadenes de subministrament global es trobaven saturats, s'ha trobat a faltar una resposta industrial pròpia a gran escala que proveïra de material sanitari. Una resposta que en nombrosos municipis, entre ells el nostre, ha emergit de la pròpia autoorganització popular i la rica tradició manufacturera que habita al nostre territori.

El nostre municipi forma part d'una realitat estesa en els països desenvolupats: la desindustrialització. Sobre el paper, l'únic vestigi que queda a Canals del seu passat industrial són les velles fàbriques abandonades. No obstant, la tradició tèxtil ressorgeix recurrentment i amb diverses cares al nostre poble. Com és possible que 30 anys del declivi industrial de les grans fàbriques continuen persistint aquestes capacitats? Es tracta d'una vella herència que a través de les antigues treballadores continua entre nosaltres? En part sí, però, també resulta del fet evident de que la fabricació tèxtil no ha abandonat mai el nostre poble.

Una mirada als orígens d'aquesta tradició tèxtil ens permet entendre la manera en que aquesta ha sobreviscut a la caiguda de les grans fàbriques. Dintre de l'escassa disponibilitat de fonts municipals sobre el desenvolupament econòmic tenim la sort de comptar amb la magnífica documentació aportada per Joan Antoni Cebrian i Molina a la seua obra *El desenvolupament industrial a Canals* editat al 2001 per l'Ajuntament de Canals.

De l'obra de Cebrian podem extraure dos característiques essencials que defineixen l'origen manufacturer sobre la que s'erigeix la nostra especialització tèxtil. D'una banda, en els seus orígens les activitats manufactureres sorgiren com una manera de complementar el salari dels agricultors. I, d'altra banda, el total predomini els menuts i mitjans tallers en els que, poc a poc, es va desenvolupar una força de treball especialitzada i que conformaria el futur de l'ofici. Es tracta, per tant, d'una activitat productiva que troba entre nosaltres des de fa segles i, en conseqüència, ha passat a ser un element idiosincràtic de la nostra societat.

En l'actualitat, milers de persones treballen als menuts tallers que conformen una part important de l'economia submergida del nostre municipi. Es tracta d'una realitat incòmoda de la que difícilment es parla sense reserves però que, en qualsevol cas, continua proporcionant feina a milers de canalines i canalins. Deixant de banda la qüestió de l'economia submergida, les conseqüències de l'emergència sanitària han provocat que nombrosos autors comencen a parlar de la *regionalització de la globalització*. És a dir, la possibilitat de que progressivament es consolide l'aposta empresarial per la proximitat i la mitja distància com una característica essencial de les cadenes d'abastiment per afavorir la resiliència de la producció. Aquesta nou escenari podria ser una gran oportunitat per revitalitzar el llegat industrial del nostre poble.

2. L'INICI DEL CAMÍ: LA VIA VALENCIANA D'ERNEST LLUCH

Des dels inicis del seu estudi, el desenvolupament industrial del País Valencià mai ha encaixat als models clàssics proposats per la ciència econòmica. A la seua magnífica obra *La Via Valenciana*, l'economista Ernest Lluch explicava que, des del seu sorgiment al segle XIX, la producció industrial valenciana ha estat protagonitzada, fonamentalment, per una xarxa de menuts i mitjans tallers – *el fil industrial* com ell l'anomenava – fortament radicada en el territori. Aquesta configuració manufacturera es troba força allunyat de la tradició historicista anglosaxona que entén el creixement industrial com un model d'una sola direcció i amb un únic final: la gran empresa.

Enfront d'aquesta tradició, nombroses experiències històriques han demostrat l'existència d'una gran multitud de sendes alternatives per avançar cap al desenvolupament econòmic. De fet, el mateix títol que Ernest Lluch va donar a la seua obra *La Via Valenciana* és un reconeixement explícit del procés diferenciat d'industrialització que emergia al País Valencià. Un procés en el que les menudes i

ENTRADA A LA FACTORIA FERRYS,S.A. (1995).

mitjanes empreses valencianes especialitzades en els denominats sectors tradicionals (tèxtil, sabata, joguet o ceràmica, entre altres) estaven protagonitzat un resorgiment econòmic extraordinari.

El creixement econòmic impulsat pels sectors tradicionals valencians era una autèntica anomalia per a una economia que, fins al segle XX, es concentrava entorn a unes limitades activitats primàries (la taronja, essencialment), les activitats relacionades amb l'administració pública i un sector terciari vinculat a la banca i el sector públic. En aquells moments, explica Ybarra (2006), l'economia valenciana es resumia en els tòpics formats entorn a la taronja, l'arròs i el mediterrani. D'acord amb les visions econòmiques més ortodoxes, l'economia valenciana difícilment podria desenvolupar mai cap projecte industrial. D'una banda la taronja suposava un autèntic forat sense fons per a l'estalvi de les èlits econòmiques i la exigua classe mitjana valenciana que no veien més enllà del rèdit immediat. I, d'altra banda, el capital financer valencià es limitava a fer negocis a la

Villa y Corte de Madrid al servei dels interessos estatals centrals.

Aquesta descripció de la realitat econòmica valenciana del moment evidencia una característica definidora de la classe dirigent valenciana: la seua incapacitat de proposar un projecte econòmic de futur pel País Valencià (Lluch, 1976). A diferència de la majoria d'economies europees, el País Valencià no ha comptat amb una classe dirigent disposada a assumir la seua tasca històrica d'impulsar un procés de modernització econòmica. En termes gramscians, podem afirmar que el País Valencià mai ha comptat amb unes èlits capaces de produir una intel·lectualitat i un projecte capaç de fer avançar l'economia valenciana cap a la consolidació d'una indústria pròpia.

En aquest sentit, podem afirmar que la industrialització valenciana que relata Lluch té un caràcter essencialment popular. El seu origen artesanal, el predomini de les menudes i mitjanes empreses, el paper fonamental del treball femení

o el fort arrelament empresarial al territori són algunes de les característiques que assenyalen aquest caràcter popular. Tots aquests elements són peces d'un trencaclosques que solament comprendre en tota la seua complexitat si les integrem i les interpretem de forma conjunta. D'aquesta manera, l'enteniment d'aquesta realitat necessitava un model interpretatiu coherent i profund.

3. EL DISTRICTE INDUSTRIAL: COORDENADES NOVELLES PER A SENDES VELLES

Les coordenades que farien avançar en aquest enteniment serien proporcionades pel concepte de *districte industrial* elaborat per l'economista Giacomo Becattini (1927 – 2017). Des dels seus inicis a *l'Istituto Regionale Programmazione Economica Toscana* (IRPET), Becattini va dedicar la seua tasca investigadora a mostrar les limitacions del pensament econòmic convencional per explicar el desenvolupament econòmic. Des d'aleshores, la seua trajectòria acadèmica ha estat fonamental per entendre la rellevància de les interdependències existents entre els àmbits socioculturals i els tecnoeconòmics en els processos de desenvolupament econòmic. En últim terme, aquestes interdependències resulten de la íntima connexió que existeix entre la comunitat de persones que habita en un determinat lloc i el sistema productiu d'eixe mateix lloc. Aquests dos elements conformaran els pilars sobre els que s'erigirà la concepció del *districte industrial*. (Bianchi, citat en Galleto, 2014, p.34).

D'acord amb Becattini (1990, p.39), el *districte industrial* pot definir-se com: *una entitat socio-territorial que es caracteritza per la presència activa tant d'una comunitat de persones com d'una població d'empreses en una àrea natural i històricament delimitada*. Aquesta definició evidencia el paper actiu que la pròpia comunitat juga en el funcionament de l'esfera productiva local dels *districtes industrials*. Però, de quina forma s'entrellacen dos esferes que, en essència, comprenen elements tan heterogenis?

Per explicar de forma correcta la forma en que interactuen les esferes sociocultural i tecnoeconòmica serà d'utilitat revisar breument la gènesi intel·lectual del pensament de Becattini. Concretament, deurem recórrer als coneguts *Principis d'Economia* d'Alfred Marshall, un dels considerats *pares* de l'economia moderna. En el quart volum de la seua obra, l'economista britànic explica la forma en que els menuts tallers tèxtils que es concentraven entorn a la ciutat de Manchester aconseguiren un nivell tan elevat de competitivitat en els primers moments de la Revolució Industrial. A la seua obra, Marshall atribuïa aquesta dinamicitat a l'existència d'una *atmosfera industrial* que impulsava la transferència i la distribució del coneixement gràcies a la proximitat física, cognitiva i social de les empreses.

Becattini, al seu torn, va identificar també aquesta *atmosfera industrial* a les xarxes de petites i mitjanes empreses que abundaven a la Toscana. Concretament, les relacions de confiança i solidaritat basades en valors, creences i coneixements comuns propis de la comunitat que resideix en el lloc generen dinàmiques de competència i cooperació que complementen les relacions econòmiques més enllà de les simples dinàmiques de mercat. Aquestes relacions són la base de les economies externes marshallianes – la denominada *atmosfera industrial*. – que fonamenten la capacitat competitiva i potencialment innovadora dels *districtes industrials* (Hart, 2009).

En conseqüència, les relacions i interdependències no mercantils que les societats locals despleguen sobre el territori prenen un paper tan rellevant com qualsevol factor de producció tradicional – capital o treball, per exemple – de la ciència econòmica. Tant l'organització com la política industrial han de comprendre no solament elements estrictament econòmics sino, a més, elements de caràcter social i cultural. Les economies externes marshallianes són més que simples relacions input – output a nivell productiu i tecnològic, expressen l'existència de denses xarxes de comunitats epistèmiques i de pràctiques comunes

NAU DE LA FACTORIA MICON, S.A. (4.11.2018).

que juguen un paper essencial en desenvolupar les capacitats humanes.

La reconciliació entre l'esfera sociocultural i la tecnoeconòmica que realitza Becattini mitjançant la importància de la comunitat en el desenvolupament econòmic comporta la superació del concepte tradicional d'indústria localitzada en favor del de lloc industrialitzat. Aquest viratge suposa un canvi radical en la manera d'entendre el canvi econòmic ja que trasllada l'objecte d'anàlisi del sector al territori com a difusor dels avantatges competitiu del districte industrial a les empreses:

El que m'interessa subratllar és que la unitat a la que es refereix Marshall des d'eixe moment [des de la introducció de les economies externes] no és la indústria tecnològicament definida sinó l'àrea o districte industrial [...] allò que manté juntes les empreses que formen part del districte industrial de Marshall, buidant de sentit la determinació del cost de cada producte singular, és una xarxa complexa i inextricable d'economies i deseconomies externes, de conjuncions

i connexions de costos, d'herències històric – culturals, que envolten tant les relacions entre empreses com aquelles específicament intrapersonals. En la lectura de Marshall que proposa açò és l'àtom, és a dir, la unitat indivisible de la investigació industrial. (Becattini, 1986, p.9).

4. UN PROJECTE CIVIL PER A LA REINDUSTRIALITZACIÓ VALENCIANA

Com a conclusió d'aquest article exposarem algunes pinzellades sobre les que, al parer de qui escriu, poden ser algunes de les línies d'expansió més suggeridores per concebre un hipotètic programa de reindustrialització al nostre territori. Aquests arguments guarden una clara voluntat de tractar la reindustrialització com un programa o estratègia amb un caràcter eminentment polític. Després de tot el que s'ha exposat en aquest article, resulta evident que aquesta aspiració di-

ficilment pot tractar-se, simplement, com un problema tècnic. No existeix una sola senda de desenvolupament, així com tampoc existeix un únic horitzó al que aspirar en aquest sentit. Finalment, cal remarcar que, donada la riquesa del pensament de Becattini, s'ha decidit deixar un gran nombre de reflexions al tinter. No obstant, creiem que les aportacions que es destaquen suposen un bon punt de partida per futurs debats.

- En primer lloc, el paradigma dels districtes industrials explicita **la necessitat concebre la política industrial d'una bona forma diferent a la tradicional**. Si els avantatges competitius dels districtes industrials no sorgeixen d'elements estrictament tecnològics i/o estrictament econòmics resulta evident que cal **implementar noves escales administratives per a l'aplicació de la política industrial**. Concretament, les **escales de caràcter territorial** són les úniques unitats capaces d'abastar tota la complexitat econòmica i social sobre la que s'erigeix la capacitat competitivitat dels districtes industrials. En aquest sentit, l'experiència italiana - especialment la viscuda a regions com la Toscana o Emília Romanya - són de gran utilitat per conèixer els passos a seguir.
- En segon lloc, **el benestar i la cohesió social de la comunitat del mateix districte essencial és fonamental per a la bona marxa del seu aparell productiu**. A més de les relacions de competència que es donen entre les empreses, **la cooperació i la confiança mútua** són elements fonamentals pel bon funcionament dels avantatges competitius característics dels districtes industrial. Aquestes relacions de cooperació i reciprocitat mútua es donen en comunitats sanes que comptem amb un **teixit associatiu dens i actiu**. D'aquesta manera, l'impuls dels districtes industrials suposa una oportunitat per crear una trinxera contra l'individualisme i la competèn-

cia desenfrenada que ha comportat el neoliberalisme.

- En tercer lloc, com afirmava l'economista Alexander Gerschenkron, al llarg de la història tots els processos d'industrialització han necessitat una mobilització massiva de les forces socials del seu temps per a garantir el seu èxit. Aquest nivell de concertació social entorn a un objectiu comú requereix apel·lar a un horitzó molt més ampli i esperançador que la mera industrialització. Depenent de l'època, cada aspiració industrialitzadora ha tingut un clima ideològic propi. La relació de mesures tècniques i aspiracions col·lectives que aspira a mobilitzar totes les forces col·lectives i inflamar la imaginació humana en favor del desenvolupament econòmic és el que l'economista rus batejà amb el nom d'*ideologia industrialitzadora*.

Totes aquestes característiques evidencien la necessitat de plantejar un projecte cívic que acompanye les aspiracions reindustrialitzadores del nostre país. Tanmateix, com hem explicat anteriorment, el mateix Ernest Lluch, qui va ser un gran lector de l'obra de Gerschenkron, assenyala que el País Valencià mai ha comptat amb unes èlits econòmiques capaces de renunciar als seus interessos immediats en favor d'una industrialització de llarg recorregut al nostre territori. Una tendència que sembla lluny de revertir-se donades les tendències que la financiarització ha imprimint en el caràcter de l'economia global. D'aquesta reflexió d'inspiració gramsciana que realitza Lluch podem extraure la nostra quarta i última reflexió:

- **Les classes dirigents valencianes han renunciat al paper històric de liderar cap projecte de modernització del País Valencià**. Aquest fet, sumat a la predominància de la menuda i mitjana empresa industrial, imprimeix un caràcter eminentment popular a qualsevol procés autòcton d'industrialització al nostre territori. És a dir, el canvi

> ECONOMIA

industrial a l'economia valenciana difícilment sorgirà d'una iniciativa protagonitzada per la figura clàssica del gran capitalista que coneguem de les industrialitzacions produïdes en anterior èpoques a Europa sino per les classes populars del nostre país.

5. BIBLIOGRAFIA

BECAZZINI, G. (1986): "Riflessioni sullo sviluppo socio - economico della Toscana in questo dopoguerra", en: G. Mori, coord., Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. La Toscana, Torino, Einaudo, pp. 899 - 924.

(1990): "The industrial district as a socio-economic concept", en F. Pike, G. Becattini y W. Sengenberger, eds., Industrial Districts and Inter-Firm Cooperation in Italy, Geneva, ILO, pp. 37-51.

CEBRAN I MOLINA, J.A. (2001): *El desenvolupament industrial a Canals*. Beca d'Investigació Sivera Font 2000. Editat per l'Ajuntament de Canals.

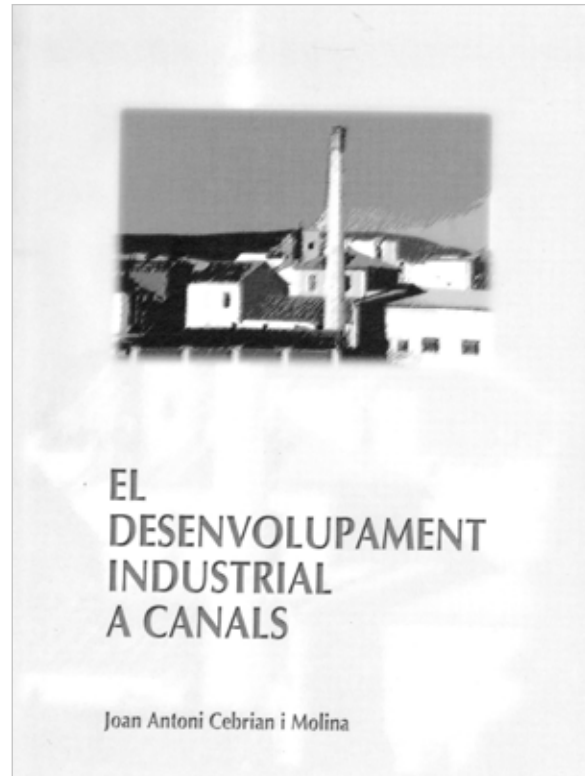
GALLETO, V. (2014): *Distritos industriales e innovación*. Rafa Boix (dir.). Departament d'economia de l'empresa, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

HART, N. (2009): "External and internal economies", en Becattini, G., Bellandi, M, y De Propriis, L., eds., A Handbook of Industrial Districts, Cheltenham y Northampton, Edward Elgar UK, pp. 90-102.

LLUCH, E. (2001): *La Via Valenciana*. Editorial Afers (Primera edició, 1976).

MARSHALL, A. (1920): *Principles of Economics*, 8a. ed., Londres, Macmillan [ed. esp. 2006, Madrid, Síntesis].

YBARRA, J.A. (2006): *Los distritos industriales en el desarrollo local valenciano*. XIV International Economic History Congress, Helsinki.

PORTADA DEL LLIBRE DE JOAN ANTONI CEBRIAN (2001).

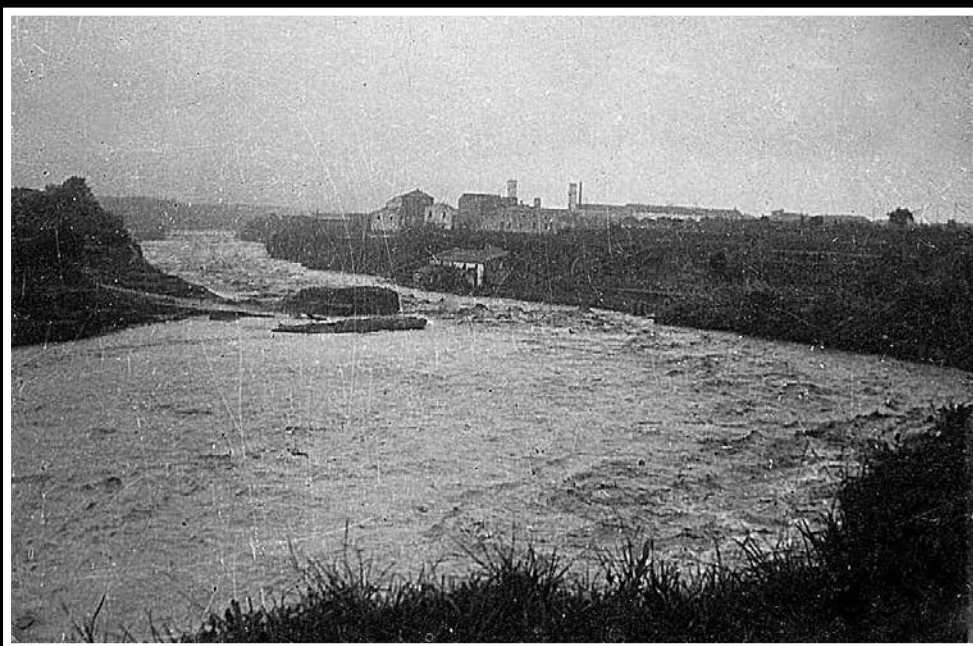

FABRICA ANTIGA DE FERRYS.

MEMÒRIA GRÀFICA

**PLUGES DEL DIA 10 D'OCTUBRE DE 1943.
(IMATGES CEDIDES PER CONSUELO CALATAYUD
NAVARRO. FOTO CASA ESCUDER, VALÈNCIA).**

**Inundacions a l'entrada de la
Torreta des de l'Avinguda de les
Corts Valencianes. (Al dors de la
fotografia original figura el text
"ocurrido el dia 10 de octubre de
1943 en Canals").**

**Riu Cànyoles. Al fons es veu
el Molí Vell o de Ferri. L'edifici
que es veu baix, a la vora del
riu, és el Molí de la Riba,
totalment desaparegut. (Al
dors de la fotografia original
figura el text "Peña del Moro.
Cuesta de San Antonio").**

> LA NOSTRA GENT

D. Rafael Sanchis Peiró

(1894-1971), Metge titular de Canals de 1920 fins 1964.

> JOSE MARIA SANCHO NAVARRO

D. RAFAEL VA SER METGE TITULAR DE CANALS DURANT 44 ANYS. AMB UN CARÀCTER AFABLE I GENERÓS, VA SER MOLT VOLGUT I RESPECTAT PELS SEUS PACIENTS. EL 1966 L'AJUNTAMENT DE CANALS EL VA NOMENAR FILL PRE-DILECTE I LI VA DEDICAR UN CARRER.

COLEGIO OFICIAL DE MÉDICOS DE LA PROVINCIA DE VALENCIA

SECRETARIA.—Sección de Estadística

Registro de identidad del Colegiado

Firma del Colegiado,

Sanchis Peiró Don *Rafael*
hijo de D. _____ y de Doña _____ nació el día _____
de Noviembre de 1894, en Canals provincia
Valencia Bachiller por el Instituto General y Técnico
en _____ de _____ de _____
LICENCIADO en Medicina por la Facultad de la Universi
de Valencia en 16 de Diciembre del 1919
DOCTOR en Medicina, en _____ de _____ de _____
Se admitió Colegiado en 27 de Febrero de 1919 con el n.º 106

PART DE LA FITXA DE L'EXPEDIENT DE D. RAFAEL. COL·LEGI DE METGES DE VALÈNCIA.

NAIXEMENT I INFÀNCIA

Rafael Sanchis Peiró va nèixer a Canals el 23 de desembre de 1894, a la casa familiar del carrer Sant Roc número 14, on hui es troba la farmàcia de Susana Llaudes. A Espanya governava la regent Maria Cristina, mare d'Alfons XIII, i Ca-

nals encara no arribava als 4.700 habitants. El seu pare, Rafael Sanchis Noalles¹, terratinent, tenia terres a Canals, Llanera, Gavarda, Rotglà, Torrent d'en Fenollet i Montesa, on hi havia casa d'estiueig. A més de cuidar del seu patrimoni agrí-

1 De malnom *Sarpa* perquè jugava molt bé a raspall.

RAFAEL SANCHIS PEIRÓ AMB 16 ANYS, 1910.

cola, portava les centrals elèctriques de Leopoldo Trenor a Quatretonda i Guadasséquies. La seua mare, Benjamina Peiró Colomer, s'ocupava dels quefers de la llar. Tots dos pares eren naturals i veïns de Canals.

Els avis paterns de D. Rafael Sanchis Peiró van ser José Vicente Sanchis Juan (natural de Llanera) i Salvadora Noalles Salas (natural de Massamagrell). Els seus avis materns van ser Terencio Peiró Pascual (tenia botiga d'ultramarins a Canals) i Josefina Colomer Sanz (natural d'Aielo de Malferit).

Rafael va ser el major de tres germans, el seguia Benjamina (1901) i Eduardo (1908). Al poc de temps de nàixer la seua germana Benjamina els seus pares van comprar la casa de la plaça Major, número 13 i van vendre la casa de Sant Roc al seu oncle, el farmacèutic Julio Ferrer Peiró, qui va instal·lar la seua farmàcia a la planta baixa. A la casa de la plaça Major va nàixer el 1908 el seu germà Eduardo.

1906-1912 BATXILLERAT A VALÈNCIA

Va estudiar els set anys del batxillerat a l'Institut General i Tècnic de València (situat on hui és l'Institut d'Ensenyament Mitjà "Lluís Vives") amb bon aprofitament. Desconeixem on va residir el xiquet Rafael durant aquella etapa del batxillerat. Podem suposar que, tal vegada, va ser acollit per algú dels Peiró, parents de la seua mare i veïns de València capital.

Segons la bibliografia consultada, en aquest institut s'impartia un ensenyament laic encara que d'un cert caràcter conservador, i gaudia, en aquells anys de començament de segle, d'un cert prestigi. El 1909 va morir el seu pare als 55 anys, però Rafael va continuar amb els seus estudis a València. A partir d'aquell moment la seua mare, Benjamina, es va ocupar de criar en solitari els seus tres fills. Mai no va tornar a casar-se.

1912-1918 LLICENCIATURA EN MEDICINA

En finalitzar el batxillerat es va matricular a la facultat de Medicina de la Universitat de València. La carrera incloïa un any de preparatori i cinc cursos de llicenciatura. Es va llicenciar amb 23 anys en l'especialització de Puericultura². Del

² Encara que no consta al seu expedient universitari al que hem tingut accés, si es menciona a la declaració jurada de l'expedient de depuració. També ens ho confirma José Salazar, vidu de la neboda de D. Rafael, Mari Carmen Sanchis Sebastian.

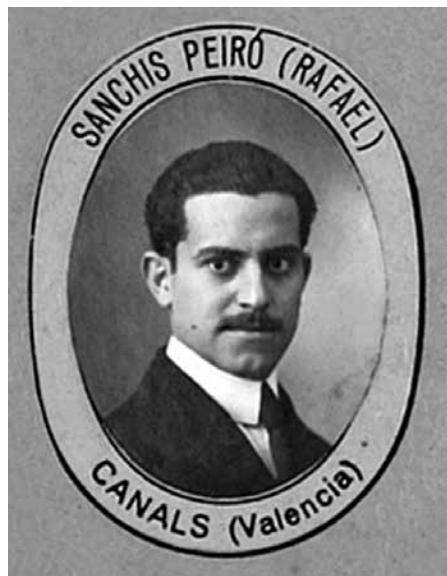

FOTOGRAFIA EXTRETA DEL SEU EXPEDIENT UNIVERSITARI (1912).

> LA NOSTRA GENT

ORLA FACULTAT DE MEDICINA PROMOCIÓ 1918.

RETRAT EXTRET DE L'ORLA.

seu expedient es dedueix que va ser un alumne aplicat i constant.

Hem pogut trobar una reproducció de l'orla³ de la seua promoció en la web de la Universitat de València. Si l'observem amb deteniment veiem que hi apareix María Hervás Moncho, primera dona llicenciada en Medicina de València. Com a professors de renom va tindre a Manuel Candela (obstetrícia i ginecologia), Vicente Peset (Terapèutica) i el seu fill, Juan Peset Aleixandre (Medicina Legal).

D. Rafael es va llicenciar poc després de finalitzar la primera guerra mundial (11 de novembre de 1918)⁴.

1918-1920 METGE FADRÍ

Durant la tardor de 1918 i principis de 1919 va esclatar la pandèmia de la mal anomenada grip espanyola, molt virulenta i letal. No degué ser una tasca fàcil haver d'afrontar l'epidèmia per a aquest jove metge acabat de llicenciar. Els morts, a Canals, per aquesta malaltia podrien estar entre 30 i 40 (man-

ca un estudi en profunditat). Encara que D. Rafael va començar oficialment a exercir com a metge titular el 1920, i va obtenir la plaça en propietat el 1922, el situem ja a Canals ajudant el metge titular D. Francisco Raga. En aquell moment Canals tenia uns 4650 habitants. La sanitat era costejada pel mateix Ajuntament. A Canals hi havia dues places de metge titular, una amb plaça en propietat (D. Francisco Raga⁵) i una altra de metge interí. Ens ha contat José Salazar que D. Rafael, amb el suport de Raga, va reclamar al Col·legi de Metges de València i a l'alcalde de llavors, Vicente Sebastián Cerdà, la conversió de la plaça interina en fixa, per correspondre's amb el nombre d'habitants. El motiu de l'oposició de D. Vicente Sebastián Cerdà era que aquesta plaça la venia exercint ell mateix (també era metge), tot compaginant-ho amb l'alcaldia quan li convenia. Finalment, l'alcalde, donada la situació tan irregular, no va tindre més remei que accedir-hi. Es va convocar la nova plaça i D. Rafael la va guanyar. El nomenament oficial va ser el 6 de setembre de 1920, 22 dies després de casar-se.

3 Arxiu Històric Universitat de València.

4 La data del títol és del 16 de desembre de 1918. Es va col·legiar el 27 de febrer de 1919.

5 "(L'Enova, 1880-Canals, 18-XII-1941) médico que ejerció en Canals desde 1908 (titular desde 1910) hasta su fallecimiento." Alfonso Vila Moreno, *Diccionario Enciclopédico de Canals 2010*.

“La ley de Sanidad de 1855 reconoció como deber ineludible de todos los ayuntamientos de España el proporcionar asistencia facultativa gratuita a las familias pobres residentes en cada municipio; excluyéndose de esta atención sanitaria a los vecinos acomodados de la misma u otra población. Este servicio se debía realizar mediante contratación directa entre los pueblos y los médicos. Estableciendo posteriormente diversos reglamentos para su regulación.

La retribución, por el ayuntamiento, no era abundante; muchas veces cobraban menos que otros funcionarios municipales (secretarios municipales, interventores, arquitectos). La principal fuente de ingresos era la consulta privada, el pago por acto, tanto en su consulta como en la atención domiciliaria.

A finales del siglo XIX y primer tercio del XX no había medios diagnósticos avanzados, y apenas medicación eficaz o aliviadora, muchos medicamentos eran producidos en las farmacias locales (sellos, etc.). El tipo de medicina solía ser conservadora, basada en buena alimentación, encamamiento, observar y esperar. Se utilizaban aún, pero cada vez menos, las terapias antiguas y ancestrales (cataplasmas, purgantes, sangrías, ventosas, sanguijuelas, sinapismos, escarificaciones, fitoterapia). Se introdujo la sueroterapia (eficaz especialmente en difteria y tétanos, no en otros procesos). La patología principal era la infecciosa: fiebre tifoidea, gripe, varicela, difteria, meningitis, tuberculosis, malaria, tétanos. Desaparecieron las epidemias de cólera⁶. También se atendía patología traumática. Apenas se desarrollaba actividad frente a patologías cardiovasculares, neoplasias. El ejercicio de la medicina, estaba condicionada por la pobreza y por las comunicaciones.

Se dedicaba mucho tiempo a la visita domiciliaria, donde a menudo el médico permanecía a la cabecera del paciente. A finales del XIX y primer tercio del siglo XX se empezó a utilizar el concepto de «médico de cabecera». Durante esta época los médicos titulares en el ámbito rural atendían poblaciones de varios pueblos, donde acudían cuando se le requería.”⁷

⁶ En Canals l'última va ser el 1864.

⁷ *Historia de la Medicina en España*. Wikipedia. Diversos autors.

HERMINIA I RAFAEL, PROBABLEMENT EL DIA DE LA SEUA BODA.

1920 CASAMENT

Rafael es va unir en matrimoni catòlic amb Herminia Climent Llopis el 15 d'agost de 1920, a les 5.30 del matí. La cerimònia va ser oficiada pel capellà rector de Canals D. José Belda Martínez⁸. Com a testimonis van signar Vicente Colomer Sanz (veí de Madrid) i Julio Sancho Martí, cosí de D. Rafael. El jove matrimoni es va instal·lar a la casa materna de la plaça Major, convivint així amb la seua mare vídua, el seu germà Eduardo i la seua germana Benjamina. El 1925 Benjamina es va casar amb Andrés Arnau Bernabéu (metge, natural d'Eslida). D. Rafael li va comprar la casa a la seua mare, tot anant-se'n aquesta i el seu fill Eduardo a viure amb Benjamina i Andrés, a una segona casa.

El seu sogre, D. José Rafael Climent Vidal, posseïa una finca de camp a Almansa, a la partida de Guarinos, amb brollador i estany. Allí anaven de tant en tant els Sanchis-Climent a passar alguns dies. Quan va morir l'administrador de la finca, Sr. Pina, D. José Rafael Climent li la va vendre a D. Rafael Sanchis. Aquest la vendria un any abans de morir, el 1970.

⁸ Arxiu Parroquial de Canals.

> LA NOSTRA GENT

1920-1930 PRIMERS ANYS D'EXERCICI DE LA MEDICINA

Els primers desplaçaments de D. Rafael per a visitar els malalts els feia amb una bicicleta. En aquells anys no hi havia cap local a manera de dispensari on atendre els malalts, així que el metge passava consulta en la seua pròpia casa o bé es desplaçava a les cases dels malalts. Al voltant de 1931, en prendre plaça Vicente Sancho Belda com a practicant interí, aquest va començar a acompanyar a D. Rafael en les visites. Al principi feien els desplaçaments en bicicleta, després en sidecar i finalment, en cotxe.

AMB EL FAMÓS SIDECAR. 1928.

1930 LA GROSSA DE LA LOTERÍA DE NADAL A CANALS

D. Paco Raga, metge titular de Canals, i president del Sindicat Agrícola sant Antoni Abat, va somiar que un número 24.600 i escaig seria agraïat amb la grossa de Nadal, així que va encarregar a Ismael Vidal, l'ordinari, que li'l comprara a València⁹.

⁹ Entrevista a Teresa Sancho Sancho (2020).

Valencia.—Un billete del «gordo» en Canals.—El médico de Canals D. Rafael Sanchiz, rodeado de sus familiares, muestra en el gesto regocijado, lo bien que le han venido las 350.000 ptas. con que le obsequió el sorteo. (Fotos Barberá).

FOTO AL SEMANARIO GRÁFICO, COLECCIÓN MARCIAL MARTINEZ.

Una serie del número en el Sindicato Agrícola de Canals.—Una gran participación a Alcubia de Crespín.—Muchos favorecidos

Valencia 22.—Toda una serie del premio gordo la adquirió el Sindicato Agrícola de Canals, para repartir entre los trabajadores que se dedican a la confección de cajas de naranjas. Dicho billete lo compró en Valencia don Bernardo Colomer y seguidamente procedió al reparto del mismo dando multitud de participaciones. Hay muchísimas participaciones pequeñas, siendo la mayor de diez pesetas, a la que han correspondido 75.000. Esta la llevaba el barbero de dicho pueblo. Juan José Plá. Entre los beneficiados figura Antonio Valenzuela, con 15.000 pesetas; Eduardo Saurina, 15.000; Enrique Carbonell, 30.000; Daniel Juan, 15.000; Francisca Roselló Sanz (hórnera del pueblo), Bernardino Martínez, Francisco Sarrión, Alberto Gascón, con 15.000; Modesto y José Daudert, con 75.000. Ismael Colomer, ordinario de Valencia a Canals, 37.500. El médico de Canals, Rafael Sanchiz, 70.000 duros, y al otro médico de Canals, Francisco Raga, 50.000 duros. Al encargado de Teléfonos, 65.000 duros y a don Ramón Colomer, 30.000. El que compró el décimo, o sea, don Bernardo Colomer, no lleva participación alguna.

NOTICIA DE LA LOTERIA. EL IMPARCIAL, 23 DISEMBRE 1930.

DON FRANCISCO RAGA BLASCO
Médico y presidente del Sindicato Agrícola de San Antonio
Abad, que soñó el gordo, lo hizo comprar y ha resultado
favorecido con 270.000 pesetas.

D. PACO RAGA. AMB MOTIU DE LA LOTERIA. LAS PROVINCIAS.

El secretari del Casino, Blas Vila Nadal, havia extraviat els talonaris. Després d'unes hores angoi-xants buscant-los D. Rafael els va trobar¹⁰. El mateix D. Rafael va ser agraciat amb 350.000 pessetes.

Amb aquests diners va habilitar i millorar la clínica privada a la seua casa (Plaça Major 13), i la va dotar d'un aparell de RX. En aquell moment era l'únic metge de Canals amb RX, quan a Xàtiva només n'hi havia dos. Li va comprar al seu sogre la finca hui anomenada Sant Rafael, la va innovar, va plantar tarongers i va construir la casa de camp. També es va comprar un cotxe. Va ser un dels primers propietaris d'automòbil a Canals.

El seu germà, Eduardo Sanchis Peiró, es va casar el 1934 amb Carmen Sebastián Bas¹¹.

10 Entrevista a Tarsilín Vila (2019).

11 Filla de D. Vicente Sebastián Cerdá i Carmen Bas,

D. RAFAEL AMB LA SEUA DONA AMB EL COTXE QUE
SEMPRE CONDUÏA L'INSEPARABLE VICENTE SANCHO
(PRACTICANT I AJUDANT DE D. RAFAEL).1942.

1936-1939 GUERRA CIVIL

El seu germà Eduardo, metge-dentista, de 28 anys d'edat, va ser detingut el 19 de juliol de 1936 per la seua condició de falangista. Va ser assassinat al Pont dels Gossos (La Llosa de Ranes) el 29 d'agost mentre era traslladat a València¹².

Entre octubre i desembre de 1936 l'Ajuntament de Canals va confiscar 123 finques a 28 propietaris, aplicant l'ordre de 10 d'agost de 1936. Els motius argumentats en van ser desafecció al règim o no estar cultivades. A D. Rafael li va ser requisat el cotxe, el compte corrent¹³ i tres finques rústiques¹⁴.

Malgrat la maçada que va suposar l'assassinat del seu germà Eduardo, Rafael es va allistar, amb quasi 42 anys, com a voluntari per a exercir la seua professió de metge. Desconeixem la data de l'allistament. Va ser destinat al capdavant de Terol, on segons el testimoniatge de José Salazar, "*donde pasó gran parte de la guerra. Hizo cuanto es-*

aquesta filla de D. José Bas Martínez.

12 La Revista de Canals N° 3, desembre 2017, "Canals, víctimes ..." pág. 12. José María Sancho, Francesc Tormo.

13 Declaració jurada 1940, expedient Col·legi de Metges.

14 Libre d'incautacions. Anotació del 30-10-36. AHM. Les terres li les van tornar en acabar la guerra.

> LA NOSTRA GENT

D'ESQUERRA A DRETA, DE PEU, EL TERCER ES D. RAFAEL, EL QUART, AL SEU COSTAT, VICENTE SANCHO. CORBALÁN (TEROL) 5 DE DESEMBRE DE 1936.

tuvo en su mano por los milicianos de Canals. Llegó a ser director de un hospital de sangre". També allí Vicente Sancho Belda, practicant de Canals, va estar amb ell. Teresa Sancho, filla de Vicente, ens ha proporcionat una fotografia feta a Corbalán (Terol) el 5 de desembre de 1936.

Trobem el seu nom en el número 198 del *Diario Oficial del Ministerio de Defensa*, amb data 16 de juliol de 1937, on se l'ascendeix a capità provisional. El 18 d'agost de 1937 també es va publicar el seu canvi de destinació: passant de servir els hospitals divisionaris del front de Terol, a fer-ho a l'Hospital Militar d'Aliaga (Terol). L'any següent, el 22 d'octubre de 1938, es va publicar la "*confirmación del empleo que actualmente desempeñan*" de Rafael Sanchis Peiró, com a capità provisional a la *Plana Mayor del XIII Cuerpo del Ejército*.

A l'hospital de campanya, D. Rafael, va establir una entranyable amistat amb Salvador Carsí Morató¹⁵ (1916-1995), que duraria tota la seua vida. Salvador, natural del Grau de València, va ser ferit de metralla al front de Terol, en ser aba-

tut per un obús el carro de combat que pilotava. Va ser atès per D. Rafael a l'hospital de campanya. Ens conta Tere Sancho: "*en esto que suenan las sirenas avisando de un inminente bombardeo, salió todo el mundo como alma que lleva el diablo hacia el refugio antiaéreo, dejando al pobre Salvador tendido en la mesa de operaciones y maldiciendo por no llevarlo con ellos ...*" Es van fer amics i quan Salvador va ser enviat a València a recuperar-se de les ferides, i assabentat que aniria a Canals a casa de la seua germana Mercedes¹⁶, D. Rafael li va donar una carta per a lliurar en mà a la seua dona, Herminia. Salvador Carsí va complir la seua paraula i vingué a Canals i li va donar la missiva. Carsí acabaria casant-se amb la canalina Purificació Gómez Arnau, filla d'Enrique Gómez, i es va instal·lar a Canals. Amb el temps arribaria a crear una empresa de lampisteria amb una plantilla de més de 20 persones.

Salvador Carsí Gómez (1954) ens comenta que al seu pare el van ferir prop de Belchite, amb metralla prop de la vena femoral. Va estar dos o tres dies inconscient. Quan va despertar preguntava a les infermeres què tenia i aquestes li deien "no ho sabem, quan passe el doctor ja li dirà". Però el doctor no arribava mai, hi havia molts ferits més greus que ell. "*Allò era un infern*". De tant en tant veia a una persona ampla i baixeta enviant a les infermeres a l'altre extrem de la carpa, no podia veure'l bé, però havia de ser el doctor. L'endemà, D. Rafael, ja el va visitar i li va explicar que li havia llevat totes les esquerdes d'os que havia vist.

Salvador Carsí Gómez conserva un afectuós record de D. Rafael, al qual qualifica de "*molt afable i generós. Molt bona persona*". Una vesprada plujosa el seu pare el va recollir de l'escola per a anar a buscar caragols al camp. Quan ja tornaven cap a Canals per la carretera D. Rafael els va recollir en el cotxe i els va portar a casa.

Vicente Sancho també seria ferit en bolcar el camió sanitari que el traslladava. El van donar per

15 Fontaner molt volgut a Canals.

16 Casada amb Salvador ..., pouero a la casa La Ripolla (Mangai).

mort, però va acabar recuperant-se, encara que amb seqüeles que, a la fi, acurtarien la seua esperança de vida. Va morir el 1961, als 56 anys d'edat.

Després de la guerra, D. Rafael va ser interrogat en la Causa General i va declarar en la investigació de l'assassinat del seu germà Eduardo. Va recuperar el seu cadàver que havia sigut soterrat al cementeri municipal de la Llosa de Ranes, i el va traslladar al cementeri de Canals a l'agost de 1939.

En els judicis posteriors va declarar a favor d'algun milicià de Canals que havia sigut condemnat a mort, com és el cas documentat de Ramón Polop Juan (*Torró*)¹⁷, la pena de mort del qual va ser commutada a 30 anys, complint així 4 anys després de l'amnistia.

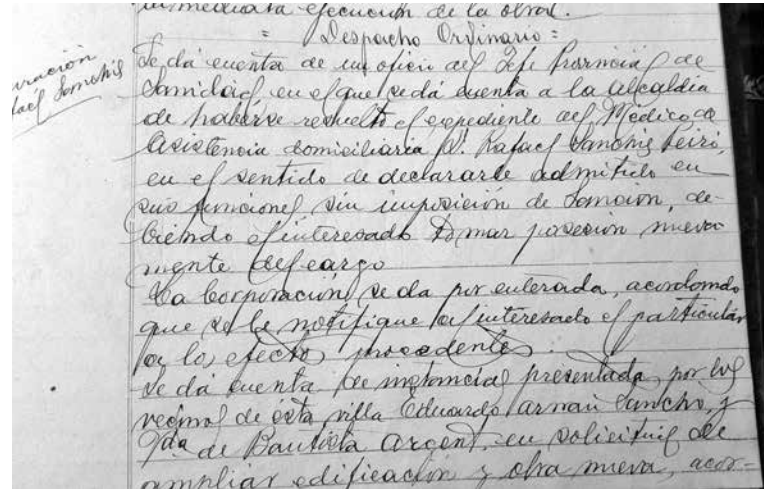
Ens conta José Salazar que pels anys 60 D. Rafael va intervindre a favor del retorn d'Antonio Simón Juan (*de malnom "Barro"*) exiliat a França.

D. Rafael va mantindre durant molts anys una gran amistat amb els metges companys de la guerra, Álvaro López, Antonio Oliete, Luis Oliete Chavarría. I per temes de medicina va tindre una llarga relació amb Adolfo Rincón de Arellano (cardiòleg, i amb el temps alcalde de València entre 1958 i 1969), a qui enviava els malalts de Canals.

1940 DEPURACIÓ

Com tots els funcionaris, D. Rafael va ser sotmés a depuració per part del nou consistori (Llei del 10 de febrer de 1939), tot aconseguint ser readmés, tal com es recull en l'acta del ple de data 26 de gener de 1940, sent alcalde Ricardo Sancho Argent. Reproduïm part de l'acta on es parla de la seua readmissió.

Transcripció: *"Se da cuenta de un oficio al Jefe Provincial de Sanidad, en el que se da cuenta la Alcaldía de haberse resuelto el expediente del médico de asistencia domiciliaria D. Rafael Sanchis Peiró, en el sentido de declararle admitido en sus funciones sin imposición de sanción, debiendo el interesado tomar*

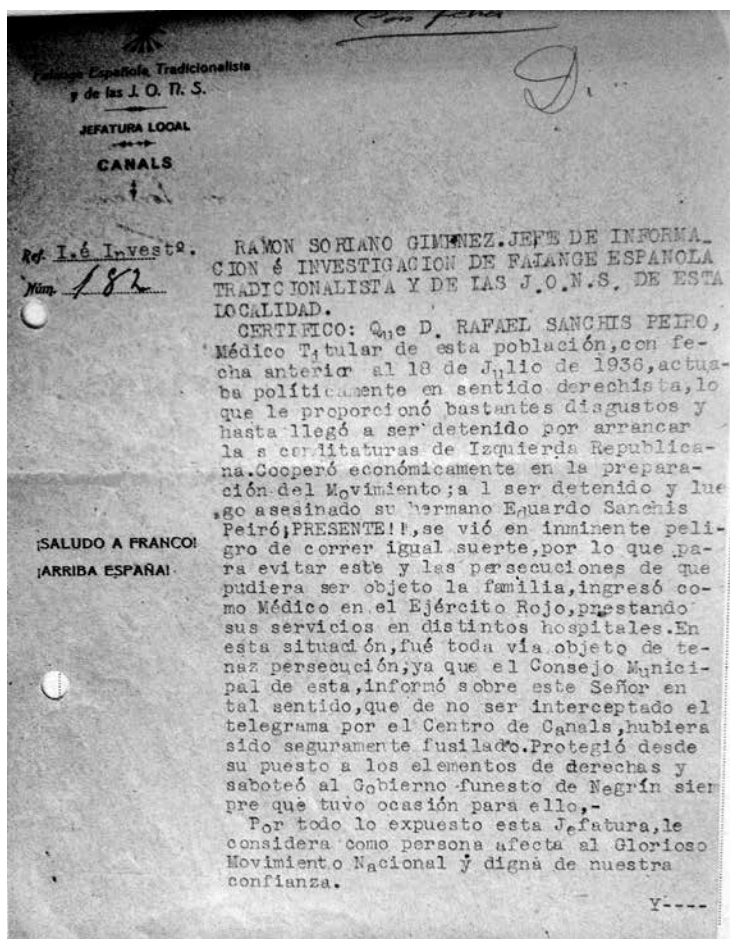
REHABILITACIÓ DE D. RAFAEL. ACTA DEL PLE DE 26 GENER DE 1940.

posesión nuevamente del cargo." Acta pleno del Ayuntamiento de Canals del 26 de enero de 1940."

En el seu expedient del Col·legi de Metges hem trobat l'informe del cap de la Falange local sobre D. Rafael, i que transcrivim:

"RAMÓN SORLANO GIMÉNEZ JEFE DE INVESTIGACIÓN E INFORMACIÓN DE FALANGE ESPAÑOLA TRADICIONALISTA Y DE LA J.O.N.S. DE ESTA LOCALIDAD, CERTIFICADO: que Don RAFAEL SANCHIS PEIRÓ, médico titular de esta población con fecha anterior al 18 de julio de 1936, actuaba políticamente en sentido derechista, lo que le proporcionó bastantes disgustos y hasta llegó a ser detenido por arrancar las candidaturas (carteles) de Izquierda Republicana. Cooperó económicamente en la preparación del Movimiento; al ser detenido y luego asesinado su hermano Eduardo Sanchis Peiró ¡Presente!, se vió en inminente peligro de correr igual suerte, por lo que para evitar este y las persecuciones de las que pudiera ser objeto la familia, ingresó como Médico en el Ejército Rojo, prestando sus servicios en distintos hospitales. En esta situación, fue todavía objeto de tenaz persecución, ya que el Consejo Municipal de ésta, informó sobre este Señor en tal sentido, que de no ser interceptado el telegrama por el Centro de Canals, hubiera sido seguramente fusilado. Protegió desde su puesto a los elementos de derechas y saboteó al Gobierno funesto de Negrín siempre que tuvo ocasión para ello.

17 La Revista de Canals núm. 3, pàgina 29.

INFORME DE LA FALANGE DE CANALS SOBRE D. RAFAEL.

Por todo lo expuesto esta Jefatura, le considera como persona afecta al Glorioso Movimiento Nacional y digna de nuestra confianza.”

A l'expedient també hi consta la Declaració Jurada i obligatòria que va haver de realitzar per a la seua rehabilitació. D'ella en destaquem algunes de les respostes:

- Es va inscriure al Col·legi de Metges el 27 de febrer de 1919, col·legiat número 1061. Data del títol 16 de desembre de 1918. Especialitat Puericultura.
- Va interrompre l'exercici lliure el 17 d'octubre de 1936 per “*estar amenazado de muerte y asesinado su hermano*”.
- Anteriorment al 18 de juliol de 1936 va estar afiliat al Partit Liberal.

- Va pertànyer al Cercle Instructiu Republicà i al Sindicat Catòlic de Sant Antoni Abat.
- Sobre les persecucions patides declara: “*Declarado oficialmente desafecto al Régimen, amenazas constantes de muerte, denuncias repetidas, requisa de todas las tierras, de toda la cuenta corriente y de la casa, donde habitaron desde el 6 de octubre de 1936 14 evacuados de Don Benito (Badajoz)*”.

Cal deduir, doncs, que entre la finalització de la guerra, 1 d'abril del 39 i el 26 de gener de 1940 D. Rafael estaria a l'espera de ser rehabilitat com a funcionari municipal. Desconeixem si, malgrat això, tindria permís per a exercir com a metge.

1945 DISPENSARI DEL “PATRONATO”

Sobre l'any 1945 D. Rafael va crear un dispensari mèdic gratuït en la part de darrere del Patronat, en l'actual plaça de la Pau. Aquest local va ser cedit per D. Juan Bautista Pla (1907-1971), rector de Canals en aquell moment. En aquest dispensari també treballaven les infermeres Milagros Sanz i Maruja

FOTO ACTUAL DEL LOCAL QUE VA SER EL DISPENSARI DE D. RAFAEL A LA PLAÇA DE LA PAU.

Gómez Alventosa (La del Cura). Allí posaven injeccions i vacunaven. Eren temps de molta pigota.

ANECDOTARI

D. Rafael era un home afable i prou bromista. Li agradava la música i va tocar en la xaranga La Murga K.K.K, on tocava la guitarra, el bombo i el pandero. El seu germà Eduardo tocava els palets. També va dirigir alguna obra de teatre, (comèdies) i sarsueles. Reproduïm l'entrada d'Alfonso Vila al seu *Diccionario enciclopédico de Canals* edició de 2010:

“Charanga” que organizó el médico D. Rafael Sanchez, con el apoyo de los Ferri y el “tío Pajarón”, en 1922 y que amenizaba los bailes y actos festivos de Canals. Estaba dirigida por Luís Carpena Coello y, más tarde por el maestro Agustín Roig. Transformada en pequeña orquesta de cuerda, actuó tanto en celebraciones religiosas como en representaciones teatrales (tuvo gran éxito su representación burlesca del Tenorio en el Teatro Español el 28-XII-1928), llegando a poner en escena algunas come-

dias y hasta alguna zarzuela en una casa particular de la plaza Mayor (casa del tío Barro). La mayor parte de sus componentes fueron agraciados con el “gordo” del año 1930 y se disolvió a finales de 1931, aunque se dio un intento de renovación en 1942, ahora con el nombre del “Desfisi”. De esta agrupación dirigida por Luís Carpena hay constancia de una representación jocosa del “Tenorio”, que se llevó a cabo en el teatro Español el 11-I-1943.

Salvador Carsí Gómez ens diu que era molt amic d'Enrique Gómez. Aquest tenia la tensió arterial molt alta i D. Rafael li deia: “*xe, la tens alta però pareguda a la meua*”. Totes les setmanes acudia a prendre-li la tensió i de pas a “*fer-se una copeta*”. El recorda amb el garrot i el seu rellotge de cadena.

Toniquín Sirera, modista encara en actiu, ens refereix la següent història. Sent ella una jove de 15 anys D. Rafael va visitar a la seua àvia, que jeia al llit. Toniquín havia fet el seu primer brial i D. Rafael en veure'l es va posar a riure de mal fet que el va veure, i li va dir: “*xiqueta si vols ensenyar-te bé a cosir jo t'ajude. Et pague les despeses i quan treballes ja em*

D. RAFAEL, AMB BIGOT, D'ESQUERRA A DRETA EL SEGON ASSEGUT. EDUARDO, DE PEU, L'ÚLTIM DE LA DRETA. (24/12/1927).

> LA NOSTRA GENT

CAMÍ DEDICAT AL METGE. TRANSCORRE DES DE LA TORRETA FINS A LA SEUA CASA A LA PARTIDA DELS TERRERS.

ENTRADA A LA CASA DE CAMP DE DON RAFAEL

tornaràs els diners.” Li va pagar els estudis a València durant dos anys. Cada volta que li donava diners li feia signar un rebut. Quan Toniquín ja va poder treballar i guanyar diners va anar a ca D. Rafael a tornar-li els diners prestats. D. Rafael li va treure el paper de la butxaca on constava tot el deute i li va fer signar com que el deute quedava cancel·lat.

Ens comenta Marcial Martínez: Quan feia una visita a un domicili i si era l’hora de dinar, s’interessava pel que s’estava cuinant a la casa. En algunes ocasions es prenia la llicència de quedar-se a menjar, després d’avisar a la senyora Herminia, sobretot si es tractava d’arròs caldós amb caragols avenallencs. Els pacients quan eren visitats per D. Rafael a les seues cases també acostumaven a oferir-li una copeta de conyac.

Enfront de la casa de la plaça Major vivia el Sr. Salvador Ferri. D. Rafael solia dir-li: *“Salvador, no mires tant ma casa que et costarà pintar-la”*.

En una ocasió una dona va acudir a ell perquè li donara alguna cosa per al mal de cap. D. Rafael va escriure diligentment la recepta i quan la dona la va portar a la farmàcia, el farmacèutic va llegir en veu alta: *“vale por un sombrero”*. I en una altra ocasió va acudir un home buscant un remei per als cucs. En la recepta havia anotat irònicament: *“vale por un kilo de hojas de morera”*.

Miguel Martínez Claumarchirant “El limpia” ens comenta que ell solia netejar-li les sabates a

D. Rafael totes les setmanes. Quan arribava a la seua casa la criada li havia posat en filera les sabates d’una setmana, set parells, ja que D. Rafael se les canviava tots els dies, així que només les repetia cada set dies. Un dia la criada li va dir a Miguel que ja no era menester que vinguera més. Passats 3 o 4 mesos D. Rafael se’l va trobar pel carrer i li va dir: *“xe, Miguel, les sabates últimament estan plenes de greix, no estan ben netes”*. Miguel li va dir que feia temps que ja no netejava les seues sabates, que la criada joveneta li havia dit que ja no hi anara més. D. Rafael li respongué que oblidara el que li havia dit la criada i que tornara a passar per sa casa com sempre. Es veu que la criada netejava ella les sabates i es quedava els diners que D. Rafael li havia donat per pagar-li a Miguel.

Jo mateix puc contar una anècdota. No sé precisar amb exactitud en quin any, encara que potser fóra el 1964, quan jo tenia 4 anys i D. Rafael estava ja prop dels 70, a punt de jubilar-se. La meua germana Rosa, de 7 anys, va trencar el vidre d’una porta d’una patada, i es va clavar el cristall a la cama. Va ser portada amb urgència a la consulta de D. Rafael, i no sé com jo vaig presenciar tot allò, supose que la meua curiositat i la permissivitat de la meua mare van fer la resta. Recorde la ferida plena de gases i cotó-en-pèls i D. Rafael cosint-li el tall que va necessitar de 12 punts, i sense anestèsia.

D. RAFAEL, ASSEGUT, ENVOLTAT D'AMICS.

GRUP D'AMICS

Va freqüentar la companyia de 6 o 7 amics, entre ells Enrique Sanchis (de malnom *Cotilla*, amb drogueria al carrer Sant Gaietà), Antonio Pérez (*Crema Paelles*) i Calabuig (*El pintor*). Es reunien al bar Lorente, a Ca La Petra (carrer Sant Ramon, taverna on només hi havia cacau i tramussos) o al bar Climent. Eren coneguts a Canals per les grans discussions que mantenien a l'hora de pagar la consumició ja que ningú volia fer-se'n càrrec.

SALVADORA REAL SANCHIS

Salvadora va ser la criada del matrimoni Sanchis-Climent. Va arribar a Canals, procedent de Barcelona, malalta de tuberculosi. D. Rafael la va tractar i curar. Aleshores va entrar a servir a casa del metge. Salvadora va romandre amb el matrimoni tota la vida. Quan D.Rafael va morir, a l'esquela es feia referència a Salvadora com la seua "*fidel servidora*".

AMB LA SEUA ESPOSA I LA SEUA NEBODA MARI CARMEN SANCHIS I LA ROSA MARI SANCHO MARTÍNEZ, LA NEBODA NETA POLÍTICA QUAN ENCARA UNA XIQUETA.

> LA NOSTRA GENT

SALVADORA EN PEU. D'ESQUERRA A LA DRETA ASSEGUTS: JOSÉ RAFAEL CLIMENT, LUISA CLIMENT, D. RAFAEL, CONSUELO CLIMENT, HERMINIA CLIMENT, CONSUELO SANCHO I LA SEUA FILLA TERESA. CASETA SAN RAFAEL 1942.

RETOL DEL CARRER DEDICAT AL METGE.

1960 FESTES DE SANT ANTONI

Els festers de les festes de Sant Antoni de 1960, Antonio Mira Saurina (Bandera) i José Durá Peiró (cuiros) van pensar en la neboda de D. Rafael com a Reina de les festes, que a partir d'aqueix any començaria a denominar-se Festera de Gràcia. D. Rafael va animar a la seua neboda, Mari Carmen Sanchis Sebastián que ho fóra. Encara que vivia a Madrid això no va ser obstacle per a participar i gaudir de les festes com una canalina més. Al no tindre fills el matrimoni Sanchis-Climent, la relació amb les seues nebodes, pel costat

AMB MARI CARMEN SANCHIS Y ROSAMARI, A LA PLAÇA DE LAJUNTAMENT, VALÈNCIA. 1956.

de D. Rafael, Mari Carmen, filla del seu germà Eduardo, i pel costat d'Herminia, Luisa, filla de la seua germana Luisa, van ser com dues filles. Imaginem que per a D. Rafael i per a Herminia aquell esdeveniment seria molt gaudit i especial.

1964. SOL·LICITUD DE LA MEDALLA AL MÈRIT EN EL TREBALL

El 20 d'octubre de 1964 la corporació municipal presidida per l'alcalde Sr. Rafael Grau Penadés acorda iniciar l'expedient de sol·licitud de la condecoració civil de la Medalla al Mèrit en el Treball "a favor del médico titular e inspector de sanidad, D. Rafael Sanchis Peiró, en recompensa de su conducta constantemente ejemplar en el desempeño de los deberes de su cargo ..."

Al certificat de l'acta,¹⁸ signat pel secretari de l'Ajuntament, s'hi enumeren els motius pels quals es demana aquest reconeixement:

1º Justificar en el día de la fecha, CUARENTA Y CUATRO AÑOS, UN MES Y CATORCE DÍAS de servicio prestado sin interrupción, en el cargo de Médico-Inspector Municipal de Sanidad de este Ayuntamiento con el carácter de propietario, para lo cual fue nombrado en fecha seis de septiembre de 1920, cargo que desempeña en la actualidad a completa satisfacción del Ayuntamiento y del vecindario en general.

2º Haber consagrado toda una vida de actividad profesional al ejercicio callado, relevante y de tan marcado relieve benéfico-social, como es el de Sanidad Pública, función considerada como eminentemente estatal, aún cuando se preste en el ámbito local.

3º El fomento o auxilios prestados en el curso de cuarenta y cuatro años, a las obras de carácter sanitarias y social llevadas a cabo en el municipio y su contribución a las de ámbito comarcal, provincial y nacional.

4º Las obras de estímulo a la Previsión y al Trabajo realizadas en el municipio bajo su iniciativa y aportación, tanto económica como profesional.

5º Estar considerado en la opinión pública como verdadero modelo en funcionarios de su clase y poseer virtudes que no siempre abundan en ambientes de reducida extensión demográfica, por la ímproba labor desarrollada a lo largo de toda una vida de sacrificio y de trabajo en el ejercicio de las funciones sanitarias que están a su cargo, como brillante aportación al acervo común, cuyo esfuerzo es base y bienestar de los pueblos.

6º Considerarle con merecimientos suficientes para que, con motivo de su próxima jubilación forzosamente por haber cumplido la edad de 70 años, se premie su intensa y prolongada labor constantemente ejemplar como Médico-Inspector de Sanidad del ayuntamiento de Canals (Valencia), con la concesión de la "MEDA-

LLA DEL MÉRITO EN EL TRABAJO" conforme a las reglas dictadas en el Reglamento aprobado por Decreto de 21 de septiembre de 1960, como homenaje de gratitud y reconocimiento del gobierno español.

Así mismo se acuerda por la Alcaldía-Presidencia, se eleve la correspondiente solicitud al Ilmo. Sr. Delegado Provincial de Trabajo, acompañada de certificación del presente acuerdo, dando cuenta a su vez, al Exmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia, por si estima pertinente prestar su valiosa adhesión y consiguiente apoyo a la iniciativa de este Ayuntamiento".

Así resulta del acta original a que me remito. Y para que conste y surta sus efectos, expido la presente con el visto bueno del Sr. Alcalde en Canals a veintisiete de Octubre de mil novecientos sesenta y cuatro."

La Medalla al Mérito en el Trabajo es una condecoración española de carácter civil que se concede a una persona, corporación, asociación, entidad o empresa, en mérito de una conducta útil y ejemplar en el desempeño de cualquier trabajo, profesión o servicio habitualmente ejercido; o en compensación de daños y sufrimientos padecidos en el cumplimiento de ese deber profesional.

AMB, HERMINIA, AMB MOSSÉN JUAN BAUTISTA PLA BELDA, MARI CARMEN SANCHIS I REGINA ALCOVER.

18 Document trobat a l'expedient de l'arxiu del Col·legi de Metges.

AMB HERMINIA I LA XIQUETA ROSA MARI SANCHO.

La condecoración fue creada por Fernando de Borja en 1926 por el gobierno presidido por el General Primo de Rivera, suprimida durante la República y restaurada y modificada en 1942. En 1960 se aprueba un nuevo reglamento. El reglamento vigente en la actualidad es de 1982. Wikipedia 2020.

La iniciativa de l'Ajuntament evidentment no va fructificar ja que no hem tingut notícies que la medalla li fóra concedida. Segurament al Ministeri de Treball ha d'existir un expedient sobre el seu cas.

1966. HOMENATGE I NOMENAMENT DE FILL IL·LUSTRE

Després del fracàs de la iniciativa anterior l'Ajuntament resol nomenar-lo fill il·lustre de la Vila i posar-li el seu nom a un carrer. A més se li va fer lliurament d'una medalla en agraiment a la seua trajectòria professional realitzada al poble de Canals. Aquesta medalla la conserva hui en dia el seu nebot net Rafael Salazar Sanchis que amablement ens l'ha fotografiada.

D. Rafael durant l'últim any de vida va tin-

ANVERS I REVERS DE LA MEDALLA QUE LI VA CONCEDIR L'AJUNTAMENT DE CANALS.

DESCOBRINT LA PLACA DEL CARRER QUE PORTA EL SEU NOM.

dre diversos episodis d'apoplexia. La seua esposa Herminia va morir a l'octubre de 1971. D. Rafael mor un mes després, el 23 de novembre, amb 74

FESTES DE SANT ANTONI DE 1956 AMB RICARDO MICÓ I ANTONIO GIMÉNEZ, AL PONT DEL RIU

anys. No va poder superar una nova apoplexia. La seua esquela va ser publicada en el periòdic "Las Provincias". Tots dos estan inhumats al mateix nínxol al cementeri de Canals, on lamentablement es va gravar malament la data de naixement de tots dos, no és 1885 sinó 1894 (els dos van nèixer el mateix any).

CONSULTES

Fins ací arriba el que hem pogut esbrinar. Si el lector reconeix alguna dada errònia o vol aportar noves informacions o fotografies li agrairia que es posara en contacte amb mi via correu electrònic: jmsancho28@gmail.com o bé per telèfon: 617 093 645.

AGRAÏMENTS

Sense ells aquest article no hauria pogut realitzar-se: Paco Tormo, Josep Antoni Polop, Alfonso Vila, Regina Salazar, Pepa Navarro, Toniquín Sirera, Salvador Carsí, Marisa Carsí, Tere

Sancho, Tarsilín Vila, Patricia Salvador, Marcial Martínez, mossèn Emili, Encarna Nueda, Cristina Sancho, Llum Pérez, Miguel Martínez, Antonio Martínez i Marisol Martínez.

Un agraïment molt especial a José Salazar, vidu de Mari Carmen Sanchis, neboda de D. Rafael, qui ha proporcionat gran part de les fotografies familiars, ha repassat el manuscrit i ha contribuït a conèixer a aquest entranyable personatge canali que va ser D. Rafael Sanchis Peiró.

ESQUELA DE D. RAFAEL APAREGUDA AL DIARI LAS PROVINCIAS.

Antonio Pla Mompó: un singular creador local.

> VIRGILIO TORTOSA - (Universidad de Alicante)

ANTONIO PLA ANTE LA FACHADA DE SU CREACIÓN DURANTE LA ETAPA DE GESTIÓN DE G. CAÑAS.

Pocos *canalíns* deben ser sabedores de que quien regentara una conocida tienda de electrodomésticos durante el último tercio del siglo XX en plena Avenida fuera el artífice de un singular barracón de feria de autómatas que recorriera la geografía española, y buena parte de la europea, desde 1947. Antonio Pla Mompó nació en la calle Los Santos de Xàtiva, en 1928. Tras su matrimonio con Pepita Ramos acabó abandonando el nómada oficio de feriante para instalarse definitivamente en Canals allá por 1964.

Desde principios de la posguerra su padre, por influencia familiar (un cuñado regentaba el conocido tiiovivo de Xàtiva denominado ‘Cavallets’), y para alejarse de cualquier señalamiento propio de una España de venganzas, se enroló en el ámbito de las ferias con la construcción de un barracón de tiro que el joven Antonio pintó. En ese ámbito las atracciones osadas guardaban sus secretos a buen recaudo de terceros, y en algún lugar el joven Antonio debió de toparse con un barracón de mecanismos de autómatas que le des-

partaron la curiosidad y su vena artística. Pronto, pese a la resistencia paterna, comenzó a realizar tallas en madera con distintas figuras y a incorporarles mecanismos mecánicos como los vistos en aquella curiosa atracción. Acabó conformando a lo largo de algunos años de intenso trabajo un amplio muestrario de figuras a las que les incorporó movimiento continuo estructurando diversas escenas representativas de la España del momento, y en 1947 tuvo lista una primera exhibición que acabaría siendo un perfecto complemento económico para la familia, ampliando su negocio con todo un barracón autónomo de autómatas, con alta capacidad expresiva en cada una de sus escenas. Con el andar del tiempo iría ampliando ese muestrario llevándolo hacia el mundo de la fantasía animada imitando a estrellas del mundo del cine estadounidense de mediados de siglo, por el gancho que ello supone. Lo asentó en un remolque de feria con atracción propia llamada «Hollywood: Fantasía animada», todo poblado de escenas irónicas costumbristas de la España ingenua franquista pero que fue evolucionando hacia el divertimento del gran espectáculo de mediados de siglo (el cine) procedente de Estados Unidos, representando a grandes estrellas del momento. Una diversidad de tipos humanos y figuras animadas agrupadas en escenas con chanza para divertimento de su público. Un sorprendente barracón de autómatas como los que habían sido característicos en el Mediterráneo desde cuando menos finales del siglo XIX, muy populares entre el público, producto de la era de la tecnificación con los avances propios de la revolución industrial. Pagada su entrada, el público quedaba maravillado por el movimiento de

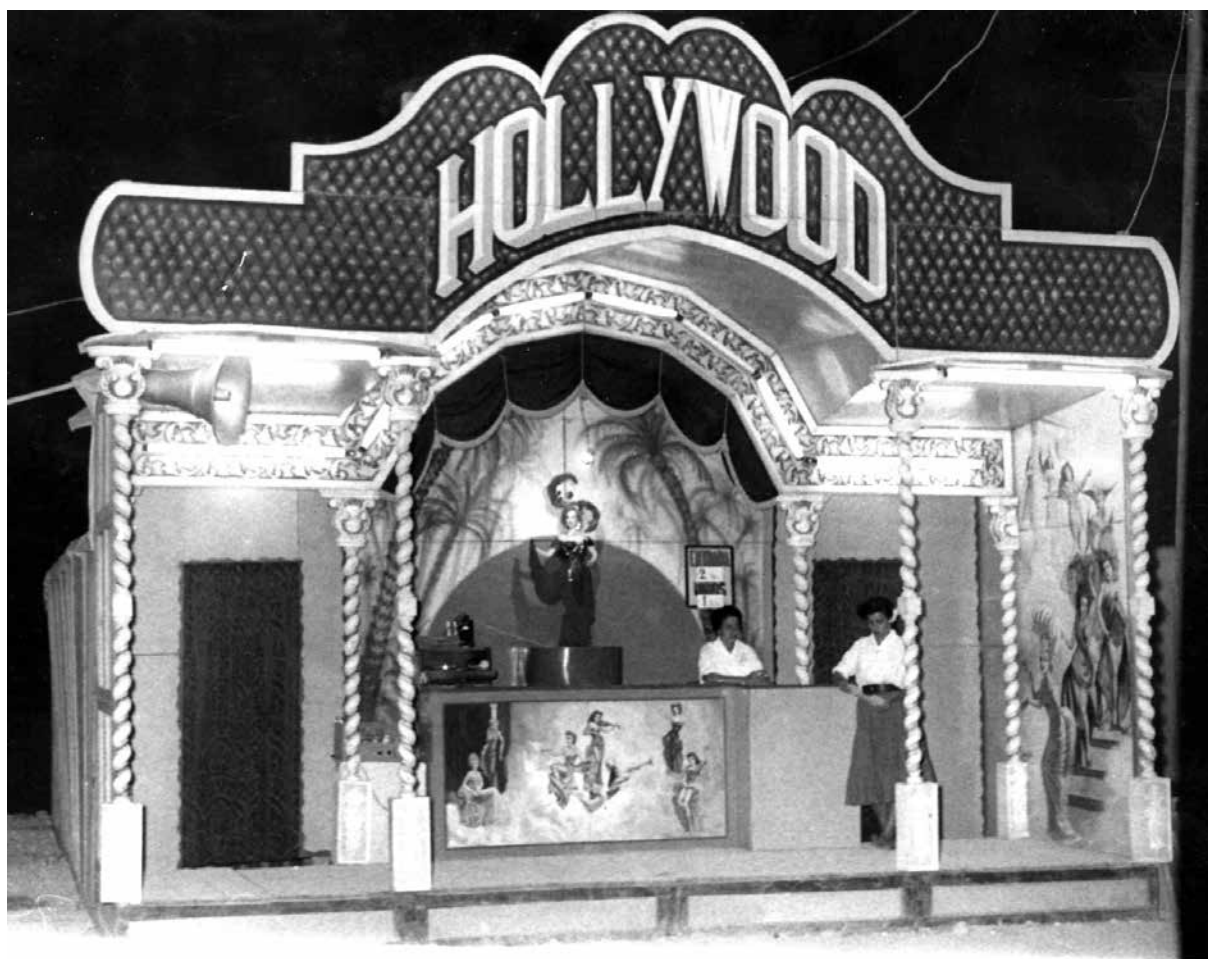
EL BARRACON DE A. PLA TRAS SU REHABILITACION POR G. CAÑAS Y RECONVERSION EN TEATRO DE AUTÓMATAS.

esas pequeñas tallas de forma conjunta que componían graciosas acciones.

Lo curioso del caso es que su creador Antonio Pla nunca pisó una escuela con la que aprender arte; autodi-

DETALLE INTERIOR CON LAS ESCENAS DE AUTOMATAS EN SU PLANO CENTRAL, Y LOS DIORAMAS PINTADOS POSTERIORMENTE TRAS LA REHABILITACION PRACTICADA A PRINCIPIOS DE SIGLO.

EL BARRACÓN HOLLYWOOD ORIGINAL.

UNA DE LAS OBRAS DE PLA.

dicta de formación, materializó sus inquietudes artísticas pintando y luego tallando figuras de madera, a las que como buen orfebre mecánico les incorporaría toda clase de resortes para conseguir perfecto movimiento imitativo. Un barracón exclusivamente de autómatas que causó el divertimento en miles de espectadores a lo largo de los años.

El barracón se componía de una fachada con carteles decorativos donde aparecían las musas con rostros

contemporáneos en sus diferentes artes, bailarinas con sus tocados y plumajes, y estrellas del mundo del cine, e imagen central del emblemático pico Paz de Azúcar de Río de Janeiro enmarcado en un arcoiris entre montañas y nubes, ante el cual una bailarina y un grupo de músicos a su alrededor bailan y tocan al son brasileiro como reclamo del público para acceder a su interior. Dentro, una serie de escenas integraban diferentes autómatas con tres ámbitos totalmente diferenciados: el costumbrismo nacional de la España franquista del momento, el mundo del espectáculo y el exotismo orientalizante. Del primero resalta una burla a los malos espectáculos de flamenco con una cantaora de flamenco 'gangosa' y su guitarrista; escenas como «Hogar, dulce hogar» con un cuadro que revierte el rol tradicional de pareja con una mujer licenciosa que manda sobre un marido recluso en el hogar y la crianza; «La romántica» también incide en una mala madre dedicada a vivir historias ajenas a través de la literatura y abandonando los deberes filiales del hogar; la mordaz «Peluquería moderna» muestra a un pícaro peluquero atento al escote de su clienta mientras un limpiabotas

no pierde detalle de sus encajes. «La solterona» representa al típico estamento de entonces mientras pelea históricamente con un ratón que aparece de debajo de su cama. En «Los nuevos ricos» retrata a unos indios regresados que se hacen construir un baño sin ser conocedores de su uso.

Del mundo del espectáculo se halla la representación de «El Molino Rojo», símbolo de la modernidad europea en una España cerrada a cal y canto con figuras míticas de la canción de entonces; la magia viene representada con «El mago Merlín» con escenas de escapismo; también la escena «El circo» supone una imitación del famoso Circo Price de Madrid con acróbatas de todo pelaje

Del mundo exótico oriental aparece representada la escena «Kaly musical» con una diosa así llamada de 6 brazos que mueve mientras toca un instrumento y manda sobre la vida y la muerte.

Algunas de las escenas descritas son directa o indirectamente imitación de ese otro con el que se tropezaba siendo muy joven en una de las ferias que hiciera

FIGURAS CREADAS POR PLA.

> LA NOSTRA GENT

con su padre regentando el barracón de tiro. Su posterior dueño G. Cañas refiere que, sorprendido el joven Antonio por el «Pabellón artístico» de la familia Valle de Alicante, en exhibición desde 1920, quiso imitarlo. Lo cierto es que algunas de las escenas antes descritas costumbristas (peluquería, ratón, hogar) y otras del mundo del espectáculo (circo, musical) tienen concomitancias más o menos estrechas, siendo las del ambiente exótico las realmente novedosas. Sin embargo, el que tuviera como referente a este barracón anterior no le resta ingenio a su creación, por ser realmente meritorio y poseer una mordiente representacional cercana al teatro, realmente elocuente. Su creación no deja de ser admirable se mire por donde se mire.

A lo largo de los años cincuenta Pla fue ampliando ese mundo con vida propia con escenas que tuvieran nueva mordiente en su público, acorde con los nuevos tiempos, e iba renovando vestimenta y atrezzo. El interior del barracón quedaba dividido por tres cuerpos horizontales; en su parte baja se hallaban a resguardo del público el único motor y todos los engranajes que repartían la fuerza para generar el movimiento de las figuras del barracón al unísono, mediante un complejo sistema de poleas y correas; el cuerpo central, a la altura de la vista del público, donde se exhibían los autómatas agrupados en una serie de escenas que generaban interacción consigo mismos, creando cuadros expresivos humanos que hacían las delicias de los visitantes y arrancaban carcajadas; un cuerpo superior que Pla se dedicó a decorar con vistosos paisajes de lugares visitados en sus giras, desde panorámicas de ciudades, hasta paisajes de la naturaleza, bahías o ríos con sus puentes. El conjunto era digno de admirar constituyendo una singular atracción artística propia de un tiempo salido de las factorías, las máquinas y la innovación técnica.

Sin embargo, a principios de los sesenta el joven Antonio quiso casarse y ansiaba una vida estable por lo que la familia de su futura mujer les ayudaría a establecerse con una tienda de electrodomésticos en la población, similar a la que regentaban en Xàtiva (en explotación hasta el año 2000 en que se reconvierte en tienda de marquería). Su padre, dueño de la atracción, se vio obligado por edad a venderla a un feriante de Murcia, quien la explotaría durante unos años, pero

ignorante de lo que se traía entre manos este nuevo propietario el desgaste progresivo de mecanismos y piezas le obligaría a arrumbarla en su casa, hasta que su hijo la recuperara durante otro periodo hasta que del mismo modo la vendió al actor y titiritero Gonzalo Cañas en 1992. Procedente del mundo del teatro, Cañas tuvo el acierto de restaurarla entreviendo su alta capacidad escénica y por ello abandonó para siempre el camino de las ferias para la que nació y la reinsertó en el del teatro, actuando en muestras y festivales (Alcoi, Festíteres, Titirimundi, Teatralia, Titeremania, Almagro...), especialmente de títeres, pero también tuvo presencia llamativa en grandes eventos del momento como Expo de Sevilla, Forum de las Culturas de Barcelona (2004), eso por no citar su presencia en terceros de la geografía europea. Una segunda rehabilitación en 2001 le llevó a cambiar decorados originales de Pla por pinturas más contemporáneas realizadas por el poeta y artista J. C. Mestre, con quien compusiera también coplas explicativas de cada escena a la manera de las Fallas valencianas, y el artista Luis Pita realizó dioramas de ciudades pintorescas visitadas por el barracón renovando las anteriores originales que pintara el propio Pla en la parte superior. El resultado fue lo que rebautizó como «Teatro de autómatas», dándolo a conocer al gran público, alejado ya del ámbito de las ferias como la concibiera Pla, e incorporando su vertiente escénica por la capacidad de representación de las escenas contenidas con esa rehabilitación.

Cañas acabaría localizando a su creador y compartiendo a lo largo de los años una amistad de la que le haría copartípe de los éxitos de su creación, fuera donde fuera que se hallara, incluso invitándole a que conociera la reacción de su público llevándolo a puntuales exhibiciones. Pla no debió ser demasiado consciente de lo que realizara siendo un joven feriante llevado por su ilusión y su potencial artístico, pero muchos años después debió de comprender la importancia de su creación, al poder apreciar el interés despertado no sólo en el público sino en la crítica especializada y en los medios de comunicación llamando poderosamente la atención allá por donde pasaba.

Quizá alguien recuerde, ligado con estos autómatas, alguna que otra figurilla que realizara en el sótano de su

tienda expuesta ocasionalmente en el escaparate de su céntrico comercio como reclamo. Además, pintó llamativos y puntillosos cuadros costumbristas que su familia atesora, retratos familiares, y realizó rehabilitaciones de una perfección deslumbrante como las lágrimas de cristal de la talla de San Antonio Abad en horno de cristal.

Un artista singular en un medio depauperado como la España franquista en la que creció, por desgracia sin mayor formación de su talento natural, y que realizó la enorme proeza no sólo de tallar figuras en madera de enorme perfección, sino mecanizarlas con complejos engranajes y además generar escenas de alta condensación humana que destacan por su fina ironía y por ser capaz de haber arrancado sonrisas a diferentes generaciones de españoles.

Fallecido G. Cañas en 2012, apenas con un mes de diferencia respecto a su admirado Pla, el barracón de autómatas pasó en generoso gesto al Ayuntamiento de Madrid. Los diseños de lo público a veces resultan inescrutables, porque una joya del cariz con esta donación quiso que siguiera haciendo las delicias del público pero no sería hasta las navidades de 2018 cuando el Ayuntamiento tripartido lo volvió a rehabilitar para su exhibición pública en la capital. Esta creación del canalí adoptivo Antonio Pla es la casi última superviviente en su modalidad y la única prácticamente en activo. Más de setenta años después aquellas singulares tallas confeccionadas por este artista local siguen siendo testimonio de un tiempo maquinico en el que su público se sorprendía con el movimiento animado de los cuadros de figuras allí contenidos, provocando divertidas escenas.

Este tipo de barracones fueron característicos en el Mediterráneo, e incluso más allá, como modo de entretenimiento en los recintos feriales, producto de la revolución industrial y la suerte de progreso técnico y mecánico que reportó. Hasta ese momento prácticamente los autómatas habían sido conocidos por afortunado público reducido a aristocracia y poco más como modo de entretenimiento, pero los nuevos aires del XIX reportan su popularización, ofreciéndolos a la nueva clase en ascenso como la burguesía para su disfrute, y poco a poco se van insertando estos chismes mecánicos en espectáculos para disfrute de un nuevo

público amplio y popular que los contempla con admiración, hasta el punto de que obreros y público familiar podrán finalmente disfrutarlos por unas pocas monedas en los barracones de feria de sus ciudades y pueblos de forma ambulante desde finales del XIX hasta bien entrado el siglo. El de Antonio Pla es heredero de gustos instalados en la sociedad desde décadas atrás por la admiración que despiertan en sus visitantes, al interperlar a la conducta humana; si bien, un joven Antonio lo creó como ampliación del negocio familiar pensándolo como reto para su capacidad artística, en un tiempo en el que todavía sorprende ver a tallas con capacidad de imitar el movimiento y expresar a la manera de los humanos, pero que poco a poco irá decayendo ante los avances en ese ámbito ferial de nuevas atracciones más modernas que harán cambiar los gustos del público y que además dejarán de sorprender ante los nuevos avances. Es un mundo en retirada, pero afortunadamente una estupenda muestra etnológica conservada en pleno siglo XXI de un tiempo ido.

ANTONIO PLA CON OTRA DE SUS AFICIONES, LA PINTURA.

Història d'Edelmiro i Matilde

> MATILDE PÉREZ

ELS NOSTRES PARES I ELS NOSTRES IAIOS, ELS CANALINS I LES CANALINES NASCUTS AL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX –ESPECIALMENT ELS MÉS HUMILS– VISQUEREN UNS TEMPS DIFÍCILS, DRAMÀTICS, DESCORATJADORS. SUBSISTIREN AMB DIGNITAT EN UNS TEMPS DE FAM, DE MISÈRIA, D'UNA BRUTAL GUERRA INCIVIL I UNA CRUEL I DESPIADADA POSTGUERRA. EN AQUESTA OCASIÓ HEM TRIAT LA HISTÒRIA PERSONAL D'EDELMIRO I MATILDE PER INTENTAR IL·LUSTRAR AQUELLS TEMPS INHUMANS. ALTRES CANALINS I CANALINES ENCARA HO PASSAREN PITJOR: VAN HAVER DE REFER LES SEUES VIDES EN ALTRES PAÏSOS O MORIREN EN CIRCUMSTÀNCIES DRAMÀTIQUES.

Edelmiro (popularment Delmiro) Pérez Cuenca va nèixer el 16 de desembre de 1918 en Canals, al carrer de la Parra, fill d'Edelmiro i Carmen. Va ser un xiquet espavilat. Don Antonio Arnau va ser el seu mestre el temps que va a anar a l'escola i llegia tots els papers que passaven per les seues mans. El mestre li deia a son pare que el deixara anar a escola, però eren temps de necessitats i quan hi havia faena, com plegar olives, deixava l'escola. L'any 1930, quan va tocar en Canals el primer premi de la loteria de Nadal, tenia 12 anys i estava aprenent l'ofici de barber en casa de son tio Lamberto, que tenia la barberia al costat del Casino Gran. Ser barber no es el que més li va agradar fer en la vida, però li va servir per guanyar diners en algun moment de necessitat.

Una de les aficions que va tindre en la seua joventut va ser

1954, 21 DE JUNY. CASAMENT D'EDELMIRO I MATILDE.

el futbol. A primers dels anys trenta, junt amb un grup de joves de Canals d'entre 15 i 16 anys que, com ell, tenien afició i ganes de jugar, van aconseguir formar un equip local, el Deportivo Canalense. No tenien massa diners: l'equipació era molt pobra, jugaven moltes vegades en espardenyes i s'havien de pagar els desplaçaments quan anaven a jugar a altres pobles del voltant. Els germans Borrás, Antonio Mira, Ricardo Vallés, Joaquín Morales, són alguns dels jugadors d'aquells anys. L'any 2004, l'Ajuntament de Canals els va homenatjar en la celebració de la Gala Anual de l'Esport. Molts ja no estaven, i només van assistir a eixa gala Vicente Borrás i Edelmiro Pérez, que van rebre una placa commemorativa «per la seua dedicació al futbol dels anys 30».

Quan va començar la Guerra Civil, tenia només 18 anys i estava treballant en un magatzem de material de construcció propietat de Roberto Ferrer Vallés. A primers de 1938, amb 19 anys, va ser cridat per l'exèrcit de la República a incorporar-se a la lluita. Sempre va contar que es va presentar en una caserna de Xàtiva i d'allí el traslladaren, amb altres joves, a Salinas del Manzano (Cuenca), on els donaren un fusell i començaren a fer instrucció. Recordava el parlament d'un comissari que els deia: «Yo sé que si os dijeran de volver a casa, diríais que no, porque la 100ª Brigada es vuestra madre i tenéis que defenderla». Al seu costat hi havia

1970. D'ESQUERRA A DRETA ISMAEL SANCHO ALCACER, EDELMIRO, JOSÉ GARCÍA PALLARÉS, ANTONIO BALLESTER LLÁCER, JOAQUÍN FERRER PELIBLANC.

dos germans de Còrdova que, en veu baixa, deien: «Andando volveríamos a nuestra casa». Va ser el principi d'un temps dur, molt dur, i van passar molts anys abans que parlara de la seua participació en la guerra i més concretament en la batalla de l'Ebre, on va viure molt de patiment i va veure morir molts homes, entre ells algun de Canals.

A casa hi ha, almenys, quatre llibres amb el mateix títol: «La batalla del Ebro», de diferents autors, que els últims anys de la seua vida llegia i rellegia molt

sovint. Fullejant un d'ells, trobe un tros de paper que senyala una pàgina que parla de «[...] labor anónima que se encuentra en toda acción de guerra: los provisionadores. Largas hileras de hombres, conduciendo mulos cargados de provisiones, tienen que adentrarse en la línea de fuego [...]». Eixa era la seua faena: portar menjar als soldats que lluitaven. Va recórrer, durant els llargs mesos que va durar la fase final de la guerra, els camins i les serres, tirant del ramal d'un *mulo* que portava en els anganells

> MEMÒRIA HISTÒRICA

1977, DIA DELS PARELLS. HILARIO REAL, ENRIQUE COLOMER FILL I PARE, EDELMIRO, QUE VIVIA MOLT INTENSAMENT LES FESTES DE SANT ANTONI.

el menjar que repartia. Noms com Serra de Pàndols i Cavalls, Pinell de Brai, Amposta, Mequinensa o Mora d'Ebre els hem escoltat a casa moltes vegades, sobre tot el 24 de juliol, quan recordava que eixa nit, l'any 1938, va creuar el riu en barca per continuar lluitant en l'episodi més llarg del final de la guerra, que duraria quasi quatre mesos. Allí van quedar molts homes.

Com tots sabem, la pèrdua d'esta batalla va significar la derrota de l'exèrcit republicà i el final de la Guerra Civil espanyola, i el principi d'un temps molt dur i complicat per als perdedors. Mesos abans que, oficialment, es donara per acabada la guerra, molts espanyols van fer la retirada. El pare va ser un d'ells.

Caminant, com milers de persones més, amb fred, pluja i molta gana, el dia 9 de febrer de 1939 va creuar la frontera amb França. Allí, l'esperaven sis mesos d'estança en els camps de concentració francesos de Sant Cebrià i Barcarès. Els camps no eren més que un reixat de fil d'aram al voltant d'una platja i allí, damunt la sorra, s'havia de dormir i tractar de sobreviure. El pare sempre va recordar que no va morir de fam gràcies a l'ajuda de José Colomer Lluch, «Garbes». Un dia, mig mort, el va trobar i ell li va dir: «Edelmiro, com estàs?», «Fa tres dies que no menje res», «No te'n vages lluny i menjaràs». Des d'aleshores, cada dia mentre va durar el temps de reclusió, li donava un plat d'arròs bullit

amb sucre. Mai no ho va oblidar. D'este home, José Colomer, sabem que va ajudar a molts canalins, no sols a França. El seu fill, José, conta que molt homes li han parlat del seu comportament els dies durs en l'Ebre. Molts van creuar el riu nit i dia amb la seua ajuda. Era un home físicament gran i de sobrenom li deien «León», per comparar-lo amb eixe animal majestuós i fort. Va morir molt jove a Canals, només amb 54 anys.

Edelmiro va tornar a Canals gràcies a un aval de bona conducta que uns amics, que havien estat al bàndol nacional, van presentar a les autoritats. En el poble hi havia poca faena i va estar quasi un any sense poder treballar. Però encara no havia acabat el temps de vestir uniforme, portar un fusell i rebre ordres. Va ser reclamat per prestar el servei militar i, de nou, va eixir de casa. Primer en Valladolid i després en Castelló de la Plana, va passar tres anys de mili, on va patir l'actitud orgullosa i desafiant dels oficials de l'exèrcit envers els soldats perdedors de la recent guerra. Possiblement el bon humor habitual en ell i la seua filosofia vital (estoicista?) el van ajudar a viure temps tan difícils.

Lliure ja de les obligacions militars i en Canals, va començar a treballar en el camp. Sempre ha sigut llaurador, treballar la terra ha sigut la seua vocació. El seu pare tenia una parcel·la de terra en el Pla Vell i un secanet al terme de Montesa, i allí anava

quan no hi havia faena a jornal. En casa tenien també vaques i tots els dies, després del treball al camp, calia munyir-les i alimentar-les. La llet es portava a la vaqueria que els germans Germán i Clemente Cardona tenien a la plaça del Calvari. A propòsit de saber l'ofici de barber, anar al camp i criar animals, Jose Maria Pérez, «Xirivia» li va escriure un dia un vers que deia:

*Edelmiro fue barbero,
firme y con exactitud,
atento, siempre el primero,
y por su astucia y virtud
fue declarado lechero.*

El pare va voler contestar, i va demanar al veí i amic Joaquín Morales, Ximo, que ho fera per ell, i esta va ser la resposta:

*Mi profesión es barbero
y lo mantengo con fe;
arreglo barbas, José
con fino estilo y esmero.
También soy leal lechero,
mi leche es de buen sabor,
y para mi es un honor
mantener con alegría
de mi noble dinastía
auténtico labrador.*

Un dia treballant a l'horta, al costat del riu Canyoles, va rebre una visita inesperada. Era una dona de la Canal de Navarrés, concretament d'Anna, que havia vingut a peu a buscar-lo. Necessitava un barber per al seu negoci i algú li havia parlat del pare. Era viuda i amb dos fills, que en molta poca diferència d'edat, ha-

1973, MATILDE I EDELMIRO, AMB LA BURRETA, A LA PLAÇA DE LA PRESÓ.

vien d'anar a fer la mili. La seua intenció era mantenir la barberia oberta, per a que els fills tingueren faena quan tornaren. Va proposar al pare d'anar a Anna durant la setmana i treballar a canvi de dormir i menjar i, si podia, donar-li algun jornal, més bé curt. Per a esta família, com per

a tantes altres, els temps de postguerra van ser anys de dura lluita per a sobreviure dia a dia. Edelmiro va comentar la proposta en casa i va decidir anar. Per tradició les barberies tancaven els di lluns, així que de dimarts a disabte estava en Anna i diumenge venia a casa a veure la família.

> MEMÒRIA HISTÒRICA

Més d'un any va estar fent eixa faena. L'ama de la barberia era la senyora Adelina Zofio i els seus fills Antonio i Aurelio Insa Zofio. Malgrat l'esforç que havia fet la mare, al cap de poc de temps de tornar a casa, els dos germans van tancar la barberia i van obrir un negoci de venda d'electrodomèstics. L'amistat d'esta família amb la meua va durar tota la vida.

La senyora Adelina volia que el pare es posara a festejar amb alguna xica d'Anna, però va tornar a casa sense novia, i així va seguir fins que va trobar una jove canalina que el va conquistar.

Matilde (popularment Matilde l'Eusebia) Sancho Alcácer va nàixer el dia 4 de novembre de 1923, al carrer Esperança, al barri dels Fornets. El seu avi matern, Eusebio, era terrisser i vivia i treballava en sa casa dels Fornets, hui carrer de l'Esperança. Era la segona de quatre germans.

Els seus pares, Ismael i Enriqueta, regentaven un hostal en l'actual avinguda de les Corts Valencianes. Allí paraven a menjar i dormir carreters que anaven de viatge. L'avi Ismael va morir molt jove, només amb 48 anys. Vídua i amb quatre fills, l'àvia Enriqueta va anar a viure als Fornets amb son pare i treballava amb ell, ajudant-lo a fer peces de fang: cassoles, llibrells, cossiols, etc. La joventut de Matilde no va ser fàcil, com segurament la de la majoria de dones del poble: amb poca faena i pocs diners.

Sent una jove de 18 o 19 anys, va passar una temporada vivint a Jaén en companyia dels seus oncles Clemente Ferrer i Matilde Alcácer, germana de sa mare. Eren dos canalins que, com tants altres, se'n van anar del poble per motius de feina. En concret, el matrimoni s'havia establert a terres andaluses perquè ell treballava de comerciant de pells (*pellero*).

Quan va tornar, com moltes canalines en aquells anys, va entrar a treballar a la fàbrica de Ferry's i, malgrat eixe jornal fixe que cobrava, sempre ha contat que com només tenia un vestit, hi havia que llavar-lo cada nit i que s'eixugara per poder-se'l posar l'endemà. El mateix passava amb les espadnyes. No hi havia aigua a les cases i abans d'anar a treballar en el torn del matí, a les cinc de la matinada, anava a la font pública amb cànter i poal per tindre l'aigua necessària per al servei diari de la casa.

L'any 1953, quan Edelmiro i Matilde ja eren *novios*, el pare va ser fester de Sant Antoni junt a un grup d'amics. Els diners per fer la festa els van aconseguir de vendre loteria, fer alguna rifa i de l'ofertament que van arrebregar pel poble. No hi havia molts diners, així que qui podia donava un o dos quinzets; una pesseta, molts pocs la podien donar. Eixe any la llenya que va tindre la foguera va ser quasi tota de magraner, que té moltes punxes. Els *plantaors* van dir en un principi que volien cobrar 1.500 pessetes

per muntar-la, però per la classe de llenya i tot el que havien treballat i s'havien punxat, quan van acabar la faena van demanar si podia ser cobrar 2.000 pessetes; els festers ho van considerar just i els les van pagar. En eixa època a Canals es conreava cotó, i amb eixe material es va fer i adornar una carrossa. Fou el primer any que una carrossa va desfilat la vesprada del dia de la Foguera. El dia dels Parells, els festers Bandera i Cuiros anaven en cavalls, i la resta en un carro adornat. Tiraven caramels, purets, algun joguet i mones per menjar. Els anys posteriors a la Guerra Civil les mones eren molt ben rebudes, però sembla que l'any 1953 ja havia millorat un poc la situació en eixe aspecte perquè, segons contava el pare, ells tiraven les mones i el personal els les tornava al carro. El poeta canalí Joaquín Ramón Ferrer Aranda, «el peliblanco», els va dedicar especialment uns versos:

*Este año los festeros
son nobles y caballeros
y del Santo muy amantes,
que a fuerza de ser constantes
tienen bastante dinero.
Muchas son las reuniones
que han celebrado hasta el día,
muchas las aportaciones
y en todas las ocasiones
rifas y la loteria.*

*Querían filmar un NO-DO
para que de esta manera
ver toda España pudiera
la forma, manera y modo
de hacer esta grande hoguera.*

*Que vieran la procesión
que da fe y es testimonio
de nuestra gran devoción,
y el Vitol a San Antonio
nuestro Titular Patrón.*

Sempre han contat que, quan festejaven, tenien molts pocs diners i moltes vegades no podien ni anar al cine; es conformaven en passejar, que era debades. Quan venia Pasqua, els grups d'amics eixien de berenar al camp. Dins d'un grup podia haver parelles de nuvis ja «oficials» o podien sorgir parelles noves a partir d'estes excursions. El costum era que les xiques portaren el berenar als xics durant els tres dies de celebració de la festa. S'anava molt a Sagres. Era un paratge molt bonic, acompanyat per l'aigua neta i clara del riu. Allí berenaven i passaven les vesprades. Les xiques havien estat dies abans preparant els seus davantals nous, ja que s'havien d'estrenar i totes treballaven per veure quin era el més bonic i estava més ben planxat.

L'any següent de ser fester, Edelmiro i Matilde es van casar. Va ser el 21 de juny de 1954 i van anar de viatge de *novios* a València, on una cosina germana de Matilde també acabava de casar-se, i van passar uns dies junts.

Es van posar a viure a la casa del carrer la Parra, en companyia dels iaïos Edelmiro i Carmen. La vida no era fàcil; la mare va deixar de treballar a la fàbrica i el pare feia jornals al camp, tenia vaques a casa i treballava la seua terra. A més, fent justícia al

vers que havia escrit Ximo, afaitava i tallava els cabells a alguns homes, sobretot majors; cobrava molt poc i, sovint, no cobrava res perquè també els clients anaven «curts de capital», expressió que sovint gastava. A l'horta semblava creïlles, faves, cebes, naps..., tot per al consum de casa. Va tindre un jornal més seguit i segur quan va entrar a treballar a l'empresa Madremia, que no era, naturalment, tan gran com és ara, ni tenia els treballadors que ara té. Durant anys el seus dos treballadors, podríem dir fixes, van ser Edelmiro Pérez i Joaquín Serradell «el Capitán». Va treballar durant vint anys en esta empresa, on es va jubilar.

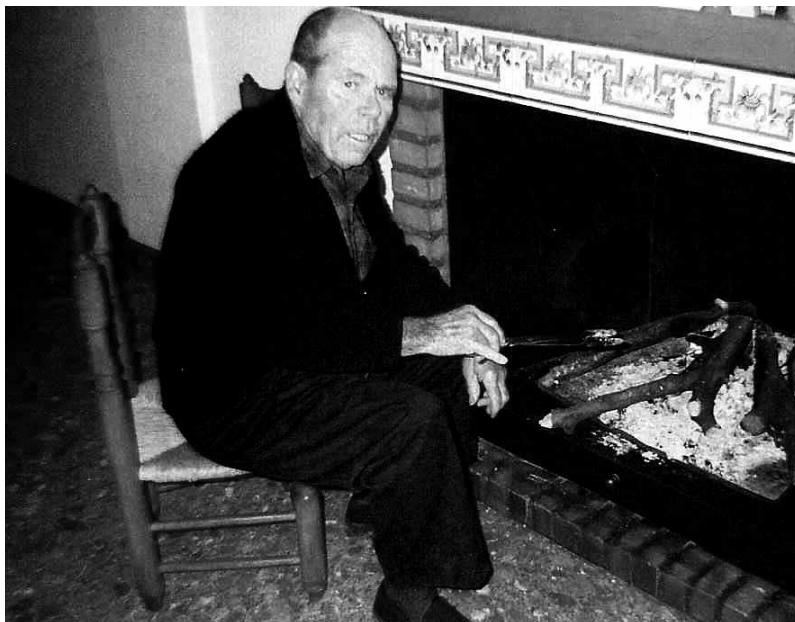
A la casa del carrer La Parra van nàixer les seues dues filles, la meua germana Carmen i jo. Ja de major, i sempre en to de broma, com li agradava parlar al pare, li he sentit dir moltes vegades que a casa estava en inferioritat de condicions, perquè ja se sap que «dos filles i una mare son tres lladres per a un pare».

A casa, la mare sempre ha guisat aprofitant els productes que el pare portava de l'horta. Si era temporada de naps, l'arròs caldós en fesols i naps era habitual, i com deia ell, «lo millor del món». Li agradava que no estiguera molt calent, més be que ja tinguera poc de caldo i poguera «tallar-se amb la cullera». De creïlles, se'n gastaven tot l'any. Si hi havia faves, el mateix: amb truita, fregides, en l'arròs al forn i, quan ja granaven, bullides amb

herba-sana. En casa sempre hem encès el foc en la llar a l'hivern. No he vist mai al pare torrar-se un tros de carn ni una llonganissa, ha sigut molt de productes del camp, de temporada i d'arròs, sobretot arròs, amb caldo o sense, sempre acompanyat d'un tros de pa a la mà. El pa ho acompanyava tot, fins i tot la fruita: meló d'alger o de tot l'any amb pa, figues amb pa... Suppose que era tan apreciat perquè en certs temps n'hi havia hagut poc o gens i de més mala qualitat.

Les pastes de Sant Antoni s'han fet també molts anys a casa perquè al carrer la Parra estava el forn de llenya de la tia Maria i anaven allí a coure-les. Primer es feia el punt de moniato per als pastissos i, a partir d'ahí, coques de sagí, rotllets d'aiguarent, rosegons, coquets... Tot pastat en un llibrell per la iaia Enriqueta mentre va poder, després per les filles. La meua germana és qui ara fa, i molt bé, estes pastes típiques a casa. Fer les pastes era el començament de la festa. El dia de la Foguera no té, que jo sàpiga, un menjar típic, però el putxero del dia de Sant Antoni i la cassola del dia dels Parells, la mare sempre els ha fet i molt bons. Mentre es va poder, la cassola sempre cuïta al forn de llenya, encara que ja hi havia a casa forn elèctric. Ara, de forns de llenya, ja no n'hi ha.

El carrer la Parra sempre ha sigut un carrer molt familiar, on hi ha hagut una molt bona relació entre tot el veïnat i un bon ambi-

2000. EDELMIRO VORA EL FOC.

ent. Per donar un exemple d'açò, vos contaré una anècdota. Al pare li agradava molt cantar, i un dia que tornava cap a casa, la veïna Teresa, dona de Pepe «el Capellà», venia de comprar i se'l va trobar. Al creuar-se en el carrer, ell li va cantar el pasdoble *Perla Preciosa*, modificant-ne l'últim vers:

*Los claveles y las rosas
se tendrán que marchitar
cuando pasas tan preciosa
con tu carro de comprar.*

A Teresa li va fer gràcia i se'n va anar a casa molt contenta.

Un altre costum del veïnat era i continua sent el de sentar-nos a la porta les nits d'estiu a prendre la fresca. Als últims anys, es va convertir en habitual que molts dies passara l'amic Marcial Martínez fent el seu passeig de després de sopar i fera una parada a la porta de casa. Les converses

quasi sempre giraven al voltant de records dels dos, del pare per ser més gran i tindre molta memòria i de Marcial per tindre gust i curiositat de parlar amb ell i ser un amant de la conversa. Si es parlava d'algun tema més actual, el pare sempre tenia algun verset. Si parlaven de política, deia: «España se perderá por malos gobernadores, y a la historia pasará hablando de sus honores.» Si parlaven de treballar, amb to de broma el pare sempre deia que treballar era molt pesat i que ja quan era jove es deia este verset:

*El dilluns volem fer festa,
el dimarts no treballar,
el dimecres anar al cine,
el dijous a festejar,
el divendres traure comptes,
el dissabte anar a cobrar,
i el diumenge com és festa no
nos deixen treballar.*

D'entre totes les faenes i aficions que ha tingut, i que hem recollit ací, la que millor el defineix i més satisfaccions li ha donat ha sigut el treball al camp. Coneixia molt les plantes i les herbetes de l'horta i de la serra. L'any 2004, quan tenia ja 85 anys, va rebre una visita: acompanyat pel professor de l'IES Sivera Font Xavier Ferrero, el metge i etnobotànic Joan Pellicer va passar un matí a l'horta, preguntant i informant-se per als seus treballs de recerca i recopilació de les plantes que es troben en la geografia del País Valencià. Va tornar a casa feliç d'aquellencontre, que sempre va recordar de bon grat.

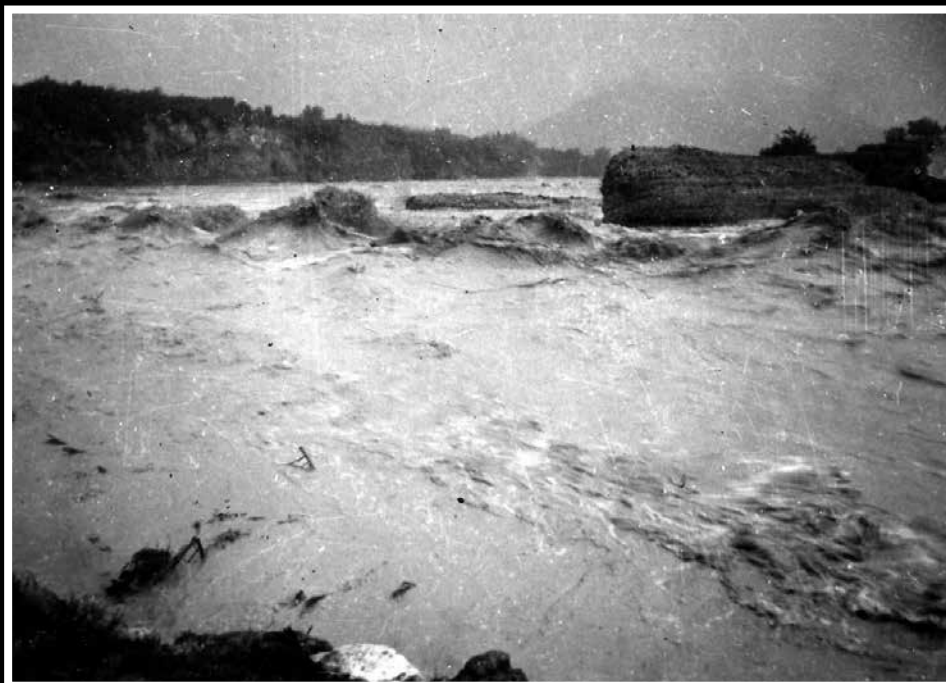
Un dels trets més representatius de la vida al camp dels llauradors de la seua generació era anar acompanyat d'animals de càrrega que també ajudaven a les faenes agrícoles. El pare va tindre durant molts anys una burreta a la que portava del ramal, camí de l'horta. A ella també li solia cantar una cançó. Quan eixia del poble, baixant pel carrer Santa Clara per anar a l'horta deixava anar la veu a tot pulmó: «Yo soy el amo de la burra y en la burra mando yo, cuando quiero digo arre y cuando quiero digo so». Esta és una imatge que l'identificava molt bé i que encara hui m'agrada recordar amb certa nostàlgia.

Edelmiro va morir el 23 de gener de 2008, al 89 anys d'edat, i Matilde el 22 de març de 2013, també als 89 anys.

MEMÒRIA GRÀFICA

**PLUGES DEL DIA 10 D'OCTUBRE DE 1943.
(IMATGES CEDIDES PER CONSUELO CALATAYUD
NAVARRO. FOTO CASA ESCUDER, VALÈNCIA).**

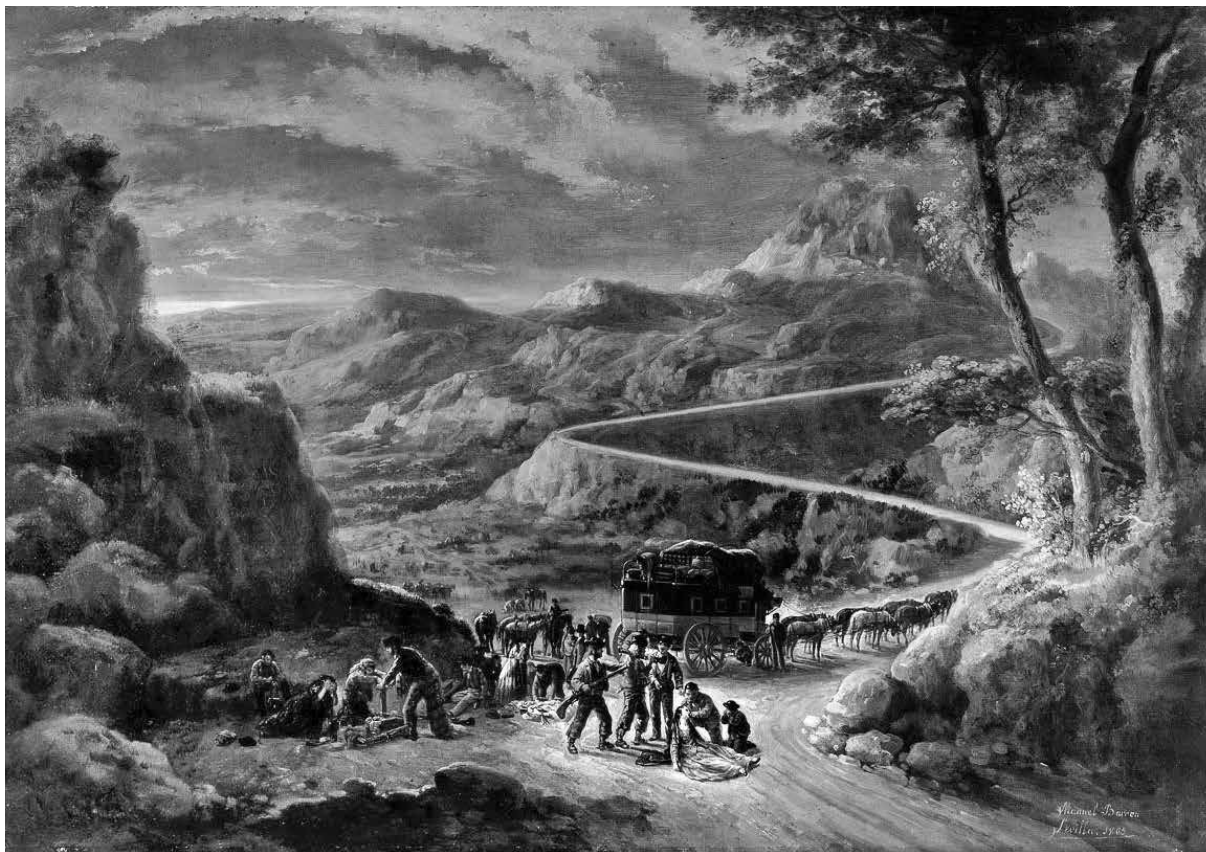
Riu Cànyoles des del sud. A la dreta la Penya del Moro. (Al dors de la fotografia original figura el text "Peña del Moro con menos agua").

Inundacions a l'Avinguda de les Corts Valencianes. Al fons es veuen les primeres cases de la torreta. (Al dors de la fotografia original figura el text "entrada del pueblo y fondo la torreta y paso de la carretera").

Roders de llegenda: el Tardà (Canals)

> MANEL ARCOS

IL·LUSTRACIÓ: ASSALT A UNA DILIGÈNCIA (EXTRET DE «VISTA DEL PUERTO DE MIRAVETE, CAMINO ANTIGUO DE MADRID» [OLI SOBRE LLENÇ] DE MANUEL BARRÓN Y CARRILLO, 1869. CONSULTAT DES DE MUSEO CARMEN THYSSEN MÁLAGA [EN LÍNIA], <HTTPS://WWW.CARMENTHYSSENMALAGA.ORG> [CONSULTA: 3 JUNY 2020]. COL·LECCIÓ CARMEN THYSSEN-BORNEMISZA, MÁLAGA).

Canals és una localitat situada a l'extrem sud-oest de la Costera de Ranes,¹ zona que, juntament amb la vall de Montesa² i el pla o

1 Vall mitjana del riu Cànyoles, des de Canals fins a la Llosa de Ranes. També inclou els municipis de l'Alcúdia de Crespins, Cerdà, la Granja de la Costera, Llanera de Ranes, Rotglà i Corberà, Torrella i Vallés, així com el d'Estubeny, a la vall del riu de Sellent.

2 Vall alta del riu Cànyoles, des de la Font de la Figuera fins a Montesa.

l'horta de Xàtiva,³ forma part de la Costera.⁴ Limita

3 Extrem sud-oriental de la Costera, al voltant de la confluència del riu Cànyoles amb l'Albaida.

4 La Costera és una comarca localitzada a l'àrea central i interior del País Valencià. Concretament, es troba a la divisòria natural entre els darrers estreps del Sistema Ibèric al nord-oest i les primeres alineacions del Prebètic al sud-est. Constituïda per les valls dels rius Cànyoles i de Barxeta, ambdós afluents del riu d'Albaida, la Costera pertany a la

amb Montesa, l'Alcúdia de Crespins, Xàtiva, Cerdà, Llanera de Ranes, Torrella, Vallés, la Granja de la Costera, Annauir —pedania de Xàtiva—, l'Olleria i Aielo de Malferit. El seu terme municipal està emplaçat entre el vessant sud de la serra Grossa, al mateix peu del Port de l'Olleria, i els primers contraforts septentrionals de la serra Plana, que fa de divisòria natural amb la Canal de Navarrés. A Canals va nàixer, cap a 1845, Antoni Pastor Alfaro, dit *el Tardà*, roder que va estar implicat en diversos robatoris entre finals de la Primera República i els primers anys de la Restauració.

A mitjan segle XIX, Canals comptava amb 577 veïns i 2.150 ànimes. La seua ubicació geogràfica, lliure de tots els vents, permetia gaudir d'un clima temperat i sa. De fet, les febres intermitents eren les malalties que més es patien i, normalment, solien contraure's a les riberes del Xúquer. El seu nucli urbà estava constituït per cinc-centes cases grans i còmodes, amb dos pisos d'habitació i un tercer per a la cria de cucs de seda. Moltes d'elles també posseïen hort. Els seus carrers més importants eren rectes, plans i prou amples i desembocaven en dues places, la Major o de l'Església i la de Sant Agustí, que servien de mercat. Hi havia, també, casa consistorial, presó, una escola de primeres lletres, a la qual concorrien setanta estudiants, i una altra de xiquetes, que atenia cinquanta alumnes, i un cementeri, tancat amb parets i ben ventilat. L'església de Sant Antoni Abat era servida per un rector de provisió ordinària, un vicari i set beneficiats. Una de les dues ermites públiques, edificada al costat de l'entrada principal de la població per la part del sud, només conservava un altar major tot daurat i amb una imatge i custòdia de l'Ecce Homo. El segon ermitori estava al calvari, al nord-est de la vila. El seu terme era generalment pla i poc fèrtil. Els camps més fecunds es trobaven a les partides de les Setenes i dels Horts, on es conreaven

històrica i pluricèntrica regió de Xàtiva, per bé que recentment alguns autors l'engloben en les anomenades Comarques Centrals Valencianes. Limita, al nord, amb la Canal de Navarrés i la Ribera Alta; a l'est, amb la Valldigna; al sud, amb la Vall d'Albaida; i, a l'oest, amb l'Alt Vinalopó i Castella-la Manxa.

moreres, dacsa i blat, o, en lloc de l'últim, alls, naps i fesols, successivament. El secà s'estenia pel sud cap al Port de l'Olleria i estava poblat per un gran nombre d'oliveres i garrofers. Els camins que el creuaven eren de poble a poble, de carruatge i ferradura. Pel sud, hi passava l'antic camí real de Castella; i pel nord, el camí real de Madrid. Rebia el correu de Xàtiva, cap del partit judicial, tres vegades a la setmana per mitjà d'un valiser. La seua economia es basava, fonamentalment, en la producció de seda —se'n recollien unes tres mil lliures—, blat, dacsa, alls, oli, garrofes, fesols, tramussos, llegums i hortalisses. A més, hi funcionaven vint-i-quatre fàbriques de vidrat i ceràmica ordinària, una de ceràmica fina, un molí de paper d'estrassa, un martinet per a forjar i batre coure, quatre molins fariners, quatre teleries de llenç ordinari i cinc forns de pa. Hi havia, també, quatre botigues de comestibles i, cada divendres, un mercat setmanal. La fira anual s'hi celebrava els dies 15, 16 i 17 de setembre. Del comerç del vidrat i del paper d'estrassa, se'n ocupaven alguns traginers de la localitat (Madoz, 1982a, 205-206). Aquell, precisament, va ser l'ofici que el canalí Antoni Pastor Alfaro, més conegut com *el Tardà*, va exercir anys més avant.

Les primeres notícies que es tenen de la trajectòria delictiva del Tardà daten de començament de desembre de 1874, quatre setmanes abans de concloure l'etapa presidencialista de la Primera República, arran del pronunciament de Sagunt maquinat i promogut pel general Arsenio Martínez Campos, en nom d'Alfons XII i a favor de la restauració de la monarquia borbònica. Aleshores, el bandit de Canals era capturat a Cocentaina després de ser acusat de robar, amb uns altres dos individus, les cavalleries i alguns diners de tres carreters que circulaven entre Almansa i La Encina. Tot seguit, era entregat, «amb un deforme punyal» que li havien decomissat, al jutjat de primera instància d'Alcoi, des d'on havia de ser conduït al d'Almansa, que era qui el reclamava.⁵

5 *El Constitucional*, 6 de desembre de 1874. *El Mer-*

> HISTÒRIA

Mesos després d'aquell episodi, el Tardà tornava a estar en llibertat i, de nou, es col·locava en el centre del focus mediàtic, quan participava en l'assalt a la casa d'un dels propietaris més rics de Montesa. Tot succeïa el 20 d'octubre de 1876, a les vuit de la nit, a ca Francesc Aràndiga. Els lladres, dos d'ells vestits de guàrdies civils, s'hi presentaven amb l'excusa que «anaven en qualitat d'allotjats» i, una volta dins de l'habitatge, es precipitaven a exigir 4.000 duros a la víctima. No obstant això, com que Aràndiga no tenia eixa quantitat en aquell moment, els intrusos s'acontentaven amb emportar-se uns 10.000 rals en metàl·lic —unes 2.500 pessetes—, «no sense advertir-lo abans de marxar, que estaven disposats a assassinar-lo si donava a les autoritats compte del que havia ocorregut». Casualment, uns xicons es trobaven a principis de gener de 1877, en una de les muntanyes d'Énguera i, més concretament, en la cova del Piquet, a poca distància de la dita població, dos uniformes complets de guàrdies civils, «amb les seues levites, pantalons, tricorni, cartutxeres, baionetes, carteres, xapa amb les inicials del cos, fundes d'hule, i alguns cartutxos de fusell Remington». La premsa no dubtava a relacionar la troballa amb el colp perpetrat, dos mesos i mig abans, en la «propera vila de Montesa». Mentrestant, les indagacions policials avançaven a bon ritme i, en qüestió de setmanes, s'aconseguia esbrinar el parador dels sospitosos. A mitjan gener, eren arrestats cinc dels presumptes autors de l'atracament a ca Francesc Aràndiga. Tres d'ells eren detinguts quan intentaven travessar el riu Xúquer amb la barca del peatge de Sumacàrrecer.⁶ El que no va quedar clar va ser si, entre els atrapats, figurava el Tardà.

cantil Valenciano, 8 de desembre de 1874. *Las Provincias*, 8 de desembre de 1874.

6 *El Mercantil Valenciano*, 27 d'octubre de 1876 i 7 de gener de 1877. *La Iberia*, 29 d'octubre de 1876. *El Siglo Futuro*, 30 d'octubre de 1876. *Las Provincias*, 17 i 18 de gener de 1877. *El Imparcial*, 20 de gener de 1877. *La Correspondencia de España*, 20 de gener de 1877. *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 21 de gener de 1877.

Al cap de vuit mesos de ser resolt el cas de Montesa, al setembre de 1877, la Sala Criminal de l'Audiència de València ratificava la sentència del jutjat d'Alcoi de la darrereria d'abril del mateix any, segons la qual es condemnava el Tardà a cinc anys de presidi correccional i al pagament d'una indemnització de 298 pessetes a Vicenta Calabuig Vanyó per robatori. Aquell veredicta judicial degué dictar-se en rebel·lia del reu. La prova rau en el fet que el canalí va ser capturat dos mesos més tard, a l'acabament de novembre, en un poble de la província d'Alacant. Seguidament, era reclòs en un establiment penitenciari. A la garjola, però, va romandre molt poc de temps, ja que a la fi de desembre era posat en crida i cerca, en fugir pels voltants de Cocentaina quan era traslladat als calabossos del partit judicial d'Alcoi.⁷

Aquella, tanmateix, va ser l'última aventura del Tardà. Al febrer de 1878, efectius de la Guàrdia Civil l'abatien d'un tir al mateix lloc on havia vingut al món, prop del camí que anava de Canals a Montesa, després que «fera armes contra l'expressada força». Informat l'alcalde de Canals, aquest eixia a arreplegar el cadàver «del temut bandoler» amb una llitera, i ajudat del nombre necessari d'homes per a poder-lo transportar. Llavors, se sabia que el Tardà tenia trenta-tres anys i es guanyava la vida de traginer. Fill dels canalins Joaquim Pastor i Maria Alfaro, estava casat amb la valladina Dolors Tolsà, amb qui vivia a Vallada i amb qui va tindre una xiqueta i un xiquet —Dolors i Antoni Pastor Tolsà.⁸

7 Arxiu Històric d'Alcoi, llig. 11.227, Registre de Penats (1864-1883), t. 2, f. 235v. *El Mercantil Valenciano*, 30 de novembre de 1877. *Las Provincias*, 1 de desembre de 1877. *El Globo*, 3 de desembre de 1877. BOPA, 2 de gener de 1878. BOPV, 5 de gener de 1878.

8 Registre Civil de Canals, Defuncions, t. 11-13, f. 43. *Las Provincias*, 10 de febrer de 1878. *La Crónica de Cataluña*, 12 de febrer de 1878. *El Globo*, 12 de febrer de 1878. *El Pabellón Nacional*, 13 de febrer de 1878.

TRADICIONS / BERENAR DE PASQUA

1951 Aprox. Berenar de pasqua a Sagres. D'esquerra a dreta: Isabel Juan Saurina i el seu espós Rafael Martínez Morales, José Rojas Ulloa i la seua esposa María Sancho García que té al braç al seu fill José Joaquín. Les xiquetes són Isabelín, filla de Rafael i Isabel, i Maria Josefa, filla de José i María. (Cedida per María Josefa Rojas).

LA BARONÍA DE CANALS:

los conflictos internos entre las pequeñas oligarquías locales (1707-1808)¹.

> ISAÏES BLESA DUET

POR SU INTERÉS Y VALOR HISTÓRICO REPRODUCIMOS UN TEXTO QUE REFLEJA LAS LUCHAS POLÍTICAS EN EL CANALS DE FINALES DEL SIGLO XVIII ASÍ COMO LAS INTERESADAS RELACIONES DE LOS POLÍTICOS CANALENSES CON LA CIUDAD DE XÀTIVA (SAN FELIPE).

FELIPE V, REY DE ESPAÑA DE 1700 A 1746.

1 Texto reproducido del libro UN NUEVO MUNICIPIO PARA UNA NUEVA MONARQUÍA. OLIGARQUÍAS Y PODER LOCAL. XÀTIVA, 1707-1708, de Isaïes Blesa. Universitat de València, 2005. Agradecemos la autorización del autor. (Isaïes Blesa es profesor de Historia Contemporánea en la Universidad de València y director del Arxiu Municipal de Xàtiva).

Canals es una localidad distante de Xàtiva unos seis kilómetros. Como arriba se dijo, esta población, antigua alquería musulmana, fue otorgada, después de la conquista del rey Jaime I en el siglo XIII, al noble Bernat de Penyafort. Posteriormente el rey Pedro el Grande creó una baronía a favor de Joan Ximén de Urrea, que le fue posteriormente confiscada. El segundo barón fue Ramon de Riusech, a quien la ciudad de Xàtiva compro los derechos de la baronía por 95.000 sueldos, el 7 de febrero de 1352.¹ Ya el cronista Carlos Sarthou² decía: «Desde aquellos tiempos medioevales hasta fines del siglo XVIII, los pleitos de Xàtiva sobre señorío de jurisdicción han sido incesantes [...]. Puede decirse que Canals fue históricamente la pesadilla de Xàtiva [...]».

El antiguo cronista de Xàtiva no hacía más que recoger el testimonio de la abundante documentación existente en el Archivo Municipal sobre los

1 Sobre esta localidad hay que consultar las obras de: S. Sivera Font: *Apuntes histórico descriptivos de la villa de Canals*, Valencia, Renovación Moderna, 1907; hay ed. faccsímil : Canals, J. H. Pascual, 1983; A. Vila Moreno: *Canals: ternas de historia local*, Canals, Ayuntamiento, 1994, y del mismo autor, *Los primeros señores de Canals*, Canals, Ayuntamiento, 1983.

2 C. Sarthou Carreres: *Datos para la historia...*, op. cit., v. I, 1933-1935, p. 432.

continuos enfrentamientos y pleitos entre Canals y Xàtiva, quien ejercía el señorío sobre la misma. Creemos que esta pugna es un magnífico ejemplo de confrontación que nos hará ver hasta que punto llegaban los enfrentamientos entre las poblaciones integrantes del Corregimiento de San Felipe, que en progresión geométrica plantearon objeciones a su autoridad. Si bien es este un proceso que ya se inició en época foral, será en el siglo XVIII cuando alcance su máximo apogeo. Aunque San Felipe conseguirá frenar temporalmente esta tendencia, siendo el caso de Canals el exponente de su todavía presente autoridad, al no conseguir segregarse, los anteriores casos citados de segregaciones expresaban bien a las claras que el declive de la antigua segunda ciudad del reino era, en este punto, una realidad.

Como arriba dijimos, el caso de Canals, a diferencia de Castelló de la Ribera, nos mostrará varios aspectos de las relaciones entre esta localidad y Xàtiva. En primer lugar, como era el régimen municipal de una población de señorío y quienes monopolizaban los empleos públicos; en segundo lugar, las características peculiares del enfrentamiento entre Canals y San Felipe y su incidencia en la población del primer municipio, muy dividida respecto de sus sentimientos segregacionistas o de fidelidad a la antigua Xàtiva; y, en tercer lugar, nos ayudará a asomarnos a las sutiles maniobras del ayuntamiento de la antigua Xàtiva conducentes a imponer su autoridad sobre la población en la que ejercía el señorío y, por ende, del aviso que con ello se quería enviar a otros municipios que quisieran emular la iniciativa de Canals.

Respecto del primer punto, y a diferencia de las poblaciones capital de corregimiento, una real resolución de 1723 responsabilizó a los dueños de señoríos del nombramiento de oficiales, que gestionaran la administración de los mismos.³

3 67. R. Matoses: «Actituds polítiques i carrecs municipals al senyoriu de Sueca, 1737-1760», *Quaderns de Sueca* IV (1983); V. Graullera Sanz: *Dos estudios sobre Sagunto en la transición borbonica*, Sagunt, Publicaciones de la Caja de Ahorros y Socorros de Sagunto, 1985.

Mientras tanto, y suprimido el sistema insaculatorio por los Decretos de Nueva Planta, hasta que se regularizó la situación legislativa con la norma citada de 1723, el Ayuntamiento de San Felipe siguió nombrando los oficiales de Canals - con la autorización de Melchor de Macanaz, por supuesto -, ya que en la sesión del 22 de abril de 1709, seis meses antes de tomar posesión de sus cargos, los regidores de San Felipe nombraron a Jaime Reixach como alcalde ordinario de Canals.⁴ La fórmula que sustituyó a la insaculación fue el sistema de «ternas», que presentaba el Ayuntamiento de Canals al de San Felipe, al final del año natural, normalmente en el mes de octubre, designándose a los individuos que debían ejercer los cargos el año siguiente. La propuesta para el año posterior la realizaba el alcalde saliente, de manera que a través de la cooptación proponía el candidato que consideraba más idóneo para sustituirlo. En Canals, los oficios de gobierno se estructuraban de la siguiente suerte:

- 1 alcalde ordinario.
- 2 regidores: un regidor primero o decano y un regidor segundo.
- 1 síndico procurador general.
- 1 alcalde de la Hermandad.
- Años más tarde se ampliarán con un síndico personero.

Como se ha dicho, la duración del cargo era anual, y la lista se remitía al secretario del Ayuntamiento de San Felipe, quien a su vez lo pasaba al regidor comisario de mes, o comisario barón. Este hacía las averiguaciones oportunas para posteriormente elevar un informe al ayuntamiento sobre la idoneidad o no de los propuestos, su compatibilidad o incompatibilidad y las posibles preferencias del Ayuntamiento de San Felipe, puesto que este es quien tenía la última palabra respecto del definitivo nombramiento, excepción hecha de que el

4 AMX, LB-8. «Libros Capitulares de San Felipe, 1709-1714».

> HISTÒRIA

procedimiento, por los desacuerdos que pudiera haber, acabara en la Real Audiencia, como así sucedió en más de una ocasión. El procedimiento era el mismo que se daba en la ciudad de Valencia, que tenía jurisdicción sobre un conjunto de localidades en las que nombraba, al igual que lo hacía San Felipe, a los oficiales municipales.⁵ Aunque hay constancia de múltiples pleitos por incompatibilidades anteriores al periodo que deseamos analizar aquí, como en las décadas de los cincuenta y sesenta del

5 69. E. García Moneris: *La monarquía absoluta y el municipio borbónico*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1991, pp. 54-72, y del mismo autor: «Los conflictos de jurisdicción entre Valencia y su particular contribución. La ciudad como parte del orden feudal vigente en la crisis del Antiguo Régimen», en Esteban Sarasa y Eliseo Serrano (eds.), *Señorío y Feudalismo en la Península Ibérica (siglos XII-XIX)*. Zaragoza, Institución «Fernando el Católico», 1993, pp. 367-385.

siglo XVIII, nos centraremos en los años 1782 a 1799, puesto que un voluminoso expediente en los fondos del Archivo Municipal de Xàtiva, nos revela una sugestiva muestra de la pugna mantenida entre ambos municipios.⁶

En el citado documento aparecen relacionados los componentes de los ayuntamientos comprendidos en la fecha citada (1782 a 1799):

6 70. AMX, LG-409, «Expediente donde desde el año 1782 van unidas las Ternas de Oficiales de Justicia y Gobierno de la Baronía de Canals propia de esta Ylustre Ciudad de San Felipe, y siguiente a la del 1787, empiesan la Ynstruccion y Pedimentos, que se presentan el Pleyto que sigue en la Real Audiencia para que se Ynabiliten 18 sujetos de dicha Baronía de obtener empleos por la Coligación y Pandilla denunciada en el Memorial también unido. San Felipe, 1787».

PIEDRA CON LA FECHA DE CONSTRUCCIÓN DE LA BOQUERA DE HORTS.

AÑO	ALCALDE ORDINARIO	REGIDORES	SINDICO
1782	José Juan Martínez	Francisco Rodríguez. Joaquín Penadés.	Antonio Blas Pastor
1783	Agustín Arnau	Miguel Saurina Fernando Saurina	Pascual Martínez
1784	Vicente Calatayud	Antonio Llopis Esteban Martínez	Francisco Rodríguez
1785	Francisco Arnau	Vicente Cuenca José Saurina	Miguel Saurina Francisco
1786	Carlos García	Ramón Martínez Gaspar Martínez	Fernando Saurina
1787	Vicente Guzmán	José Alventosa Joaquín García	Esteban Martínez
1788	Vicente. Pajarón de Tomás	Francisco Rodríguez Antonio Saurina	Antonio Blas de Prats
1789	Ramón Martínez	Miguel Saurina de Francisco. Miguel Martínez.	Joaquín Guzmán
1790	Antonio Llopis	Joaquín García de Roque. Gaspar Martínez.	Tomás Arnau
1792	Pascual Martínez	Francisco Martínez y Bonillo. Juan Sans.	Antonio Vallés
1794	Luis Tomás Ridaura	Antonio Guitart Joaquín Llopis	Joaquín Calatayud
1795	Francisco Peyró	Antonio Vallés Ascensio Dauder	José Requena
1796	Francisco Guzmán	Francisco Fayos de Vicente. Joaquín Sancho de Josef.	José Sans
1779	Dr. D. José Climent	Joaquín García de Roque. Ignacio Martínez.	José Juan y Martínez
1798	Juan Bta. Climent	Francisco Fayos de Vicente. Joaquín Llopis	Dr. D. Tomás Gomis

Fuente: Archivo Municipal de Xàtiva, LG-409. Elaboración propia.

> HISTÒRIA

Al igual que en el caso de Castelló de la Ribera, este cuadro es revelador de los apellidos que monopolizaron el ejercicio de los empleos públicos en la baronía de Canals. Como en el caso anterior, se incumplió el Auto Acordado de 1748, que regulaba las incompatibilidades para ejercer cargos públicos, tal como el parentesco, o ser arrendatario de algún servicio municipal.

Es sabido que el cargo municipal era de obligada aceptación y no había cabida para excusas. Pocas veces se aceptaban renunciaciones.⁷ Encarnación García Monerris ha estudiado algunos de estos conflictos en lo tocante al corregimiento de Valencia,⁸ en donde pone de manifiesto las miserias a las que se podía llegar en la pugna por mantener o «controlar mejor los resortes de su magro poder». En nuestro caso la contienda se abre a raíz del enfrentamiento entre el antiguo alcalde pedáneo de Canals y el regidor primero por colocar a alguno de sus sobrinos. Así, en la documentación consultada, no hay aparentemente ningún caso de renuncia al oficio por alguna causa ajena a indoles físicas. Antes bien, las instancias de poder que resolvían quienes eran propuestos para dichos cargos, hacían uso de la lucha política con el fin de conseguir sus propósitos, su cuota de poder en el ayuntamiento y mejorar sus posiciones políticas y económicas. Los lazos de parentesco entre las distintas personas que ocupaban oficios públicos o componían las ternas de propuestos para los mismos quedan de manifiesto por su constante frecuencia para el periodo estudiado. Estos nombres representaban el sector privilegiado del municipio de Canals. Normalmente eran «labradores», que basaban su estado acomodado en la propiedad de la tierra y de las áreas claves de la vida económica de la población. Puede observarse que el patrón no difiere en demasía para el sector estudiado anteriormente en el municipio de Castelló de la Ribera. Esta característica se convierte en columna

vertebral del sistema de dominio del ejercicio de la política en el Antiguo Régimen, al tiempo que veremos como los conflictos nunca suponían cuestionar la legalidad del orden absoluto.

Sin embargo, el caso de Canals se muestra interesante por cuanto, a diferencia de otros casos de poblaciones en continuo enfrentamiento con San Felipe, en esta se dará un doble conflicto: entre dos grupos dentro del sector acomodado de la población, y el de uno de ellos con la ciudad de San Felipe. En primer lugar, veamos quienes eran los integrantes de estos grupos.⁹ Uno de estos notorios e insistentes apellidos era Juan Bautista Gil, que controlaba el peso de las carnes, por lo que es excluido de la terna para alcalde ordinario para el ejercicio de 1783. Las incompatibilidades eran motivo de graves disputas entre aspirantes a los cargos. Juan Bautista Climent, que optaba a alcalde ordinario también en 1783 y que finalmente no fue elegido, se quejó de que José Alventosa, que figuraba en primer lugar de la terna para el puesto de Regidor primero, –y que tampoco resulto elegido– ya fue alcalde en 1780, por lo que no podía aspirar a esa plaza.

En 1784 el Ayuntamiento de San Felipe desestimó la opción de Antonio Sancho, mayor, por incompatibilidad también, al ser quien controlaba el Peso de las carnes. Tampoco resulto elegido José Saurina de Luis, quien optaba en primer lugar para el puesto de regidor segundo, por ser pariente de Miguel Saurina Fernando. Ambos se quejaron del regidor segundo elegido, Esteban Martínez, porque era cuñado del síndico procurador general, Pascual Martínez. En 1785, Fernando Martínez de Manuel, que optaba al puesto de regidor primero era la persona que controlaba el pósito de la harina. En 1789 hubo queja contra Ramón Martínez, puesto que este, finalmente elegido, era el administrador de los naipes de Canals.

7 R. Matoses: *op. cit.*, p. 72.

8 E. García Monerris: *La monarquía absoluta...*, *op. cit.*, pp. 59-65.

9 AMX, LG-409. «Expediente donde desde 1782...». San Felipe, 1787.

No obstante la reiteración de idénticos apellidos y linajes hay que matizar la posible idea de la existencia de un férreo y absoluto control de la cosa pública por parte de este sector. En bastantes ocasiones cumplir la legislación vigente, en nuestro caso el Auto Acordado de 1748, era bastante difícil, por distintas circunstancias: por las pugnas entre las distintas facciones; porque tampoco ha-

bía tantos candidatos donde poder elegir; o por la intervención de las instancias corregimentales (el corregimiento de San Felipe), quien en muchas ocasiones desestimaba algún candidato o el conjunto de la terna. Para el periodo elegido, no obstante lo dicho, es fácil comprobar quien dominaba la vida pública de la baronía dependiente de San Felipe:

Ramon Martínez	Alcalde ordinario en 1789. Regidor primero en 1786. Entró en las ternas de regidor primero en 1784 y 1785 y en la de síndico procurador general de 1783.
Pascual Martínez	Alcalde ordinario en el año 1792. Entró en las ternas de alcalde en 1785 y 1797 y de síndico procurador general en 1783.
Esteban Martínez	Regidor segundo en 1784. Entró en las ternas de síndico procurador general en 1787
Miguel Martínez y Sancho	Regidor primero en 1789 y alcalde de la Hermandad en 1787. Entra en la terna de alcalde de la Hermandad en 1795
Gaspar Martínez	Regidor segundo en 1786 y 1790. Alcalde de la Hermandad en 1784.
Francisco Martínez de Manuel	Entró en las ternas para alcalde ordinario en 1789 y de regidor primero en 1786 y 1789.
Francisco Martínez Bonillo	Regidor primero en 1792. Entró en la terna de síndico procurador general en 1795.
Ignacio Martínez	Entró en la terna de regidor segundo en 1797.
Fernando Saurina	Regidor segundo en 1783. Entró en la terna de síndico procurador general en 1786.
José Saurina de Luis	Regidor segundo en 1785. Entró en las ternas de alcalde en 1789; de regidor primero en 1790 y de regidor segundo en 1784.
Miguel Saurina de Francisco	Regidor primero en 1789. síndico procurador general en 1785. Entró en las ternas de regidor primero en 1787 y de síndico procurador general en 1799.
Antonio Saurina	Regidor segundo en 1788.
Bernardo Saurina	Entró en la terna de alcalde de la Hermandad en 1788.
Antonio Llopis	Alcalde ordinario en 1790. Regidor primero en 1784.

> HISTÒRIA

Joaquín Llopis	Regidor segundo en 1794 y 1799. Entró en la terna de síndico procurador general en 1784.
Francisco Llopis	Entró en las ternas de síndico procurador general en 1785 y 1789.
Juan Bautista Climent	Entró en las ternas para alcalde ordinario en 1783, 1786, 1794, 1795, 1796 y 1799.
Dr. D. José Climent	Entró en las ternas para alcalde ordinario en 1785 y 1797.
Felipe Climent	Entró en la terna para alcalde ordinario en 1784.
Antonio Sancho, mayor	Alcalde ordinario en los años 1784, 1787 y 1788.
José Sancho de Silvestre	Entró en la terna para regidor primero en 1788.
Joaquín Sancho de Josef	Regidor segundo en 1796.
Joaquín Peiró	Entró en las ternas para regidor primero en 1784, 1784 y 1789 y para regidor segundo en el año de 1787.
Francisco Peiró, mayor	Alcalde ordinario en 1795.
Joaquín Pajarón, mayor	Entró en las ternas de regidor primero en 1785 y 1799. Y en la de síndico procurador general en 1786 y 1787.
Vicente Pajarón de Tomas	Alcalde ordinario en 1788.
Joaquín García de Roque	Regidor primero en 1790. Regidor segundo en 1787. Entró en las ternas de regidor primero en 1786, 1794, 1795 y 1796. Y en las de regidor segundo en 1785.
José Juan y Conejero	Entró en las ternas para síndico procurador general en 1789, 1790 y 1797.
José Juan y Ballester	Entró en las ternas para síndico procurador general en 1788 y 1797.
José Juan Martínez	Entró en las ternas para síndico procurador general en 1789, 1790 y 1797.
Juan Bautista Gil	Entró en las ternas para alcalde ordinario en 1783, 1786, 1787, 1788 y 1797.

Fuente: Archivo Municipal de Xàtiva. Elaboración propia.

Aunque no definitiva, la intervención del ayuntamiento de San Felipe para aprobar los nombramientos de los cargos del municipio de Canals resultaba determinante. Los regidores de San Felipe eran muy celosos de su autoridad so-

bre la baronía de Canals, tanto por razones políticas y económicas, como de prestigio. Este control llegaba incluso en cuestiones aparentemente menores como eran las normas de protocolo. En 1665 y 1669, la antigua ciudad de Xàtiva mantu-

vo pleitos con Canals, en los que los jurados de la primera alegaron en un proceso que las autoridades de Canals, que ellos nombraban, no podían tomar asiento en los bancos donde lo hacían los jurados, incluso en su ausencia.¹⁰

Cuando los oficiales de Canals elaboraban la terna, esta venía previamente mediatizada por el alcalde ordinario saliente, que colocaba en primer lugar a sus candidatos. La terna en cuestión se remitía al secretario del Ayuntamiento de San Felipe, quien lo trasladaba al regidor comisario barón del mes, quien a su vez debía informar de lo que creyera conveniente. En el año 1783 el regidor comisario, o barón, del ayuntamiento de San Felipe era D. Raimundo Ferrer, quien se procuró sus propios informes para atender las impugnaciones de otros candidatos.

En 1784, el regidor D. Tomas Jacinto Aliaga y Blesa, informaba que, en el caso del candidato a alcalde ordinario, Felipe Climent ya había sido regidor y, además, era cuñado de Juan Bautista Climent, poseedor de un horno de pan, y que, en opinión del citado regidor, perjudicaba la economía de la población al repercutir en la merma de ingresos en los propios del ayuntamiento. En 1785, el regidor lo fue D. Vicente Pelegero, que trabajó con dos listas, no constando que hubiese mayores incidencias o problemas relevantes. En 1786, sería el regidor D. José Sanchis quien, siguiendo el procedimiento habitual, elabora sus informes. El citado regidor tuvo bastantes dificultades en su cometido, puesto que ese año fue particularmente conflictivo. Los candidatos para alcalde ordinario eran Juan Bautista Climent en primer lugar, y Juan Bautista Gil, en segundo.

Los oficiales regidores del año anterior Vicente Cuenca y José Saurina remitieron un escrito al regidor comisario, Sanchis, en el que explicaban que aun siendo personas dignas debía tener en cuenta las incompatibilidades que ellos le notificaban: Climent era hermano de Fr. D. Manuel

Climent, que tenía instada causa judicial contra el común y propios de Canals, y que Gil estaba casado con una sobrina de José del Olmo, que ejercía el cargo de diputado personero, y aun cuando los otros oficiales consideraron que no existía grave impedimento, Sanchis desestimó a ambos candidatos, e incluso al tercero, nombrando a un cuarto, Carlos García, que a su vez fue recusado por tener familia con causas judiciales pendientes.

En 1787, D. Cristóbal de Chaves era el regidor comisario para Canals, y también tuvo que hacer sus pesquisas al respecto. Parece que los informes del regidor primero saliente de 1786, Ramón Martínez, surtieron efecto para no elegir a los candidatos situados en segundo y tercer puesto, Juan Bautista Gil -otra vez- y Antonio Sanchis, puesto que Chaves informó favorablemente sobre los situados en el primer lugar, excepto en el caso del cargo de síndico procurador general. Es en este año cuando se llega a un grave enfrentamiento entre la ciudad de San Felipe y Canals, al suscitarse un pleito que llegó incluso ante la Audiencia.

Antes de analizar el conflicto en sí, es necesario hacer una valoración del papel de los regidores de San Felipe a la hora de elaborar su informes a favor o en contra de determinados candidatos. Los años citados creemos que marcan una buena pauta sobre lo que podía acontecer antes y después de la época que trabajamos, siendo la mayoría de las quejas motivadas por incompatibilidad. Hay que considerar igualmente otras particularidades, como eran las serias dificultades que en ocasiones tenía el regidor comisionado a la hora de ponderar quienes debían ser los candidatos más idóneos. A ello debía considerar factores como la enemistad manifiesta o el rencor o resentimiento entre personas que vivían en núcleo de población reducido, y donde no dudaban incluso en recurrir a las descalificaciones y ofensas en sus denuncias. Tampoco era exclusivo este comportamiento entre candidatos. Los propios regidores comisionados de San Felipe ponían de manifiesto su opinión, expresando claramente su animosidad

10 AMX, LG-1112-2/b, FS-295 y LG-1114/21, DS-297.

> HISTÒRIA

u hostilidad hacia alguno de los candidatos, tal como se expresa D. Gaspar Pelegero, regidor comisionado en 1794.¹¹

[...] que el referido Micó tiene el gravísimo reparo para no elegirse por tal alcalde el ser tío carnal del interino escrivano de los juzgados y ayuntamiento de dicha varonía, Francisco Joseph Micó, *mayormente en un pueblo que la mayor parte de vezes no saben ni aun escribir los govenantes, y el escrivano les rige y gobierna como a legos* [...]. [la cursiva es nuestra].

He aquí otro factor a tener en cuenta: el poder de personajes que, como los escribanos, podían llegar a influir en el gobierno y aprovecharse de su situación ventajosa, sobre personas que, aunque en situación económica acomodada, no disponían del suficiente bagaje político y cultural como para llevar las responsabilidades de gobierno. No obstante, otras personas sí disponían de ese bagaje, y las manifestaciones hostiles de los distintos bandos, y el claro alineamiento del Ayuntamiento de San Felipe hacia el bando que mejor defendía sus intereses en la citada baronía de Canals, como veremos enseguida, produjo colisión entre partes que, como dijimos, acabaron en la Audiencia. Estas colisiones nos llevan a hacernos algunas preguntas: ¿que había detrás de tantas protestas entre candidatos y regidores comisarios? ¿cuáles eran las pretensiones de unos y otros? ¿eran solo las incompatibilidades las que enfrentaban entre sí a los candidatos y a algunos de estos con la ciudad de San Felipe?

El análisis de la intervención de las ternas y la supeditación al Ayuntamiento de San Felipe nos ayudará a entender las complejas relaciones entre quien detentaba el señorío -San Felipe- y quien le debía sometimiento -la baronía de Canals-. Ya se ha dicho que se llegaba a la causa judicial por cuestiones como la interpretación de las normas de protocolo. La documentación nos aporta información de muchos más tipos de disputas de

mayor calado, detrás de las cuales estaban los decididos partidarios que querían conducir a la desvinculación de la Xàtiva foral, antes, y de la San Felipe borbónica, después. Así, en 1675 se pleiteó sobre la pretensión de los oficiales de Canals de ejercer la jurisdicción criminal, mero y mixto imperio, cuestión privativa de Xàtiva¹². En 1679 se sustanció un pleito sobre el derecho de Xàtiva para fiscalizar las rentas y las actuaciones de los oficiales de Canals, a lo que estos ponían bastantes trabas.¹³ También a finales del siglo XVII, la ciudad de Xàtiva tuvo que pleitear con Canals para oponerse a la pretensión de aquella población de disponer de derechos de salvaguarda real; de celebrar Consejo sin la asistencia de los oficiales de Xàtiva y tomar cantidades dinerarias a censo para poder continuar pleiteando para que la población rewertiera a la Corona¹⁴.

Los ejemplos de continuos conflictos son innumerables y está claro, por tanto, que el ámbito de gobierno era el caballo de batalla de los enfrentamientos anteriores, y así continuó durante el siglo XVIII. El voluminoso expediente que recoge el pleito sobre nombramiento de oficiales para Canals, así lo demuestra.

El detonante del conflicto estuvo en la terna presentada para el año 1787, en la que estaban incluidos Juan Bautista Gil y Antonio Sancho, situados en segundo y tercer lugar, respectivamente, para el cargo de alcalde ordinario, detrás de Vicente Guzmán, primer propuesto. Aquellos son acusados por Ramón Martínez de ser poco idóneos: Gil por haber sido testigo en el pleito presentado por Juan Bautista Climent (que tenía el horno de pan que hacía la competencia al oficial) contra los propios de Canals; y Sancho por ser primo hermano del Alcalde saliente.

Estas aparentes quejas que pudieran incluirse dentro de la normalidad de protestas anuales, aca-

11 75. AMX, LG-409. «Expediente donde desde 1782... San Felipe, 1787».

12 AMX, LG-1112-3/13, FS-295.

13 AMX, LG-1112-4/b, FS-295.

14 AMX, *ibid.*

barían en causa judicial ante el Real Acuerdo de la Audiencia de Valencia poco después. El mismo Martínez denuncia en otro memorial¹⁵: «las parcialidades, cohechos y concordias formadas en dicha población contra todo derecho y disposiciones superiores [...]». Ante esas quejas, el Ayuntamiento de San Felipe se limitó a solicitar de su alcalde mayor un informe y tomar testimonio al citado Martínez. Como arriba se ha adelantado, el Ayuntamiento de San Felipe era conocedor de las facciones existentes en su baronía de Canals, cuyos integrantes se incluían en las ternas de oficiales de justicia y de ayuntamiento para desplegar su parcela de poder, dominar la economía de la población y cuestionar la autoridad señorial de San Felipe sobre Canals, al menos en el caso de una de ellas. Sin embargo, el consistorio de San Felipe no sólo era conocedor de estas facciones, sino que, a pesar de encubrirlo y de negarlo oficialmente, animaba y sostenía una de ellas, con el obvio y claro fin de disponer de personas de su confianza, fieles y de garantía para mantener su dominio en la baronía, procurando que estos ocuparan los cargos de gobierno para frenar la facción partidaria de la segregación. Así se desprende de la decisión del Ayuntamiento de San Felipe cuando desestimó en bloque los tres nombres que se le presentaron para el año 1788. Juan Bautista Gil, Antonio Sancho y Vicente Pajarón eran los tres nombres presentados para Alcalde de Canals. Cambiada la terna, la nueva lista la componían: Vicente Pajarón, José Juan Martínez y Francisco Llopis, y se nombró al segundo de ellos, José Juan Martínez -candidato que arropaba el ayuntamiento de San Felipe-, aunque finalmente fuera elegido Vicente Pajarón.

¿Por qué el Ayuntamiento de San Felipe intervino de manera determinante en esta ocasión, evitando pactos y alianzas de anteriores ocasiones? Porque era sabedor de que la totalidad de los integrantes de la terna pertenecían al grupo cono-

cido como «la parcialidad de Climent», una de las facciones que presionaba para controlar el poder y que mantenía la llama de la animosidad contra la ciudad de San Felipe y su secular dominio de Canals. Consciente del peligro que suponía un ayuntamiento dominado por un grupo hostil a sus intereses, la ciudad quería dejar bien sentado de quien emanaba la autoridad y quien tomaba las decisiones, expresando claramente que el ejercicio jurisdiccional y político pertenecía a los regidores de San Felipe:¹⁶

“que los propuestos para alcalde, son de la parcialidad llamada de Climent, y que no deven perpetuarse los empleos en unos mismo. Deviendo dicha Ylustre Ciudad por todos términos evitar tales partidos con el fin de procurar quietud, desterrar estos, que solo se aviste uniformidad, que haga felices a estos vecinos, se les distribuía la justicia sin pación, y les liberte de los perjuicios que aquellos causan [...]”

El nudo del problema se suscitó cuando el Ayuntamiento de San Felipe obligó a Canals a elaborar *ipso facto* una lista alternativa, o mejora de terna, incluso en ausencia del alcalde saliente, Vicente Guzmán, quien era, siguiendo las normas aceptadas al uso, el que proponía a su sucesor. En esa tesitura quien tuvo que elaborar la nueva terna fue el regidor decano, José Alventosa, que alegó que no tenía la autoridad para hacer tal cosa. Incluso adujo, con bastante razón, su extrañeza ante tanta urgencia, cuando en anteriores ocasiones el propio ayuntamiento de la ciudad era quien se demoraba en ratificar o desestimar a los candidatos de las ternas, y tardaba semanas en resolver. Al argumento de Alventosa respondió el Ayuntamiento de San Felipe alegando que la jurisdicción nunca estaba vacante, y que esta, en ausencia del alcalde ordinario, la ejercía el regidor decano. Sin embargo, y para sorpresa del ayuntamiento, la reacción de Guzmán fue enérgica y desafiante. Y aunque tenía pocas posibilidades de prosperar,

15 AMX, LG-409. «Expediente donde desde 1782... San Felipe, 1787».

16 *Ibid.*

> HISTÒRIA

comunicó a la ciudad que había presentado un recurso ante la Audiencia en contra de lo actuado por el Ayuntamiento de San Felipe.

¿Quiénes eran los integrantes de esta facción, que se atrevían a plantar cara a un ayuntamiento como el de San Felipe, además capital del corregimiento? ¿difería de las otras facciones? Creemos que este tipo de lucha política, así como el discurso político de estas «pequeñas oligarquías locales», en definición de Encarnación García Moneris,¹⁷ son manifestaciones claras del deseo de controlar la propia cuota de poder, y el decantarse por el enfrentamiento con la ciudad de San Felipe o alinearse con ella, solo es la expresión de los medios que creían más adecuados para conseguir su objetivo. Y desde luego, el Ayuntamiento de San Felipe siempre se aprovechó de esta división. Igualmente, estas situaciones deben relacionarse con el fenómeno del clientelismo. Es decir, el Ayuntamiento de San Felipe ejerció el patronazgo con el apoyo de una facción en la localidad de Canals, de cuya relación ambas partes conseguían beneficios. Desarrollaremos con mayor profundidad el fenómeno del clientelismo más adelante.

La denominada «parcialidad de Climent», así llamada por causa de que los integrantes de esta familia eran los enfrentados con la facción partidaria de la ciudad, también formaban parte de los sectores acomodados, e incluso tenían lazos de parentesco con integrantes de sus rivales. Los Climent poseían horno de cocer pan; controlaban parte de las aguas; eran labradores acomodados. La propiedad y gestión del citado horno correspondía a Juan Bautista Climent; José Climent era abogado; su hermano, Fr. D. Manuel Climent, era eclesiástico. Como puede comprobarse, y a pesar de tener vedado en bastantes ocasiones el acceso a los oficios del ayuntamiento, aunque optaban regularmente a través de su inclusión en las ternas, su influencia en la población no era poca, puesto que oficios como los de abogado o párroco así lo permitían. Junto

con los Climent se alineaban otros apellidos como los Pajarón, Vila, Arnau, Sancho, o Peyró, integrando lo que la ciudad de San Felipe denominaba la citada «parcialidad de los Climent» o «los dieciocho», en alusión al número de asistentes que se congregaron en 1784 en el domicilio de Climent, con el fin de elaborar una estrategia conducente a segregarse de la ciudad de San Felipe. Los objetivos de este grupo los expresó claramente el alcalde Guzmán en su recurso de 1787:¹⁸ «Tiene la Universidad de Canals un derecho muy expedito para intentar el tanteo, sacudiéndose el yugo de la Ciudad de San Felipe, e incorporarse a la Real Corona. La familia de Climent fue la primera que pensó en ello, animando a otros hombres buenos, depositaron de efectos propios 300 libras para principiar esta instancia [...]».

En el mismo recurso no dejaban de aprovechar la ocasión para lanzar sus andanadas contra la facción contraria:¹⁹ «[...] los que se prostituyen para azer quanto les sugiere la Ciudad [de San Felipe] contra los intereses de aquel común [de Canals] [...] y por el contrario [son] enemigos de su misma patria, se hazen indignos de gobernarla. Estos son los que ocupan los empleos de gobierno [...]».

La facción opuesta, conocida como «la parcialidad de Llopis» era, supuestamente, el grupo partidario de la ciudad de San Felipe y que esta apoyaba para controlar la baronía. En este grupo también encontramos nombres que se sucedieron en los cargos de gobierno: Llopis, Martínez, López, Alventosa, Juan, etc. Igualmente, gente acomodada. Llopis era arrendador de la nieve; Fernando Martínez de Manuel, depositario del trigo del real pósito y arrendador del arbitrio del herbaje. Está claro que el Ayuntamiento de San Felipe tenía otro concepto de las cosas. Rebatía, a su vez, a la facción de Climent que los dieciocho integrantes de la misma habían estado en todas

17 E. García Moneris: *La monarquía absoluta...*, op. cit., 1991, p. 60.

18 AMX, LG-409. «Expediente donde desde 1782... San Felipe, 1787».

19 *Ibid.*

las ternas desde 1782, pero sin aclarar que de todas ellas solo habían participado apenas un par de veces. Naturalmente, el ayuntamiento negaba tener ningún grupo de presión o facción dependiente de la ciudad²⁰

“Celosa la ciudad de la paz y unión entre sus vasallos de Canals, no estando en su mano, ni siendo absoluta en cortar las parcialidades que entresí tengan, procura en quanto le es dable, el que los gobernantes le sean indiferentes, sin fomentar por sí los partidos y demás, que tan libremente se dize [...] Si por enemigos de su Patria e indignos de gobernarla por hazer quanto a la Ciudad [de San Felipe] apeteze y les sugiere, quiere [Guzmán] se tengan a los de la parcialidad de Llopis, y que estos lo serían, los que ocupan los empleos de gobierno, menos los de Alcalde; ¿que actos nos particulariza en apoyo de su alegre pensar, y quales son los rectores de su confesada parcialidad de Climent, que merezcan premio?”

No obstante la supuesta equidad de la ciudad de San Felipe hacia ambos grupos de poder, lo cierto era que, efectivamente, ningún Climent había ejercido el cargo de alcalde. El caso de Juan Bautista Climent es meridiano. Hasta en seis ocasiones optó al cargo de alcalde ordinario en sucesivas ternas, y en ninguna salió elegido. Lo mismo puede aplicarse para el caso del Dr. D. José Climent y de Felipe Climent, que en ninguna de las ocasiones en que optaron en las correspondientes ternas a los oficios públicos resultaron elegidos. El Ayuntamiento de San Felipe adoptaba una posición oficial, pero su actuación real era la de favorecer al grupo que defendía sus intereses, quien a su vez manifestaba que su comportamiento no hacía más que ajustarse a la legalidad vigente, y que con ello defendían los intereses de Canals ante las aventuras segregacionistas del grupo opositor. Sin embargo, el grupo segregacionista se apuntó una primera victoria, puesto que la sentencia del Real Acuerdo les fue

en principio favorable, al dictaminar que el Ayuntamiento de San Felipe debía elegir un nombre de la primera terna. Este no tardó en justificar su derrota aduciendo que la sentencia dictada fue favorable al grupo de Climent porque el secretario del Real Acuerdo actuó tendenciosamente. El motivo de ello era que la criada de dicho secretario estaba casada con un vecino de Canals, partidario de los Climent. Aparte, la esposa del secretario tenía residencia en la población, donde pasaba la temporada de verano y era:²¹ «favorecida de la dicha coligación [los Climent] y en especial del principal Climent, en cuya casa es convidada muchos días[...]». Parece ser que el conflicto se solucionó con un compromiso entre ambas partes, (que no se cita en la documentación), puesto que en el informe del regidor comisionado para nombrar cargos para el ejercicio de 1789, firmado por el mismo regidor D. José Sanchis, se expresa: «la causa no tuvo séquito, de la qual se ajustaron y quedaron en pas [...]». A pesar de todo, la aparente tregua y transigencia de la ciudad de San Felipe quedaría contrarrestada con creces: si el compromiso suponía algún tipo de alternancia, nada de eso se cumplió, puesto que en los siguientes años ningún integrante del grupo de Climent ocuparía cargo alguno, siendo copados por los partidarios de la ciudad de San Felipe.

Hay que destacar un hecho importante para comprender las actuaciones de la capital por retener el control de la baronía, y de otros por segregarse de la misma. Si bien la cuestión del prestigio que correspondía a una ciudad como San Felipe le impelía a defender sus derechos, ante la más que evidente tendencia al declive que sufría la urbe, agravada su situación por la destrucción e incendio de la guerra, hay que tener en cuenta otros factores nada despreciables, como era el económico, pues percibía diversos impuestos en Canals. Y sobre todos ellos, el que nosotros consideramos de mayor peso, y que también incidía económicamente: el dominio del agua. Efectivamente, uno de los tres canales de

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*

> HISTÒRIA

abastecimiento de agua de la ciudad de San Felipe, el denominado de Agua Santa, podía ser fácilmente controlado por las autoridades de Canals, algo de lo que eran muy conscientes los gobernantes de San Felipe. De ahí su férrea oposición a que ningún grupo hostil a sus intereses tuviera en sus manos el control municipal de Canals y, por tanto, de uno de los canales de abastecimiento de Xàtiva.

En cuanto a otros factores de tipo económico, ya citamos que la antigua Xàtiva dejó de percibir los impuestos de las tres villas segregadas entre finales del siglo XV y principios del XVI, aunque recibía una cantidad anual de las tres en concepto de censo, cuando no dejaba de cobrarlo por la negativa de alguna de ellas a pagarlo, y había que recurrir al enésimo pleito. No era cuestión, pues, de permitir más separaciones que reforzaran la decadencia de la ciudad. El interés económico de San Felipe se basaba en la percepción de rentas y arbitrios por distintos conceptos. Por ejemplo, los ingresos por el tercio diezmo y el mesón que tenía la ciudad en Canals le suponían una cuantía de cerca de 550 libras. Una suma considerable, y la ciudad, con un grave problema económico, puesto que debía abonar a sus acreedores censalistas unas cantidades importantes todos los años, no estaba dispuesta a renunciar a ninguna de las partidas de las que se nutrían sus ingresos.

Finalmente, debemos recordar las estrategias de estas pequeñas oligarquías locales, como las de Canals y su relación con la ciudad de San Felipe. Las dos facciones tenían intereses contrapuestos, pero conducentes todos ellos a la misma finalidad: asegurarse el control de su reducida parcela de poder y afianzar su preeminencia. Un grupo lo haría enfrentándose con la ciudad de quien dependía jurisdiccionalmente, en un reiterado y tradicional intento de incorporarse a la Corona; el otro grupo utilizaría una táctica diferente, que le llevaría a aliarse con la ciudad, de manera que pudiera asegurarse casi continuamente el control de los oficios de gobierno de su municipio, lo que beneficiaba a aquella, puesto que se garantizaba el control y tranquilidad de la población, junto con las nada desdeñables rentas que percibía de la misma, así como asegurarse el suministro de agua.

Por su parte, la ciudad de San Felipe logró controlar por muchos años esta población cercana e impidió lo que otras integrantes de su corregimiento lograron: la segregación. Para ello no dudo en utilizar los recursos políticos y económicos que le garantizarán ese dominio, dejando bien sentado a quien pertenecía la jurisdicción de la baronía de Canals. Mantener la llama del conflicto y de las parcialidades llegó a constituirse, para unos y otros, en la garantía de su poder, real o deseado.

PASO DE
CAVANILLES POR
CANALS (CA. 1789).

TRADICIONS / BERENAR DE PASQUA

9-4-1950. Berenar de pasqua a Sagres. Identificats: 1, Francisco Guadas. 2, Consuelo Navarro la Droguera. 3, Maria Calatayud Ferrer la Casaca. 4, Manolo Requena Monesillo. 5, Paquita Navarro la Droguera. 6, Emilio Calatayud. 7, Serafín Giménez Beneyto 8, Rosarito Giménez –filla de Serafín–. 9, Francisco Pla Molina. 10, Antonio Pla Molina. 11, Rosario Molina. 12, Maria Molina. 13, Conxeta Ferrer Barberá la Lletera. 14, Rosario Ferrer. 15, Maria Dolores Ferrer la Casaca. 16, Al fons es veu la Serra Bolvens (Cedida per Conxín Guadas. Foto: Fernández Rodríguez, València).

El sobreeixidor i el Molí Vell

> ENRIC JUAN SAHUQUILLO

EL SOBREEIXIDOR A LA SÉQUIA DE LA VILA. FOTOGRAFIA DE 1980. (FONT: ARXIU A.C. LA PEBRELLA).

INTRODUCCIÓ

Des de la Revolució Neolítica, amb el desenvolupament de l'agricultura, la humanitat es va assegurar una font molt important d'aliments. Entre els primers conreus estaven els cereals i entre ells les diferents classes de blat. Ara bé, un problema d'algunes classes de cereals és que per poder utilitzar-los com aliment, primer han de passar per un procés de molta, en el qual a partir del gra s'obté un producte en pols que anomenen farina. Durant molts segles l'energia necessària per fer aquesta molta ha sigut d'origen muscular (primer humana i després animal), després s'han

utilitzat tant l'energia del vent com la de l'aigua. Així, naixien els molins de vent o els hidràulics.

Al llarg del temps, a Canals, tant el riu Cànyoles com el riu dels Sants, han accionat diversos molins: de moldre blat, de descorfar arròs, de fer paper, inclús han proporcionat energia elèctrica. Entre tots els molins que han existit, podem destacar un d'ells conegut com el Molí Vell, tant per la importància de la seua activitat com per la seua longevitat, ja que va estar funcionant, des d'uns orígens medievals, fins l'any 1985.

Qui passetge pel carrer Nou d'Octubre podrà observar una estructura que s'alça en mig d'un

PERSPECTIVA DEL MOLÍ VELL. (ARXIU A.C. LA PEBRELLA, 1980).

descampat i segurament es podrà fer les preguntes: què és això? Per a què servia?. La resposta la donarem al llarg d'aquest treball. Així mateix, farem la descripció i l'explicació de la funció d'un element particular del Molí Vell, com és la comporta que derivava l'aigua de la sèquia de la Vila cap al molí.

Com que la comporta va unida de forma indisoluble al Molí Vell més endavant donarem unes pinzellades sobre com funcionaven els molins hidràulics i sobre la història tecnològica del Molí Vell.

UBICACIÓ

El sobreexidor o comporta s'ubica a uns 375 metres aigües avall del partidor de les sèquies de Ranes i Vila. Està construït sobre aquesta última sèquia, i a partir d'ell, l'aigua podia seguir el bartranquet i abocar al riu Canyoles o continuar fins el Molí Vell.

Les coordenades geogràfiques del sobreexidor o comporta són:

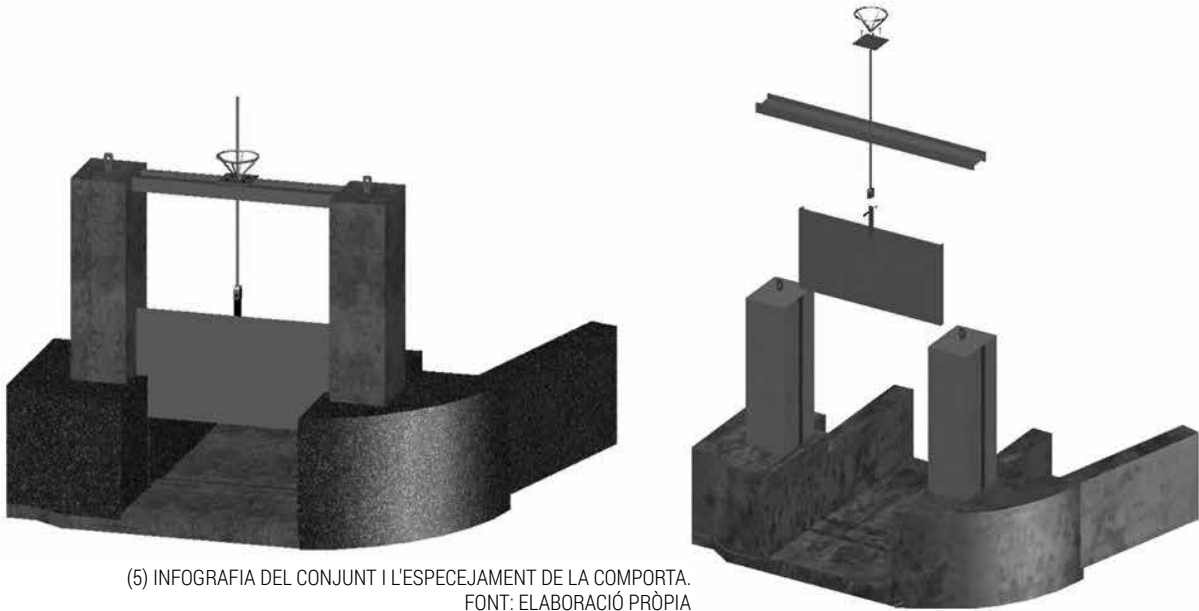
- 0° 35' 11" oest
- 38° 57' 28" nord

DESCRIPCIÓ

La comporta està composta per dues bases, l'esquerra de forma rectangular i la dreta amb la cara interna plana i l'externa arrodonida. El material de les bases és formigó ciclopi, i tenen unes ranures per on lliscarà la planxa de la comporta en el seu moviment de pujada i baixada. Les bases tenen unes dimensions aproximades de 1,2 metres de llarg, 90 centímetres d'ample i una alçada de 87 centímetres.

Sobre les bases s'eleven dos columnes fetes de rajola massissa i després arrebossada amb morter de ciment. Les dimensions de les columnes són de 52 per 41 cm de secció i una alçada de 148 centímetres.

Sobre la part superior de les columnes hi ha una biga d'acer de perfil de doble T, està col·locada de costat i les seues dimensions són de 240 cm de llarga, 22 cm d'alçada i 10 cm d'ala. A l'estar la biga de costat s'ha reomplert la seua part superior amb morter de ciment. Sobre la part superior de les columnes hi ha una argolla que serviria per a facilitar la col·locació de la biga en el seu lloc.

(5) INFOGRAFIA DEL CONJUNT I L'ESPECEJAMENT DE LA COMPORTA.
FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA

Al centre de la biga hi ha col·locada una placa d'acer quadrada subjectada amb quatre caragols de M10. Aquesta placa té un orifici central de 25 mm de diàmetre. La funció de la placa és la de servir de base al volant que permet elevar o baixar la comporta. El volant està format per un anell de diàmetre 30 centímetres de diàmetre fet amb vareta de 12 mm. D'aquest anell eixen quatre braços que van a parar a una femella de M24. Totes les unions estan fetes amb soldadura elèctrica.

Per poder pujar i baixar la comporta hi ha un fusell (barra roscada) de M24 i una longitud de 90 cm, a continuació va un tram llis del mateix diàmetre de 50 cm de longitud. A l'extrem d'aquesta barra va soldada una forqueta, i mitjançant un pas-sador i un forat de la planxa se subjecta al fusell.

La planxa que serveix de comporta està feta d'acer i amb unes dimensions de 155 cm d'ampla, 80 cm d'alta i un gruix de 10 mm. Als costats que llisquen per les ranures porta soldades dues platines de dimensions de 40 mm d'amplada i 10 mm de gruix i van separades de l'extrem de la planxa 10 mm. Aquestes platines tenen la funció de facilitar el moviment de la planxa per les ranures i donar-li rigidesa a la comporta.

(6) DETALL DE LA COMPORTA.
FONT: FOTOGRAFIA DE L'AUTOR.

(8) DETALL DEL CANAL.
FOTOGRAFIA DE L'AUTOR.

La data de muntatge de la comporta no està documentada i és possible que abans d'ella existira alguna espècie de parada feta amb taulons de fusta o inclús feta d'obra com es pot observar a la imatge 6.

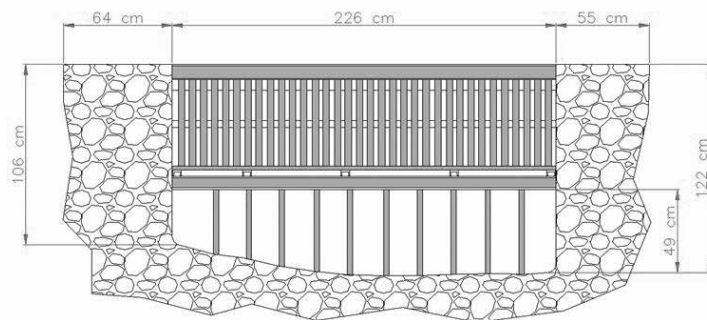
FUNCIÓ I FUNCIONAMENT

La funció de la comporta era la de derivar l'aigua de la sèquia de la Vila i dirigir-la cap al Molí Vell.

La comporta pot obrir o tancar el pas de l'aigua pel traçat original de la sèquia de la Vila. Aquesta està canalitzada en un tram d'uns 181 metres i després es converteix en un barranquet d'uns 165 metres de recorregut abocant finalment al riu Cànyoles. Cas de tancar la comporta l'aigua es desvia a un canal de 173 metres de longitud per entrar en el Molí Vell.

El canal està totalment abandonat i la brossa està envaint-ho tot. A la imatge 9 es pot veure la secció transversal del punt on el canal entra en el molí, es pot veure un enreixat superior i un inferior, aquest servia per a retindre els sòlids més grans (canyes, branques) que pugueren vindre amb l'aigua i evitar que provocaren alguna avaria en la turbina.

A partir d'aquest punt sols puguem que plantejar hipòtesis de quin era el camí que seguia l'ai-

(9) SECCIÓ TRANSVERSAL DEL CANAL A L'ENTRADA DEL MOLÍ.
(ELABORACIÓ DE L'AUTOR).

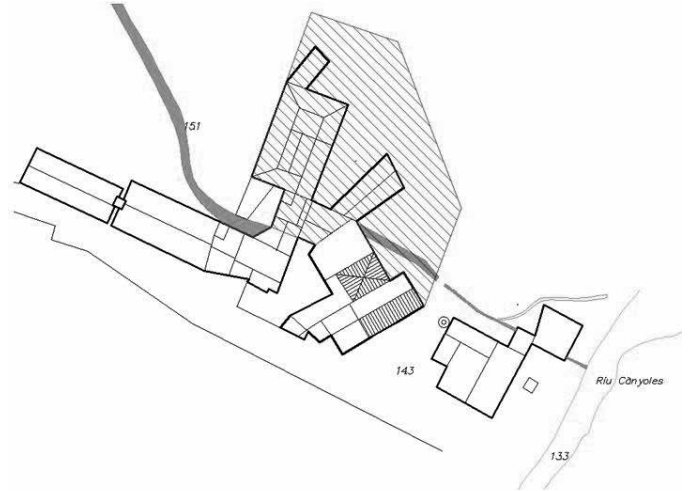
gua per accionar les moles. Malauradament a la dècada de 1980, quan el molí deixà de funcionar i l'edifici passà a ser propietat de l'empresa Rodrigo Sancho, S.A., es desmuntà tota la maquinària del molí i les instal·lacions foren reformades per a adaptar-les a les necessitats de la nova activitat industrial d'adobament de pells. La remodelació va afectar també a la part hidràulica, tancat tot accés a ella i deixant sols que l'aigua continuara passant per dins del molí.

A la imatge 10 es pot observar tota la xarxa de sèquies a les partides de Vivers i Canyamars, com es desvia la sèquia de la Vila, com entra en el molí i com ix per entrar al darrer salt de la sèquia. La imatge correspon a un plànol cadastral de 1943.

La imatge 11 mostra les instal·lacions del molí, tret de l'alçament fotogramètric de 1980. Podem apreciar que encara no s'havien afegit les naus industrials que ocuparien posteriorment la zona ratllada.

Finalment a la imatge 12 veiem l'aspecte final amb les naus afegides. Sobreimprès està el circuit hidràulic actual (no deixa de ser una suposició) i a les fotos laterals podem observar l'aspecte d'alguns punts singulars de la instal·lació.

> PATRIMONI / ARQUITECTURA DE L'AIGUA I INDÚSTRIA

(10) RECORREGUT DEL CANAL. (FONT: ELABORACIÓ DE L'AUTOR A PARTIR DEL PLÀNOL CADASTRAL).

(11) PLANTA DE LES INSTAL·LACIONS DEL MOLÍ. (FONT: ELABORACIÓ DE L'AUTOR A PARTIR DE VOL FOTOGRAMÈTIC).

(12) DIFERENTS ASPECTES DEL MOLÍ. (FONT: ELABORACIÓ DE L'AUTOR).

ELS MOLINS HIDRÀULICS

Per continuar el nostre estudi necessitem conèixer, encara que siga de forma bàsica, el funcionament del molins hidràulics. L'activitat d'aquestos era moldre cereals (bàsicament blat) per a obtindre farina.

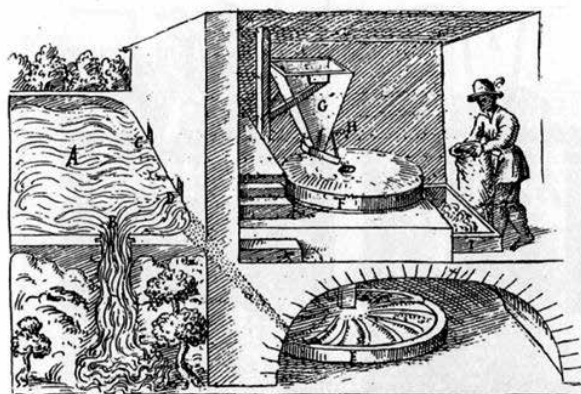
En el gra del blat podem distingir tres parts principals: en primer lloc, una escorça exterior, prou dura, que quan es triture el gra donarà lloc al segó. En segon lloc, protegida per eixa corfa, trobem l'ametla farinàcia, d'on es trau la farina. La tercera part és el germen, del qual, si es sembrara el gra, donaria lloc a una nova planta.

Des de l'antiguitat fins a la segona meitat del segle XIX, moment on s'inventen els molins de corrons, venia utilitzant-se de forma exclusiva el sistema de moldre compost per dues pedres de forma cilíndrica, una inferior fixa anomenada solera i una superior que podia girar sobre el seu eix vertical anomenada volandera. Pel centre de la pedra superior s'abocava el blat que al passar entre les dues moles es triturava convertint-se en farina.

Si bé el mecanisme de moldre descrit era quasi universal, el que podia canviar era el sistema d'obtindre la força motriu necessària per accionar el molí. Així, aquesta es podia obtindre del vent (molins de vent), de força animal (molins de sang) o de l'aigua (molins hidràulics), que són els que tot seguit estudiarem amb més detall

El moviment a la pedra superior podia fer-se, bé directament des de la roda hidràulica, que en aquest cas tenia una posició horitzontal amb el seu eix de rotació en posició vertical, o bé mitjançant una roda d'eix horitzontal, en la qual feia falta un sistema d'engranatges que convertira el moviment de rotació horitzontal de la roda hidràulica en un moviment de rotació de l'eix vertical que havia d'accionar la mola volandera.

En temps de l'imperi romà, ja hi havia molins hidràulics, de fet en Barbegal, prop de la localitat francesa d'Arles, hi ha les restes del que es considera la primera fàbrica de farina de la història.

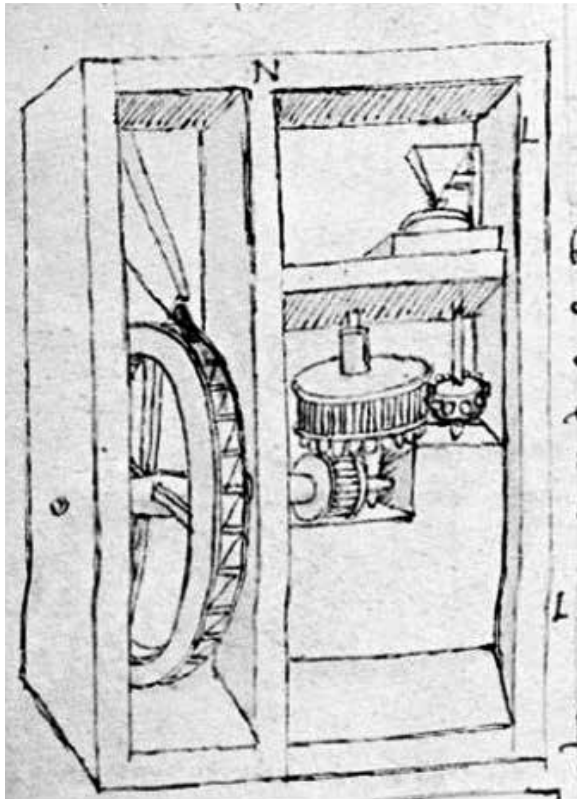
(14) MOLÍ FARINER DE RODET.
(FONT: LOS VEINTIÚN LIBROS DE LOS INGENIOS Y LAS MÁQUINAS).

L'enginy tenia 16 rodes hidràuliques, en dues files paral·leles, que accionaven sengles pedres de moldre (imatge 13). L'energia s'obtenia de l'aigua que arribava per l'aqüeducte que abastia Arles. La data probable de construcció és del segle IV d.C. i Robert H.J. Sellin va calcular que el conjunt podria obtindre 4 500 kg de farina al dia.

Actualment disposem d'alguns manuscrits medievals on es veu perfectament la disposició que havien de tindre els diferents elements del molí, tant en l'accionament directe de la mola com en el cas d'utilització d'engranatges.

A la imatge 14 podem veure un molí de roda horitzontal o rodets. *A* és el dipòsit per acumular l'aigua necessària, en *B* tenim el sobreixidor que servia per desaiguar l'aigua sobrant. *C* i *D* són les conduccions cap als rodets, en *G* està la tremuja per al blat i en *H* el dispositiu per anar regulant la caiguda del blat a l'ull de la mola que gira.

Els molins de roda vertical eren més complexos mecànicament i, per tant, eren més cars de construcció i de manteniment. Les rodes verticals necessitaven un cabal important d'aigua i a més giraven a velocitat reduïda (d'1 a 2 revolucions per minut) i per tant, els engranatges a més de canviar la direcció del moviment, servien per multiplicar la velocitat que arribava a la pedra volandera, que havia de girar entre 70 i 100

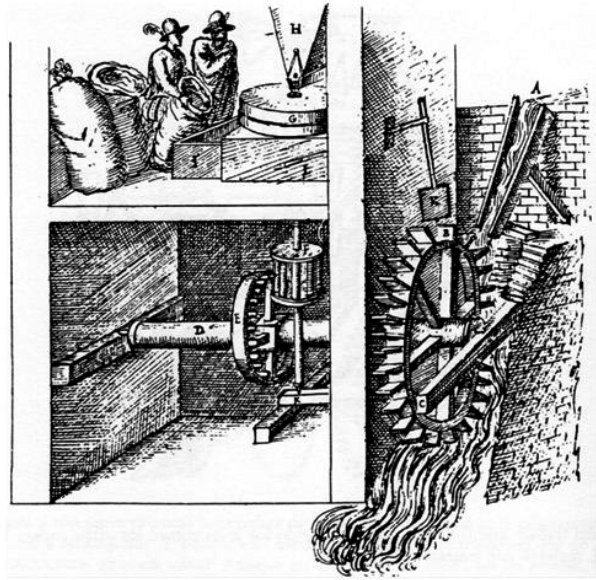

(15) MOLÍ DE RODA VERTICAL I ENGRANATGE.
(FONT: TRATTATO DI ARCHITECTURA).

revolucions per minut. A la imatge 15 reproduïm la representació d'un molí de roda vertical amb un doble engranatge entre la roda i la mola. A la imatge 16 mostrem un molí de roda vertical amb un engranatge de llanterna.

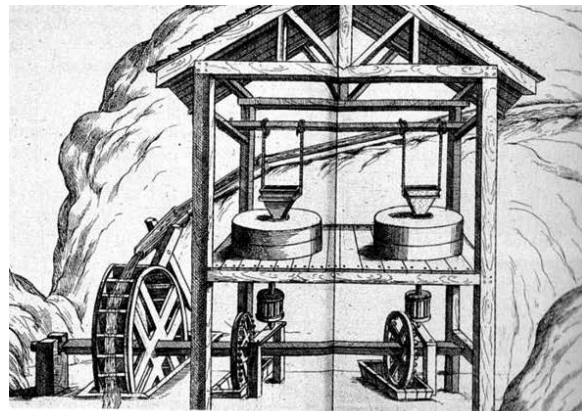
Aquestes característiques van fer que a les nostres latituds s'imposara el molí de roda horitzontal, tant per la seua senzillesa de funcionament com per necessitar menys cabal d'aigua per funcionar.

La imatge 17 representa un molí de roda vertical i dues pedres accionades per engranatges. En aquestos casos el sistema tenia que estar construït de forma que pogueren funcionar les dues pedres alhora o qualsevol d'elles per separat, tant a causa de variacions en el cabal disponible com en el cas de tindre que fer reparacions en algun dels dos molins. Els engranatges estaven fets de fusta i les dents es feien una a una i després s'insertaven en

(16) MOLÍ DE RODA VERTICAL I ENGRANATGE.
(FONT: LOS VEINTIÚN LIBROS DE LOS INGENIOS Y LAS MÁQUINAS).

la llanta de la roda. Tot açò suposava gran quantitat de mà d'obra i de temps de feina. El nombre de dents de la llanterna i de la roda es calculaven de forma que, partint de la velocitat de la roda hidràulica, la mola tinguera la velocitat adequada. Una dada curiosa d'aquestos engranatges era que el nombre de dents de la roda i la llanterna havien de ser nombres primers entre ells, de forma que si una dent es feia d'una fusta més dura, no coincidiria de forma recurrent sobre la mateixa dent de l'altra roda i provocara un desgast prematur.

(17). RODA VERTICAL ACCIONANT A DOS JOCS DE PEDRES.
(FONT: LAS FÁBRICAS IDRÁULICAS ESPAÑOLAS).

(46) FOTOGRAFIES DE L'ESTAT ACTUAL DEL MOLÍ (FOTOGRAFIES DE L'AUTOR).

EL MOLÍ VELL

La principal dificultat per estudiar el Molí Vell és que no hem trobat cap document gràfic, que ens aporte alguna informació de com podien ser les instal·lacions, tant en l'època que ens descriu Sivera Font (1907) com en l'època posterior a la renovació tecnològica del molí (1928). És evident que no tenim testimonis directes de la primeres etapes. El que si que tinguem és el testimoni directe, de la persona responsable de fer funcionar el molí durant l'última etapa, en la dècada de 1980.

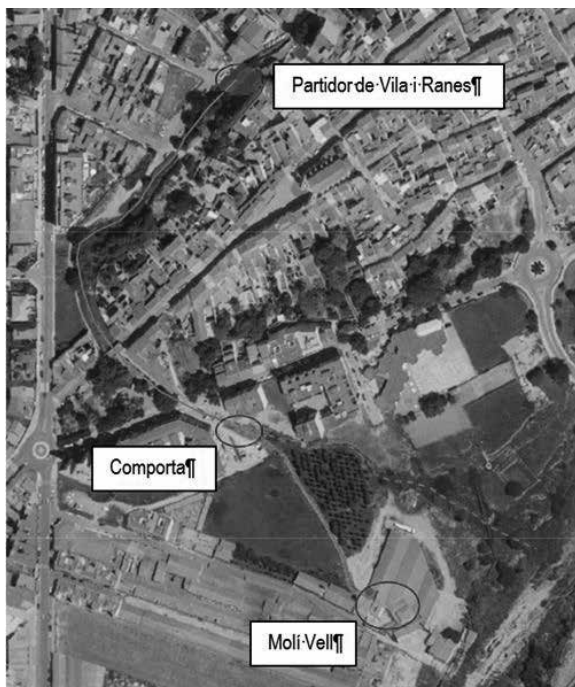
A banda de les mancances anteriorment exposades, tampoc puguem esbrinar gran cosa visitant les instal·lacions actuals. Evidentment no queda absolutament res de la maquinària pròpia de l'activitat molinera, i l'edifici presenta un estat de deteriorament molt elevat (imatge 46) que fa pensar que en qualsevol moment puguem enfonsar-se sostres i parets.

Per ser més exactes, si que queda un element de la maquinària del molí i és, com mostra la imatge 47, una pedra d'esmolador accionada per una politja i una corretja des d'algun dels arbres de transmissió que tindria el molí. Cal destacar que quasi tots els elements de l'activitat molinera estaven fets de fusta i per tant es necessitava un fuster de plantilla amb les seues ferramentes que caldria esmolador de tant en tant. Així mateix servi-

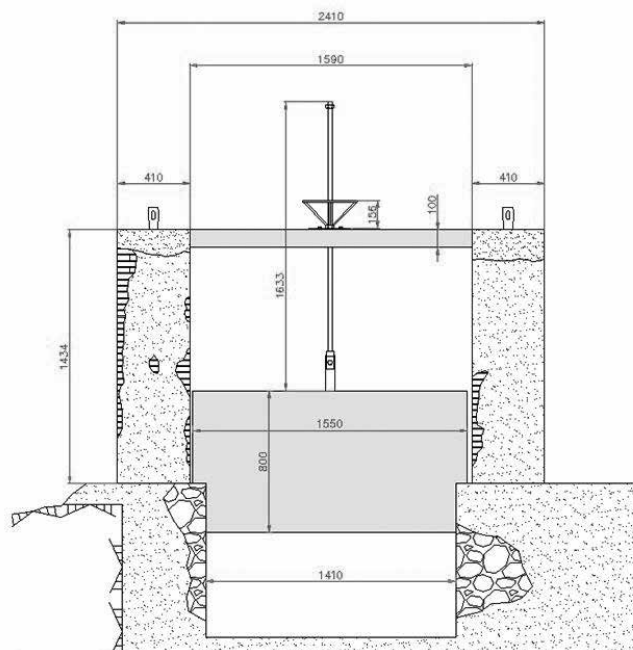
ria per esmolador els martells que servien per a picar les pedres de moldre.

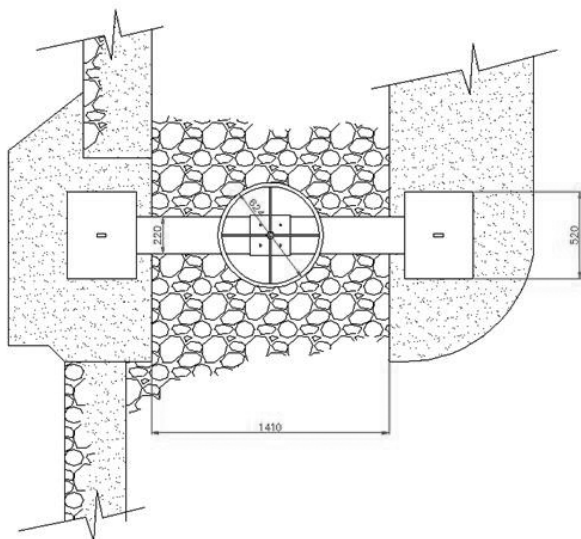
(47) PEDRA D'ESMOLAR

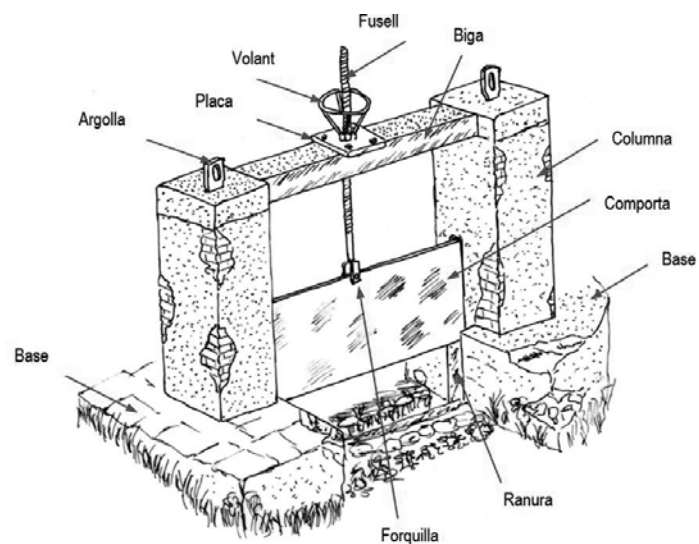
(1) UBICACIÓ DE LA COMPORTA.
(FONT: INSTITUT CARTOGRÀFIC VALENCIÀ).

(2) ALÇAT DE LA COMPORTA.
(ELABORACIÓ DE L'AUTOR).

(3) PLANTA DE LA COMPORTA.
(ELABORACIÓ DE L'AUTOR).

(4) DIBUIX DE LA COMPORTA MOSTRANT LES DIFERENTS PARTS.
(ELABORACIÓ DE L'AUTOR).

No obstant totes les dificultats referides anem a exposar de forma imaginativa però al mateix temps amb rigor tècnic una visió de com podien ser i funcionar les instal·lacions del Molí Vell.

La documentació disponible és un poc imprecisa en quan al nombre de molins i la seua ubicació. La referència de Luís Pareja de 1728 no indica la ubicació de “..un molino de seis ruedas..”. En les ordenances de la sèquia de la Vila de 1755 es senyala que: “... viene desde esta división separada la acequia de la Vila por territorio de Canals hasta llegar a los molinos llamados de Forner, ahora de D. Juan Verdes Montenegro, que son tres: uno de harina, otro de fábrica de papel de estraza y otro de alcohol; prosiguiendo esta acequia, pasados dichos molinos, caen sus aguas al río de Montesa.” Com es veu es parla de tres molins sobre la sèquia de la Vila el que no sabem és si estaven un darrere de l'altre aprofitant els tres el cabal total de la sèquia o estaven un al costat de l'altre dividint-se el cabal disponible entre els tres molins.

En 1907 Sivera Font escriu: “El segundo, llamado Molí Vell, es de muchísima importancia, especialmente desde 20 años acá que lo explotan los Sres. Colomer y Ferri” i més endavant afegeix: “A corta distancia del anterior, y en la orilla del Cànyles, está emplazado otro molino de dos muelas harineras, llamado el Martinet, por haber contenido antiguamente este aparato que primeramente se destinó a la fabricación de calderas y luego a la de papel de estraza.” Com es pot veure és complicat fer quadrar les característiques dels molins dels dos paràgrafs anteriors, en un es parla de tres molins i en l'altre de dos, ara bé, cal tenir en compte que entre un i l'altre havien passat 150 anys.

Jacinto Ferri Insa en 1928, en un escrit d'al·legacions fet al projecte de desviament del riu dels Sants, que més endavant detallarem, diu: “Los molinos a que se refiere la descripción de las Ordenanzas, son actualmente todos ellos de la propiedad de la sociedad exponente, como así también sus aprovechamientos de las aguas que cada uno disfruta.” Més endavant en el mateix escrit senyala que: “La

propiedad de los citados aprovechamientos está inscrita en el Registro de la Propiedad de Játiva, por constar la dotación en las escrituras de su adquisición, en donde consta la dotación de cada uno de ellos y que pertenecen a la sociedad exponente al Molino Viejo.”

De les paraules de Jacinto Ferri Insa es pot extraure la conclusió que cadascun dels tres molins tenia la seua dotació d'aigua, per tant és possible que no estigueren en fila sinó en paral·lel. A més la topografia no facilita la ubicació dels molins un darrere de l'altre.

La firma Hijos de Jacinto Ferri adquireix els molins i ho descriu així: *Dueña ya la sociedad de los edificios y aprovechamientos de aguas de los indicados molinos, y de acuerdo con la Junta de la acequia de la Vila que expresamente les autorizó, convirtió los cuatro saltos de agua en uno solo, que es el que integra la actual explotación del Molino y Fábrica de Harinas de la sociedad exponente, aprovechando el agua para la obtención de la fuerza motriz y para lavado y limpieza del trigo.”*

La realitat actual és que hi ha dues instal·lacions sobre la sèquia de la Vila, les primeres que correspondrien al Molí Vell i les que estan a continuació que en 1928 ja eren una fàbrica d'adobament de pells i amb anterioritat un altre molí.

Una vegada feta la disquisició sobre la ubicació dels molins o el Molí Vell passarem a tractar els aspectes tècnics.

Suposem que la ubicació del Molí Vell ha sigut sempre la mateixa, en concret en una replaça que es troba a una altitud de 144 m snm. Com podem veure a la imatge 49 les altures disponibles són: la diferència de cota entre la solera del canal i el llit del riu Cànyles és de 18 metres (151-133), aquesta alçada està dividida en dos trams, un de 7 metres per al Molí Vell i l'altre de 7,2 metres per al Martinet ja que l'eixida d'aquest es troba a 3,8 metres sobre el riu Cànyles.

Respecte del cabal que arribava al Molí Vell (veure el número 5 d'aquesta mateixa revista) podia oscil·lar entre 852 i 2000 litres per segon

> PATRIMONI / ARQUITECTURA DE L'AIGUA I INDÚSTRIA

de forma que per la sèquia de la Vila circularien entre 390 i 916 litres per segon.

Amb aquestes dades i fent el càlcul de la potència bruta, tenim que en l'època de cabal reduït seria de:

$$P_{b(390)} = 1,36 \cdot \frac{Q \cdot h}{100} = 1,36 \cdot \frac{390 \cdot 7}{100} \\ = 37,128 \text{ cv (27,32 kW)}$$

Així mateix en l'època de cabal abundant seria de:

$$P_{b(916)} = 1,36 \cdot \frac{Q \cdot h}{100} = 1,36 \cdot \frac{916 \cdot 7}{100} \\ = 87,2 \text{ cv (64,18 kW)}$$

Davant d'aquestes dades tan diferents podem fer el càlcul amb el valor mitjà del cabal del riu corresponent als anys 1846, 1912 i 1928 que seria de 1 071 litres per segon, i per la sèquia de la Vila el cabal seria de 491,8 l/s

$$P_{b(102)} = 1,36 \cdot \frac{Q \cdot h}{100} = 1,36 \cdot \frac{491,8 \cdot 7}{100} \\ = 46,81 \text{ cv (34,45 kW)}$$

Ara cal calcular la potència útil o aprofitable del salt, que en el cas d'un rodet horitzontal alimentat amb una sajetia era del 50% de la potència bruta, així tenim finalment que:

$$P_{u(102)} = 46,81 \text{ cv} \cdot 0,5 \\ = 23,81 \text{ cv (17,22 kW)}$$

A l'eixir l'aigua del Molí Vell entrava en el Martinet i com aquest disposava d'un alçada semblant a la de l'anterior tindria una potència utilitzable similar.

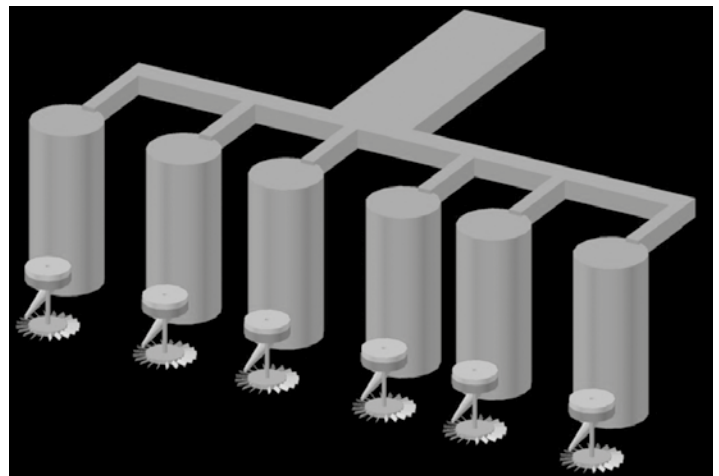
Tornant a Luís Pareja en *Canals Ilustrada* quan escriu "...un molino de seis ruedas..", com que no dona més informació (ni dimensions de les moles, producció de farina, etc) és complicat fer-nos una idea de com podia ser i funcionar el molí. Tanmateix plantejarem una hipòtesi plausible.

En 1728 encara no s'havien desenvolupat les

turbines hidràuliques, per tant les moles havien d'estar accionades per rodes hidràuliques o rodets. No sabem si el molí era de cub o de rampa, ni tant sols si cada mola tenia el seu propi cup. Açò era tècnicament viable doncs en Solsona ja hi havia en 1224 un molí amb set cubs, o un mateix servia per a impulsar més d'una mola. Si cada cub podia servir per accionar tres moles, com a poc hauria d'haver dos cups per a les sis rodes, o un sol cub de forma prismàtica amb sis sajeties.

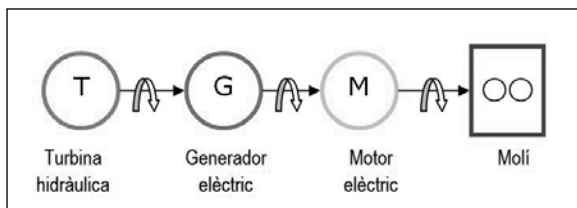
Cal descartar la utilització d'engranatges en aquest molí doncs en aquella època es feien de fusta, eren molt cars, el seu rendiment mecànic era molt reduït a causa de l'elevat fregament i eren propensos a les avaries.

Així i tot la proposta seria la que mostra la figura 50, en ella sols mostrem les moles i els rodets i deixem entreveure el que serien els cubs.

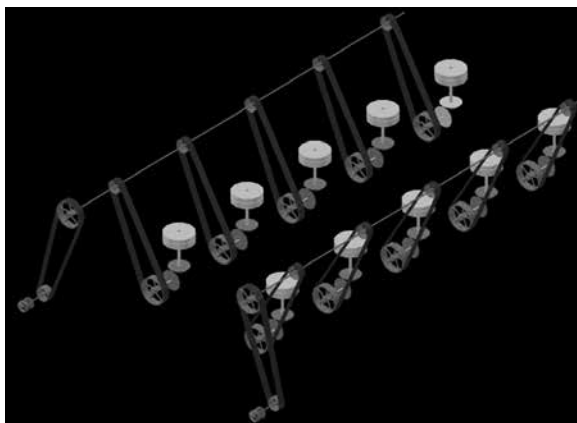

(50) POSSIBLE DISPOSICIÓ DEL MOLÍ QUE DESCRIU PAREJA
FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA.

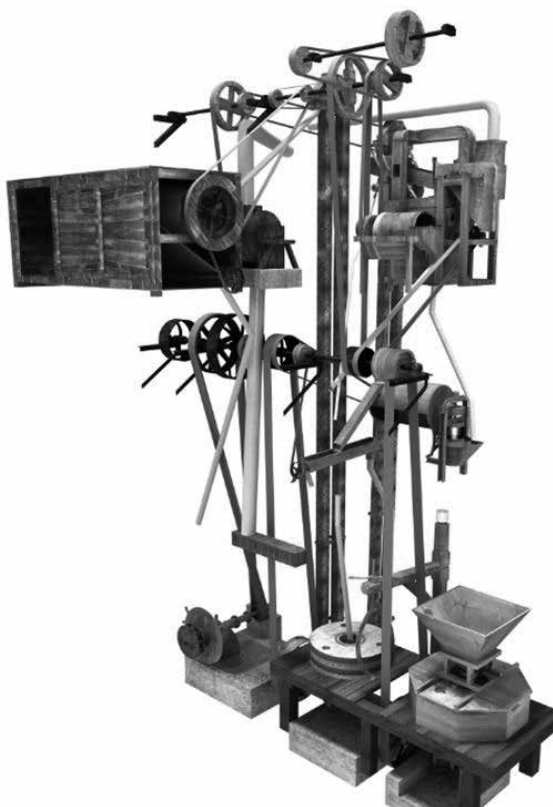
Sivera Font a la seua obra de 1907 ens diu respecte del Molí Vell: "...el considerable salto que tiene junto con las dos turbinas de á 30 caballos cada una de que está dotado, desarrollan suficiente fuerza para mover 9 muelas harineras (este molino despacha al año 4.500.000 kilos de trigo) y una arrocera. Una parte de esta fuerza se destina durante las noches á mover unas máquinas de luz eléctrica inaugurada en esta población en 24 de Marzo de 1897....".

(53) DIAGRAMA DE TRANSFORMACIÓ D'ENERGIA.
FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA.

(52) INFOGRAFIA DE LA DISTRIBUCIÓ DEL MOLÍ QUE DESCRIU SIVERA.
FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA.

(51) INFOGRAFIA AMB ELS ELEMENTS D'UN MOLÍ.
FONT: CORTESIA DE RAFAEL LÓPEZ GARCÍA.

Igual que hem fet amb les dades de Luís Pareja, intentarem esbrinar com podia ser el molí (més que molí ja era veritablement una fàbrica de farina) que ens descriu Sivera. Si Pareja i Sivera parlen del mateix molí, veiem que quasi es duplica el nombre de moles, passaria de 6 a 10 moles la qual cosa implicaria uns canvis tecnològics en la maquinària del molí que tractarem d'explicar. Sivera diu que el salt disposa de dues turbines (de la potència en parlarem després) i aquesta dada és important. Cal tenir en compte que des de Pareja a Sivera passen quasi 200 anys, i enmig d'aquests va desenvolupar-se la coneguda com a Revolució Industrial, amb un allau d'invençions tècniques i industrials com no s'havia vist mai abans en la història de la humanitat.

Durant la segona meitat del segle XIX es desenvolupen de forma plena i comencen a implantar-se les turbines hidràuliques. Amb els nous coneixements tecnològics i les aportacions de la Física i les Matemàtiques, les rodes hidràuliques es fabriquen amb nous materials, canvien la forma i les dimensions aconseguint millorar de forma notable el seu rendiment, passant del 50% dels rodets hidràulics a valors superiors al 80 % de les turbines.

Amb el muntatge de les turbines i la millora en el disseny i fabricació dels engranatges, sí que era possible que cada turbina accionara 5 moles. Aquest muntatge implicava la instal·lació d'arbres de transmissió amb les corresponents politges per poder accionar les diferents màquines del molí. Cal recordar que a banda de les pedres de moldre, a les fàbriques de farina també calia fer arribar el moviment als diferents sistemes per desplaçar tant el gra com la farina per les diferents estances del molí i realitzar les diferents tasques de la molinaria, la *limpia*, la molta, la cernuda, l'ensacament, etc.

Una possible configuració del molí és la que es presenta a la imatge 53. Podem veure que cada turbina accionaria, mitjançant un joc de politges, un arbre de transmissió en el qual van munta-

> PATRIMONI / ARQUITECTURA DE L'AIGUA I INDÚSTRIA

des les politges, aquestes al seu torn, mitjançant corretges planes, accionarien unes altres politges que portarien acoblats un engranatge cònic que finalment faria girar la mola volandera. Es pot observar que, a mesura que el moviment va desplaçant-se des de les turbines cap a les moles, la velocitat de rotació dels eixos va reduint-se, la qual cosa era necessària perquè calia reduir la velocitat des de les 1000 revolucions per minut de la turbina fins a les 100 revolucions de la mola.

La imatge 52 mostra sols els elements necessaris per a la molta, falten les resta d'elements necessaris per al funcionament del molí.

La complexitat tècnica podia arribar a ser molt important i una bona idea ens la pot donar la imatge 51 que ens mostra una infografia d'un molí de dues pedres accionades per una turbina Francis i situat a Alcalá la Real, Jaen. Podem fer-nos una idea de la complexitat ja que el molí que ens descriu Sivera no tenia dues moles sinó 10.

Sivera també indica que el molí tenia dues turbines amb una potència unitària de 30 cv. Com eren dues la potència total seria de 60 cv. Com hem vist abans, el salt amb un cabal del riu de 2000 l/s, podia proporcionar 87 cv, és a dir, que sols amb el cabal màxim hi hauria potència suficient per accionar les dues turbines i les 10 moles. Pareix clar, que en cada moment el nombre de pedres en funcionament vindria determinat pel cabal de la sèquia de la Vila, i que amb el muntatge anterior era molt fàcil connectar o desconnectar cada mola.

Com hem vist cada mola necessària per a ser accionada una potència d'uns 3 cv, suposant un rendiment del 85 % i les cinc pedres que devia accionar cada turbina tenim que faria falta una potència de 18 cv, al tindre cada turbina 30 cv seria més que suficient.

També podem analitzar la dada aportada per Sivera respecte de la quantitat de blat que molia anualment, o siga 4 500 000 kg. Suposem que les moles podien tenir un diàmetre entre 1,2 i 1,3

metres. Segons la taula de Vallejo amb aquestes pedres es podien moldre uns 2 kg de blat cada minut, i considerant que hi havien 9 moles la quantitat total podia ser de 18 kg cada minut. Ara podem fer una senzilla operació i calcular quantes hores a l'any havien de funcionar els 9 molins:

$$\frac{4500000 \frac{kg}{any}}{18 \frac{kg}{min} \cdot 60 \frac{h}{any}} = 4166 \frac{h}{any}$$

Si ara dividim el resultat anterior entre 10 hores de treball al dia ens resulta que farien falta 416 dies a l'any, cosa evidentment impossible, inclús treballant 12 hores al dia es necessitarien 347 dies amb totes les moles en funcionament. Amb açò no es vol dir que la dada de Sivera siga incorrecta, sinó posar de manifest la manca de dades per poder fer un estudi rigorós dels aspectes tècnics del Molí Vell.

EN 1928 LA DIVISIÓ HIDRÀULICA DEL XÚQUER PLANTEJÀ EL PROJECTE PER DERIVAR I DESVIAR EL RIU DELS SANTS (SÈQUIES DE VILA I RANES).

En 1928 la Divisió Hidràulica del Xúquer plantejà el projecte per derivar i desviar el riu dels Sants (sèquies de Vila i Ranes) per evitar el seu pas per Canals i acabar amb els inacabables plets sobre l'ús de l'aigua entre els regants de Canals i els de Xàtiva. Cas de portar-se endavant el projecte el riu dels Sants deixaria de circular per Canals. Al projecte l'Ajuntament de Canals presenta unes al·legacions per fer constar els drets consolidats que tenien els veïns de Canals respecte del riu. Així en una llarga llista numerada apareixen en el punt 137. *Fábrica de harinas de Hijos de Jacinto Ferri, con un salto para producción de nergía de 145 caballos* i en el 138. *Molino antiguo hoy fábrica de curtidos de pieles de Hijos de Jacinto Ferri*. Pareix un poc exagerada la potència de 145 cv, com ja hem vist la potència màxima podia ser de 87 cv

L'últim document escrit que ens aporta alguna

informació és l'escrit d'al·legacions que fa el propietari del Molí Vell al projecte de desviament del riu dels Sants. L'escrit és extens però extractarem alguns paràgrafs relacionats directament amb el tema que ens ocupa.

Respecte dels edificis diu: “*Dueña ya la sociedad de los edificios y aprovechamientos de aguas de los indicados molinos, y de acuerdo con la Junta de la acequia de la Vila que expresamente les autorizó, convirtió los cuatro saltos de agua en uno solo, que es el que integra la actual explotación del Molino y Fábrica de Harinas de la sociedad exponente, aprovechando el agua para la obtención de la fuerza motriz y para lavado y limpieza del trigo*”. El fet que s'unifiquen els quatre salts i en un sol és difícil d'interpretar a la vista actual de les instal·lacions, per tant seria interessant continuar investigant quina era l'estructura de funcionament dels quatre salts. Una dada interessant és que ja apareix el concepte de “fabrica de farines”

Tot seguit indica que: “*Actualmente la unificación de los cuatro saltos ha dado como resultado uno de veinte metros, para el que aprovecha toda el agua de la acequia de la Vila con un rendimiento de ciento veinticinco HP útiles que se aprovechan para el movimiento del Molino y obtención de energía eléctrica*”. Ací tornem a tindre una certa discrepància entre les dades que aporta Jacinto i les reals. Com hem vist abans l'alçada total és de 18 metres (entre el nivell de la sèquia i el llit del riu Cànyoles), però si el dispositiu motriu del molí estava on actualment està l'eixida d'aigua d'aquest, l'alçada disponible seria sols de 7 metres i per tant la potència màxima de la què es disposaria seria de 87 cv. En aquest paràgraf és parla de forma clara de l'aprofitament del salt com a força motriu i per a generar energia elèctrica.

En un altre paràgraf escriu: “*El molino tiene una producción diaria de veinticinco mil kilos, y su maquinaria, que es toda moderna, sistema Daverio, con limpia sistema Roumen, utilizando parte del agua para el lavado y limpia del trigo*”. En aquest cas és complicat comparar la dada de producció

diària ja que no dóna cap informació del nombre màquines que tenia el molí, de tota manera és pot comparar amb la producció en la darrera etapa de funcionament del molí que era de 17 500 kg al dia. És interessant la dada que el molí disposa de màquines modernes de cilindres de la casa Daverio i sistemes de *limpia* també moderns i mecanitzats, per tant ja s'havia fet una renovació tecnològica molt important, des dels molins de pedres que ens descriu Sivera a les màquines de cilindres.

Un altre paràgraf descriu l'altra activitat del molí, això és la producció d'energia elèctrica: “*También se produce energía eléctrica para todos los servicios de la Fábrica, y el sobrante la utiliza la sociedad exponente como fuerza motriz para extracción de agua de un pozo con destino al riego de un huerto de naranjos de cabida de doscientas hanegadas, o sea unas diecisiete hectáreas aproximadamente, situado en término de Montesa, partida de Mangay, a unos tres kilómetros del Molino*”. És pot apreciar com l'activitat de generar electricitat anava adquirint cada vegada més importància, fins al moment en què tota la maquinària del molí estaria accionada per un sol motor elèctric i aquest alimentat per un alternador o dinamo accionats per una turbina hidràulica.

El diagrama de l'accionament seria el que ens mostra la figura 53. L'energia que proporciona la turbina és mecànica de rotació i, l'energia que necessiten els molins també és mecànica de rotació, per tant podríem preguntar-nos perquè col·loquem entre aquestos dos dispositius altres dos màquines com són el generador i el motor elèctrics, i si no seria millor el sistema d'accionar directament les moles des del rodets sense elements interposats. La resposta està en què, encara que parega un sistema més complicat, el rendiment global dels quatre dispositius és superior al del sistema tradicional de rodet i pedres. A més, el sistema turbina-generador-motor-molí permetia una major flexibilitat en la ubicació dels diferents dispositius. Així, el grup turbina-generador es col·locava en el lloc més fàcil o més accessible, i

> PATRIMONI / ARQUITECTURA DE L'AIGUA I INDÚSTRIA

el motor i els sistemes de transmissió i molins es podien col·locar en el lloc més adequat per a la recepció del blat o l'eixida de la farina. La unió entre el generador es podia fer amb cables elèctrics, molt fàcils de col·locar. L'altre aspecte important és que la unió de la turbina al motor podia ser directa, ja que els dos podien girar a la mateixa velocitat (al voltant de 1000 rpm). Després sí, que calia reduir la velocitat del motor elèctric de 1500 o 3000 rpm a les 600 rpm a les que havien de girar els cilindres dels molins.

La resta de l'escrit de Jacinto Ferri Insa va en la línia d'argumentar la seua oposició al projecte en base a què desviar el riu dels Sants obligava al tancament del molí ja que no es disposaria de força motriu, o en tot cas, de continuar treballant tindria que adquirir l'energia necessària per fer funcionar la fàbrica, i açò anava a suposar una despesa molt important. Aquesta qüestió és important doncs no hem de perdre de vista que el molí disposava d'una potència molt important de manera gratuïta. Podem comparar aquesta circumstància amb preus actuals. Considerem una potència de 50 cv que són 36,8 kW, si suposem un temps diari de treball de 10 hores, tindriem un consum d'energia elèctrica de:

$$E = p \cdot t = 36,8 \text{ kW} \cdot 10 \text{ h} = 368 \frac{\text{kWh}}{\text{dia}}$$

que a un preu de $0,12 \frac{\text{€}}{\text{kWh}}$, donaria una despesa diària de

$$C = 368 \frac{\text{kWh}}{\text{dia}} \cdot 0,12 \frac{\text{€}}{\text{kWh}} = 44,16 \frac{\text{€}}{\text{dia}}$$

i suposant que es treballara 300 dies a l'any, la despesa energètica seria de 13 248 €, xifra important que no tenia que fer el molí si disposava de l'aigua de la sèquia de la Vila.

Per finalitzar a l'escrit, Jacinto Ferri Insa també fa constar les despeses que va tindre que fer el molí, a instàncies dels regants de la sèquia: "... como la construcción de un canal o acequia cubierta desde la salida de turbina de nuestra fábrica casi has-

ta la misma presa de la acequia de la Vila, cuyo canal es todo de cemento..." i per poder construir el canal la fàbrica es veu obligat a fer "... la adquisición de un edificio o fábrica para que su uso no impidiera la construcción de dicho canal que con tanto interés perseguía la acequia de la Vila..." aquestes actuacions li suposen a la fàbrica unes despeses de més de 200 000 pessetes de l'època.

Finalment el projecte de desviament del riu dels Sants no es va executar i així el Molí Vell va poder continuar utilitzant les aigües de la sèquia de la Vila fins la darrera etapa del molí. Aquesta s'estengué entre els anys 1950, quan és adquirit per José María Grau Penadés a Salvador Ferri, Insa i 1983 quan deixà de funcionar com a molí, i finalment en 1984 es venut a l'empresa Rodrigo Sancho, S.A. Els darrers anys de funcionament del molí l'activitat va ser gestionada per Vicente Grau Ferrer, fill de José María Grau Penadés. En aquest cas sí que em pogut recabar testimoni directe i posar de manifest alguns aspectes tècnics del molí.

Si bé les instal·lacions foren comprades a Salvador Ferri Insa, aquest es reservà per a ell el salt d'aigua del molí que en aquella època ja no s'en-carregava d'accionar directament les màquines, sinó que es dedicava de manera completa a generar electricitat per als diferents serveis del molí.

Des de l'any 1897, a banda d'accionar les pedres, es generava electricitat en el molí, sembla que entre els anys 1928 i 1950 es tornaria a fer una altra renovació tecnològica substituint l'accionament directe de les màquines des de turbines hidràuliques a motors elèctrics. Més bé caldria dir "motor elèctric" en sigular ja que tota la maquinària del molí estava accionada per un sol motor elèctric, alimentat per un generador elèctric (dinamo o alternador) que estava acoblat a una turbina hidràulica. Al diposar d'un sol motor continuava fent falta tot l'embarrat d'arbres de transmissió amb les corresponents politges i corretges per accionar tota la maquinària del molí.

El motiu de Salvador Ferri Insa de reservar-se per a ell el salt era que en aquell moment ja tenia

> PATRIMONI / ARQUITECTURA DE L'AIGUA I INDÚSTRIA

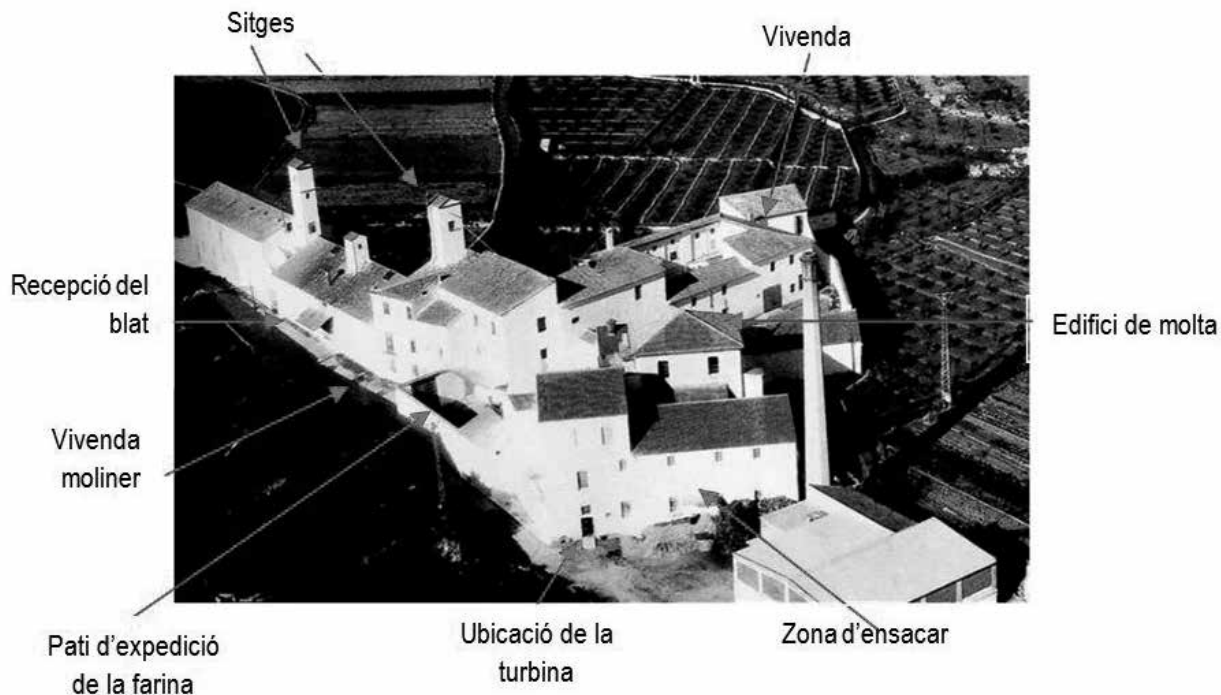
en funcionament la primera fàbrica tèxtil de Ferri, ubicada en la cantonada dels actuals carrers Corts Valencianes i Llibertat, on necessitava l'energia elèctrica per accionar les màquines. Al no disposar José María Grau Penadés d'electricitat per al molí va tindre que comprar dos salts hidroelèctrics, un en Anna i l'altre en Estubeny i portar des d'allí l'energia elèctrica necessària. A la imatge 54 podem observar en una cantonada del molí, les restes de l'eixida del corrent elèctric des del generador cap a la fàbrica de Ferri, veiem una mena de gàbia de protecció i tres aïlladors de vidre empotrats en la paret per subjectar els cables. El fet que siguen tres aïlladors ens pot donar la pista de què el corrent utilitzat era l'altern trifàsic, per tant el generador hauria de ser un alternador. En aquest tipus de corrent és imprescindible controlar la velocitat de rotació de l'alternador, ja que d'ella depenen tant la tensió com la freqüència del corrent, característiques fonamentals per al correcte funcionament dels motors elèctrics. De fet, mentre estava en funcionament l'alternador, tant de dia com de nit, era necessària la presència d'una persona per vigilar que la velocitat de rotació no tinguera variacions

(55) ASPECTE D'UN MOLÍ AMB MÀQUINES DE CILINDRES.
FONT: INTERNET.

significatives. El darrer vigilant del salt va ser Ramon Sanz Martínez, que a més va ser alcalde de Canals entre els anys 1982 i 1983.

Segons Vicente Grau Ferrer el molí disposava de set sitges per emmagatzemar diferents tipus de blat, amb una capacitat unitària de 60 000 kg

(57) EL MOLÍ VELL, FONT: FOTO CEDIDA PER VICENTE GRAU.

> PATRIMONI / ARQUITECTURA DE L'AIGUA I INDÚSTRIA

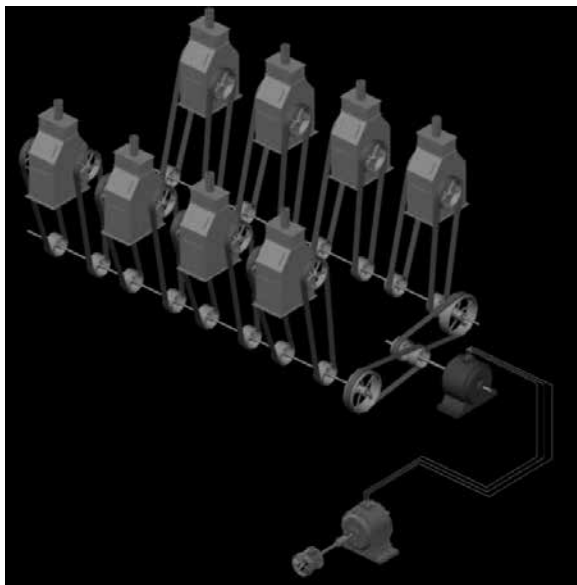
Les instal·lacions estaven dotades de huit molins de dos jocs de cilindres cadascun de la casa Daverio-Henrici, i tenia una capacitat per a moldre 17 200 kg de blat al dia. A la imatge 55 podem veure quin aspecte podria haver tingut el molí a la dècada de 1950 i 1960.

No em pogut localitzar cap fotografia de l'interior del molí, però per la descripció que ens fa Vicente Grau Ferrer la fotografia de la imatge 55 s'ajustaria prou bé a la realitat del Molí Vell. Basant-nos en aquesta imatge, la transmissió del moviment podria ser com mostra la imatge 56. Allí sols estan les màquines amb els cilindres i el seu accionament, falten totes les màquines i instal·lacions auxiliars.

Al molí vivien tres famílies, la de Manuel Ferrer Vallcanera mestre moliner, la de Filiberto Chorques, d'ofici fuster, la presència del qual era permanent perquè part de la maquinària era de fusta, així com quasi tots els dispositius per transportar, tant el blat com la farina pel molí, així que sempre hi havia elements que reparar o substituir.

La imatge 57 mostra les instal·lacions del Molí Vell en la dècada de 1980 on podem veure les diferents zones del mateix i quina era la seua utilitat.

Pràcticament tot el procés de molturació

(56) INFOGRAFIA DE LA DISTRIBUCIÓ DEL MOLÍ.
FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA.

estava mecanitzat, així i tot arribaren a treballar fins a dotze operaris en les diferents tasques.

A partir de 1984 l'empresa Rodrigo Sancho, S.A. desmantellà les instal·lacions retirant tota la màquinaria pròpia del molí i col·locant les màquines del procés d'adobament de pells.

COM A SOCIETAT CIVILITZADA TENIM L'OBLIGACIÓ DE PRESERVAR EL PASSAT I AQUEST DEURE NO SOLS PASSA PER CONSERVAR EDIFICIS ESPLÈNDITS (CATEDRALS O PALAUS) O OBRES D'ART COM PINTURES, ESCULPTURES I D'ALTRES, SINÓ TAMBÉ PER CONSERVAR EL PATRIMONI INDUSTRIAL.

CONCLUSIONS

El Molí Vell va ser durant alguns segles un exponent important en la indústria de la farina, fent diferents renovacions tècniques i introduint les noves tecnologies que anaven desenvolupant-se, en definitiva adaptant-se als nous temps, muntant generadors d'energia elèctrica, instal·lant turbines, canviant el sistema de molturació, etc. Amb aquest estudi hem volgut plantejar unes hipòtesis sobre l'evolució tecnològica del molí partint d'unes escasses referències. Com hem comentat, els únics vestigis que queden del Molí Vell són uns edificis en estat poc més que de ruïna, una pedra d'esmol·lar i un molí de cilindres mig desmuntat esperant que se li ofereixca una ubicació definitiva. Com a societat civilitzada tenim l'obligació de preservar el passat i aquest deure no sols passa per conservar edificis esplèndits (catedrals o palaus) o obres d'art com pintures, escultures i d'altres, sinó també per conservar el patrimoni industrial, que en Canals va arribar a ser molt important, però que, malauradament anem perdent poc a poc de manera que, i que si no prenem les mesures adequades, aviat no tindrem què ensenyar a les futures generacions del passat industrial de Canals durant dos segles.

IMATGE ACTUAL DEL SOBREEIXIDOR (22-1-2020).

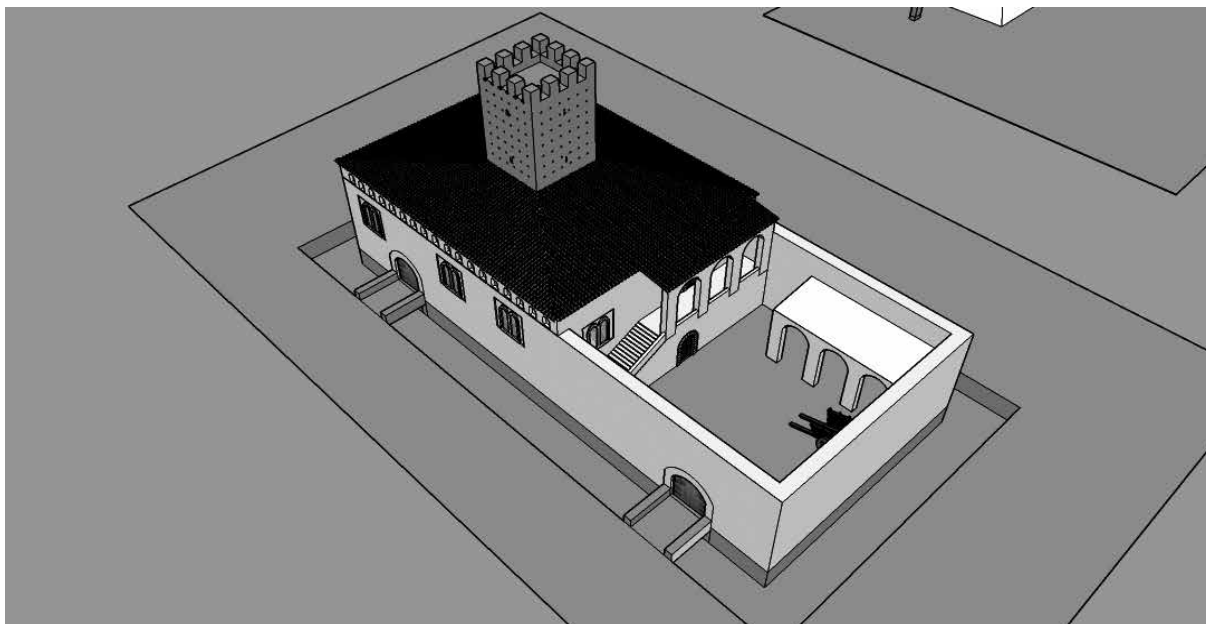
FONTS CONSULTADES

- CEBRIAN I MOLINA, Joan Antoni. (2001). *El desenvolupament industrial a Canals*. Ajuntament de Canals.
- JAUBERT DE PASSÁ (1844) *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*. Edició digital de la Biblioteca Valenciana
- POLOP I MORALES, Josep Antoni. (2017). *Canals i l'aigua: El riu dels Sants, 1844-1931*. Ajuntament de Canals.
- PAREJA I PRIMO, Luis. (1728) *Canals Ilustrada*. Edició facsímil del Servicio de reproducción de libros. Librerías PARÍS-VALENCIA.
- SIVERA FONT, Sebastián. (1907) *Apuntes histórico-descriptivos de la Villa de Canals*. Edició facsímil de l'Ajuntament de Canals de 1983.
- VILA MORENO, Alfonso (1994). *Canals: temas de historia local*. Ajuntament de Canals.
- Arxiu Municipal de Xàtiva.
- *Los Veintiún Libros de los Ingenios y Máquinas*. (segle XVII). Edició facsímil de la Fundación Juanelo y Doce Calles (1996)

La torre i el palau dels Borja, *estudi evolutiu i reconstruccions en 3D* (EXTRACTE DEL TREBALL DE FINAL DE GRAU D'ARQUEOLOGIA)

> MARTA PARDO MARIN⁽¹⁾

NOVA APORTACIÓ PER AL CONEIXEMENT D'UNA PART IMPORTANT DE LA HISTÒRIA I EL PATRIMONI DE LA VILA. LA CANALERA MARTA PARDO MARÍ -AMB ESTUDIS D'ARQUEOLOGIA- INCLOU IL·LUSTRACIONS REALITZADES AMB NOVES TECNOLOGIES QUE PERMETEN ENTREVEURE PROBABLES FORMES CONSTRUCTIVES ORIGINALS DE LA TORRASSA I EL PALAU DELS BORJA.

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DEL PALAU DELS BORJA DE CANALS DEL SEGLE XIV
AMB EL PROGRAMA SKETCHUP. FAÇANA PRINCIPAL.

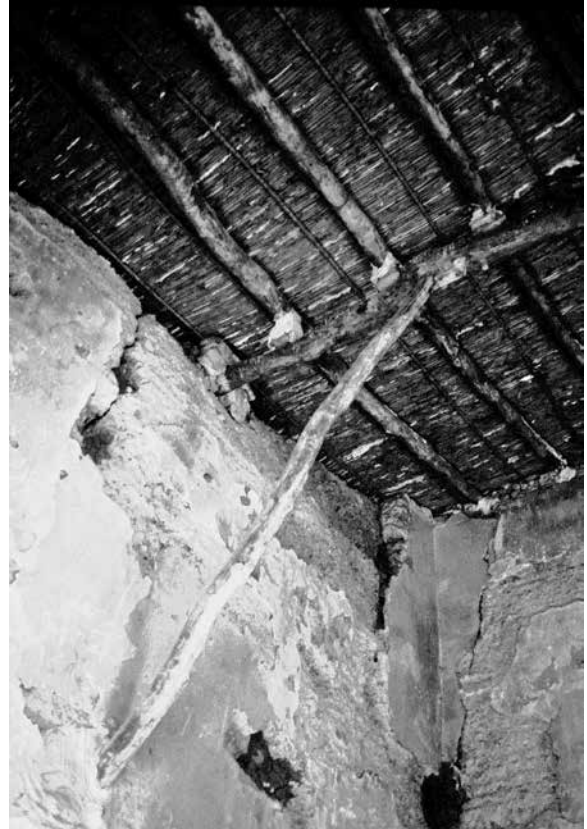
INTRODUCCIÓ

La família valenciana dels Borja, o Borgia a Itàlia, és una de les famílies més conegudes i importants del segle XV, no sols perquè accediren al tron papal amb les figures d'Alfons de Borja, amb el nom de Calixt III, o amb Roderic de Borja, conegut com Alexandre VI, sinó perquè foren uns dels grans mecenes de l'art del Renaixement

i ens van deixar un patrimoni ric que ha perdurat en el temps. Deixant a banda la llegenda que els persegueix, els Borja els podem situar en els moments històrics més importants per a la corona d'Aragó i la de Castella durant el segle XV.

L'empremta que varen deixar a València fou ben visible. Els Borja arriben a Roma en el moment en que el Regne de València viu el seu Se-

(1) Graduada en Arqueologia. Universitat de Barcelona – Màster en Patrimoni Cultural: identificació, anàlisi i gestió. Universitat de València.

> HISTÒRIA / PATRIMONI

REPORTATGE SOBRE L'ESTAT EN QUE ES TROBAVA LA TORRASSA ABANS DE LA RESTAURACIÓ. (DIPOSITIVES REALITZADES EN SETEMBRE DE 1988).

gle d'Or amb pensadors com Sant Vicent Ferrer; escriptors i poetes com Isabel de Villena, Joanot Martorell, Ausiàs March, Joan Roís de Corella, Jordi de Sant Jordi o Jaume Roig; i pintors com Jacomart, Joan de Joanes o Vicent Macip. València és en aquests moments la ciutat més poblada d'Europa i una de les més riques pel que fa al comerç marítim i terrestre. Exporta ceràmiques de luxe, seda i paper. El moment d'auge en l'arquitectura i l'urbanisme, arriba a partir del cardenal Roderic de Borja, anys abans de que fóra elegit com a Papa. Artistes de tot el món venen a aquest ric regne buscant inspiració i la llibertat en les seues obres que no troben en cap altre lloc del món.

Però els Borja no són originaris de la ciutat de València, sinó d'un poc més avall, al sud. Alfons de Borja (Calixt III) naix el 31 de desembre de l'any 1378 a la Torreta de la vila de Canals, situada en un lloc de pas a Castella i en una part del recorregut de la Via Augusta i la Via Heràclea. És en aquesta zona on s'estableix aquesta família de caràcter feudal que són els Borja, ocupant poblacions com: Canals, Vallés, Castelló de Rugat, Alfuir, Llombai i Simat de la Valldigna. Però les principals capitals dels seus interessos són la ciutat de Xàtiva i el comtat de Gandia. Canals és una vila en aquests moments pertanyent a Xàtiva. Els Borja establerts en aquest lloc no tenen la

CONTEXT HISTÒRIC

FUNDACIÓ DE L'ALQUERIA DE CANALS

La comarca de La Costera, en època islàmica, estava composta per una sèrie d'alqueries, xicotetes comunitats rurals que es situaven en les immediacions de les ciutats (medines) en Al-Àndalus. En aquest cas, estariem parlant la de la ciutat de Medina al-Xateba, la Saetabis del romans i la Xàtiva de hui en dia. Aquestes alqueries, conformades per una o varies famílies, es dedicaven a explotar les terres del voltant, així com a les activitats ramaderes.

Canals, va ser una d'aquestes alqueries que es va fundar al marge esquerre del riu Canyoles. La Torre, que acabaria en anys posteriors annexionant-se al recinte urbà i convertint-se en uns dels barris, era, com el seu nom indica, una torre de vigilància islàmica per controlar el pas de mercaderies que es dirigien des del sud cap a la ciutat de Medina Al-Xateba (Xàtiva) i Balansiya (València). Se sap l'existència d'almenys un nucli, el més nombrós de la zona a excepció de Xàtiva, en Canals, en La Torre, dos en l'actual l'Alcúdia de Crespins, un altre en Aiacor, un altre en Annauir i un més en la Torre de Cerdà. Totes aquestes alqueries es situaren en el mateix lloc de la seua fundació. La seua toponímia delata el passat musulmà d'aquests pobles que començaren sent alqueries. Canals, que com el seu nom indica, podria vindre del terme àrab "*qanat*" degut a la geomorfologia de l'entorn, doncs es sap l'existència dels canals d'aigua i galeries subterrànies al subsòl, i més d'una casa encara conserva una entrada a aquestes anomenades "covetes" que les feien servir de bodegues i de llocs d'emmagatzemament d'aliments. La Torre, com bé indica el seu nom, s'anomenaria així per la torre de vigilància de planta rectangular que s'alçava en aquest entorn. L'Alcúdia de Crespins, en aquesta època és anomenada com la Torre de l'Alcúdia o l'Alcudieta. El terme "*al-kudia*" significa "lloma, turó o tossal". Una de les teories, és que l'elevat lloc on es va fun-

IMATGE DE LA TORRASSA EN 1988.

rellevància dels seus parents xativins, es tracta de simples terratinents que controlen les terres del voltant. Per exemple, sabem que el pare d'Alfons, Domènec de Borja, és senyor d'unes quantes terres i propietari d'una tintoreria. Poques esperances se li donaven al jove Alfons de que algun dia arribaria a seure sobre el Tron de Sant Pere, sent tan sols el fill d'un simple terratinent. Però com bé va dir la profecia de Sant Vicent Ferrer quan el va veure per primera vegada en un dels seus viatges predicatius a Xàtiva: "Fill meu, tu arribaràs a ser Papa i em faràs a mi sant de la Església Catòlica."

> HISTÒRIA / PATRIMONI

dar el primer nucli de població li va donar aquest topònim. El primer nom de Torre, és degut a que també hi hauria l'existència d'una altra torre de vigilància de semblants característiques a la de Canals. Pel que fa a Aiacor, la seua morfologia és una mica més complicada i encara no es sap amb exactitud d'on podria vindre aquest topònim. Però a partir de diccionaris on es recopilen la principal toponímia àrab d'Al-Àndalus, podríem fer una aproximació. Les possibilitats que més concorden a la situació d'aquesta alqueria, serien les següents: podria vindre de la paraula "ayanna" que significa "horts"; de "a'yun" que vol dir "fonts"; de "ayraf" que significa "mota o turó"; o pot ser de "ayzā, yaza" que vol dir "ramats". Aquests noms són els que més concorden amb l'alqueria d'Aiacor, que possiblement seria una zona d'horts o de pastura de ramats, o pot ser es referia al lloc elevat en el que es situa, prop d'un barranc.

Passem a parlar d'Annauir, on el seu topònim està més estudiat, doncs es sap que prové del terme "an-nawā'ir", del qual, el seu significat és el de "nòries". Podria ser que degut a la seua proximitat al riu Cànyoles, aquesta alqueria esdevindria en un lloc on l'activitat econòmica principal seria la de molins, relacionats amb la producció de farina o de paper, situats al marge del riu. Per últim, la Torre de Cerdà, de nou tindria aquest topònim de torre, que com La Torre de Canals o l'Alcúdia de Crespins, com hem parlat abans, podria venir del seu lloc elevat sobre el terreny o per la presència d'una d'aquestes estructures de vigilància.

La història de la fundació de l'alqueria de Canals hem de lligar-la a la història de la ciutat de Xàtiva. Durant tota l'època romana, Xàtiva fou un important nus comercial, a l'estar situada al peu de la Via Augusta, que anava de Roma a Cadis, i fou coneguda en l'Imperi per la producció de lli i la fabricació de tèxtils. Les restes de la ciutat, però, tot just són visibles, ja que les seues pedres es reutilitzaren per a construir edificacions en el casc actual, i les restes dels solars foren un objecte d'intensa ocupació agrícola. Encara que es conserven més d'una dotzena d'aljubs d'aquest període. Du-

rant el Baix Imperi, *Saetabis* es va convertir en seu episcopal i els seus bisbes assistiren als concilis de Toledo. En la Hispània visigoda va continuar sent seu episcopal de l'Església Catòlica, sufragània de l'Arxidiòcesi de Toledo que comprenia l'antiga província romana de Cartaginense en la diòcesi d'Hispània. D'aquest passat trobem l'ermita hui en dia anomenada per Sant Feliu, una de les esglésies més antigues de València, situada a la falda del Castell, que es va alçar sobre les restes de l'antiga catedral visigòtica. Aquest fet pot explicar l'estrany fet de la portada romànica, ja que aquesta ermita va ser reconstruïda en 1265 per ordres del rei Jaume I, coincidint amb l'expansió del gòtic..

Després de la conquesta musulmana en l'any 711, la ciutat es va denominar com *madīna Sātība* (Medina Xàtiba). Durant aquest període es van fortificar els castells i la ciutat va guanyar importància com a plaça forta. De fet, el geògraf al-Idrisi (segle XII) lloa la bellesa i solidesa dels castells de Xàtiva. Va pertànyer primer al regne de Toledo per a passar després al de Còrdova. Fou part després del d'Almeria, del de Dènia i finalment del de Múrcia. A principis del segle XII era cap d'un xicotet estat musulmà depenent de València que abastava des del riu Xúquer pel nord fins Biar pel sud. *Xàteba* va destacar així mateix per ser la pionera de la fabricació del paper en Europa Occidental, amb una primera fàbrica documentada, la d'Abú Massaïfa.

La fundació de l'alqueria de Canals i de les alqueries dels voltants anteriorment citades, ve lligada a la fundació de la ciutat musulmana de Xàtiva, quan els nous pobladors sarraïns ocupen zones rurals per poder conrear la terra i poder pasturar els seus ramats. Les restes d'aquest passat islàmic que hi trobem a Canals són, com ja hem dit, la torre de vigilància, hui en dia anomenada com la Torre dels Borja, una *maqbara* (necròpolis) descoberta en les excavacions arqueològiques de 1994-1993, situada al voltant d'aquesta torre, i diversos fragments ceràmics trobats en aquest mateix lloc.

REPARTIMENT CRISTIÀ DEL TERRITORI

“Agafem fins a 30 cavallers, que no hem vist mai Xàtiva i la volem veure. I vam anar allà. I pujant a aquell turó elevat que hi ha prop del castell, vam veure des d’ell l’horta més bonica que mai en vila ni castell algun haguérem vist, puix descobríem a bon segur més de dos centes cases de camp, les més belles que trobar-se pogueren, així com les alqueries que hi ha al voltant de la mateixa, belles també i en gran número; divisant a la par el castell, que és de molt noble aspecte i domina a tota la vega. Lo nostre cor es va omplir de goig i alegria en aquell instant...” Crònica de Jaume I.

Després de la conquesta de València per part del rei d’Aragó, Jaume I, en 1238, i més tard la conquesta de Xàtiva, en 1244, els nous pobladors aragonesos i catalans ocuparen les alqueries abandonades pels sarraïns. En Canals la repoblació va poder realitzar-se mitjançant un establiment promogut pels propis senyors, que instal·laren ràpidament un grup de famílies aragoneses. D’una manera o altra, la documentació posterior ens dona a conèixer la bàsica continuïtat dels antics pobladors sarraïns en L’Alcúdia i la Torre fins l’expulsió de 1609, mentre que en Canals la població bé va poder ser majoritàriament cristiana des dels primers moments de la conquesta, relegant a la població autòctona cap a Montesa, L’Alcúdia o la Torre.

L’alqueria de Canals passa ser una vila cristiana que depèn econòmicament de la ciutat de Xàtiva, la segona més important del nou Regne de València, declarada com a ciutat en 1347 pel rei Pere IV. El mateix passa amb les alqueries mencionades en l’apartat anterior. En el cas d’Aiador i la Torre de Cerdà, les mesquites rurals són consagrades i es converteixen en xicotetes parròquies. Sabem que una de les entrades de la mesquita d’Aiador es tapia i es fa una nova entrada al nord, i que el minaret es converteix en el nou campanar a part de realitzar altres funcions, ja que possiblement siga el campanar que més es veu des de qualsevol punt de la vall de Sant Rafael de la co-

TORRE BOFILLA A BÉTERA AMB LA TÈCNICA DEL “FALSO DESPIECE DE SILLERÍA”.

marca de La Costera. És per això que serveix com a un punt entremig perquè el castell de Xàtiva es comuniqués amb els castells de Vallada i Montesa a través de senyals de llum.

Pel que fa a Canals, la població al voltant de la plaça del soc (mercat), l’actual plaça de la Presó, va augmentant el seu número de cases fins annexar-se amb el barri del Secanet, convertint-se en un únic nucli. El barri de la Torreta encara segueix separat de la resta, esdevenint en una espècie de raval. És al segle XIII quan comencen les obres per transformar l’antiga mesquita en una església. Així, els habitants comptaran amb dues parròquies: la primera, la més antiga del segle XIII, consagrada a la Santíssima Sang, utilitzada en la Guerra Civil com escorxador i enderrocada en 1953; i la segona, la de nova construcció, consagrada en un principi als Sants de la Pedra, Abdó i Senén, ampliada al segle XVII, i després dels terratrèmols del segle XVIII, consagrada a Sant Antoni Abat. Trobem també en la Torre una xicoteta església edificada al segle XIII o XIV (no pot considerar-se una capella o oratori privat en tal època), coetània al palau gòtic que es construí al segle XIV, que per la negligència dels senyors

> HISTÒRIA / PATRIMONI

locals o potser per l'escàs nucli de cristians, es va incorporar de fet a la parròquia de Canals i a principis del segle XV va iniciar un fort deteriorament, trobant-se semiderruïda en 1435 quan el secretari del bisbat de València concedeix indulgències per a la seua restauració.

Pel que fa a l'activitat econòmica de la vila, destaca un cultiu de secà, encara que també s'hi plantaven moreres destinades a la cria de la seda que servien per a fer teixits, ja que Xàtiva es un dels gran monopolis d'aquest comerç de la seda. Però sobretot hem d'anomenar una gran activitat ceramista, amb la fabricació de cassoles de fang, plats, grans contenidors, gerres... Una activitat que ha perdurat fins als nostres dies, per això els canalins reben el malnom de "Perolers". En el segle XIV també es funda l'ordre monàstica-religiosa de Montesa, en 1317 pel rei Jaume II d'Aragó. La població de Montesa és veïna de Canals. Es construeix així el gran castell de l'ordre en paral·lel a la torrassa de Canals. Això comporta a una circulació constant de persones i de tropes militars, donat que el Gran Mestre de l'ordre s'allotja al castell i molts assumptes bèl·lics i administratius es resolen allí. Canals es troba de pas a Montesa, el que vol dir que té prou influència en el comerç de productes locals. Així mateix, també es troba en la ruta de comerç entre el Regne de Castella i el Regne de València, ja que la via més important de comunicació, travessa els voltants de la vila.

Les primeres referències de Canals comencen a partir de 1245, després de que el rei Jaume I resolga les apetències conqueridores d'Alfons X de Castella en l'entrevista de Camp de Mirra. Des d'aquest moment coneixem diverses al·lusions al lloc, la primera referència del qual és l'anotació que figura en el "Llibre del Repartiment": "*Comiti Dionisio de Ungaria: in concabium castrorum et vallium de Beho et de Ayn, turrim sive alcheriam de Canals et de Crespin, et domos in Xàtiva quas tenebat G. Bernardi et domos in Valentia, ante domos episcopi Valentie, per hereditatem francham. IX*

*kalendas aprilis.*¹". Documents posteriors ens confirmen la vinguda i assentaments de l'anomenat comte Dionís, pare de la reina Violant, en Canals i la llarga permanència dels seus descendents en aquest senyoriu. Dionís va haver de morir abans del 3 de febrer de 1277 ja que en aquesta data el rei Pere III el Gran confirmava en la persona de la seua vídua, Margarida de Cabrera, i fills: Amor (Aimerich) Dionís i Gabriel les donacions fetes pel seu pare en València, Xàtiva, Canals i L'Alcúdia. En 1301 trobem en Canals a Amor Dionís, des d'on escrivia al rei el 29 d'agost, exposant-li la seua apurada situació econòmica. L'herència de Canals, la Torre i l'Alcúdia va recaure en Jaume Dionís, fill d'Amor, però, obligat pels seus deutes, va vendre la baronia de Canals el 13 d'octubre de 1309 a "Jaspert V, vescomte de Castellnou, noble rossellonés que preferí de servir els reis d'Aragó que el de Mallorca". Amb la citada venda i tenint en compte que Jaume Dionís moriria sense successió, va parèixer concloure la possessió dels Hongria en Canals, no obstant en 1329 el senyoriu passava als Urrea, que així mateix descendien del comte Dionís a través de la seua filla Gracia, casada amb Eiximén d'Urrea, senyor de Biota i del Bayo. Gracia moriria abans de 1302 i les seues possessions passarien al seu fill primogènit Joan Ximénez d'Urrea, però va ser el seu germà Pere -clergue- qui va haver de rebre els drets sobre la baronia de Canals. El plet entre germans va arribar fins el Justícia de Saragossa i fou guanyat a favor del citat Pere, que ja apareix com senyor de Canals el 21 de desembre de 1329. A la mort de Pere, va haver d'heretar el seu germà, l'anomenat Joan Ximénez que, a més dels títols aragonesos paterns, va afegir el de senyor de Canals des de 1337. Aquest es va casar en segones núpcies amb Elvira Coronel, que li donaria un fill homònim i passaria, desgraciadament, a ser una figura cruci-

1 Al comte Dionís d'Hongria, per barata dels castells i valls de Veo i d'Aín, la torre o alqueria de Canals i de la Crespin i les cases que... en heretat franca. 24 de març.

al per a la història local, arrel de les lluites civils conegudes com la “Unió”, ja que havent participat ambdós Ximénez d’Urrea en la confrontació, perderen la vida en la contesa: el pare en la batalla d’Epila (21 de juliol de 1348) i el fill poc després, sense que puguin precisar ni el lloc ni la data. Sotmesos finalment els rebels valencians després de la batalla de Mislata, Pere IV va aplicar dures penes i va confiscar els béns a n’Elvira Coronel. El 3 d’agost de 1350, el rei feia donació de Canals al seu majordom Ramón o Raimundo de Riusech, fill de l’homònim senyor d’Alcàsser, no prestant altra atenció a Canals que la que es pot concedir a un territori del que es desitja traure el màxim profit, en aquest cas cedint la propietat a Xàtiva per 95.000 sous. Pareix ser que aquesta venda comprenia també al lloc de l’Alcúdia per ser part integrant de la baronia, de la que seria segregada tot seguit, donat que les autoritats xativines la cediren el 25 d’agost de 1353 a Berenguer de Santboi.

ELS BORJA A CANALS

Es té la creença de que la Torre formava part de la “baronia” de Canals des d’un primer moment i va viure els avatars d’aquesta fins la seua venda a Xàtiva. No és per això descabellat suposar que si la ciutat va establir en L’Alcúdia a Santboi, va poder establir també en la Torre als Borja, reservant-se per a sí mateixa el domini de Canals que podria presentar més problemes en mans d’ “arrendataris”. Els Borja era una família amb arrels a la localitat aragonesa de Borja i establerta a Xàtiva. Durant el segle XIII i a les ordres de Jaume I el Conqueridor, van participar en la conquesta de València. L’escut, tan característic amb aquell bou roig, ens pot indicar el passat dedicat a la ramaderia com la seua principal font econòmica abans d’establir-se en el nou Regne. Sembla probable que haja existit un parentesc entre els primers Borja nobles de l’època de la conquesta i la branca de Gil de Borja, de la qual davalla el papa Alexandre VI. Però la història del llinatge és, de fet,

TORRE D'ALEDUA AL MUNICIPI DE LLOMBAI.

la història de dues branques: una ennoblida, la de Gil Borja, i una plebea, Borja, pertanyent a la ciutadania honrada de Xàtiva. La branca noble dels Borja és ben documentada a partir del segle XIV. Al documents, els seus membres són qualificats de cavallers o donzells, entrant al servei de grans llinatges valencians i catalans (Montcada, Vilargut, comtes d’Urgell...). Ocupen també càrrecs al govern municipal de Xàtiva, formen part del braç militar en diverses convocatòries de corts... Les seues rendes familiars s’incrementen a través de negocis crediticis, especialment per la compra-venda de censals, que combinen amb una política d’enllaços matrimonial amb famílies nobles o de la ciutadania honrada del regne de València: els Escrivà, Fenollet, Pròixida i Serra. És més difícil precisar els orígens de la branca plebea de la família, és a dir, l’ascendència d’Alfons de Borja (Calixt III), que caldria buscar entre els diversos Borja no nobles que es documenten a Xàtiva als segles XIV i XV. Molts han volgut relacionar la fortuna d’aquesta branca amb la potent indústria tèxtil xativina de l’època: el pare del futur Papa, Domènec de Borja, llaurador –és a dir, propietari de terres- de Xàtiva, és probablement tintorer i formava part del patriciat urbà de la ciutat.

> HISTÒRIA / PATRIMONI

Alfons de Borja naix a la Torre de Canals, en aquest palau construït per la seua família a mitjans del segle XIV, el 31 de desembre de 1378, l'any en que va esclatar el Cisma d'Occident. Com hem anomenat abans, el seu pare fou Domènec de Borja, el qual es dedicava en els seus temps de joventut a exercir alguns càrrecs remunerats al servei del rei, com la vigilància a cavall de la frontera del regne de València amb Castella. De la mare només es sap que es deia Francina i que el seu cognom probablement fóra Llansol o Cavanilles. Alfons va ser el primogènit d'aquest matrimoni, que va tenir quatre filles més: Isabel (mare d'Alexandre VI), Joana, Caterina i Francesca, l'única que va morir soltera.

Alfons va haver de cursar els seus primers estudis a Saragossa i, com que València encara no tenia universitat, va anar a Lleida a estudiar Dret, la qual cosa corrobora que a casa dels Borja de Canals no hi havia cap títol per heretar ni possessions rústiques, ja que, en aquest cas, el primogènit no hauria tingut necessitat de dirigir el seu futur pel camí de les lletres, que era, al cap i a la fi, via d'ascens social tan incerta però menys arriscada que la més tradicional de les armes. Altres expliquen aquesta inclinació per la teologia i la carrera eclesiàstica que va seguir a continuació, a un fet diví, doncs en una de la seues visites predicatives a la ciutat de Xàtiva, el gran valencià del moment, el pare Vicent Ferrer, va conèixer al jove Alfons i va predir el seu futur com a *Sumus Pontifex* i que gràcies això, ell passaria a ser sant de l'Església Catòlica. Fóra una llegenda o no, ambdós auguris arribaren a ser certs. Ja en 1408, sent batxiller en Dret, Alfons va ser designat assessor del batlle de Lleida; el 1411 va obtenir el doctorat en canons i començà a impartir classe a la universitat on ell havia estudiat; dos anys després era doctor en Dret Civil també i el 1417 ingressava com a oficial en la Cancelleria Reial, on va ascendir molt prompte a conseller d'aquest organisme. En 1418 ja era canonge de Barcelona; aquest mateix any se li confiava la seua primera parròquia, la de Sant Nicolau, a València, i el 1420 accedia a la presi-

dència de la Cancelleria Reial alhora que se'l designava conseller d'Estat. Finalment, el 20 d'agost de 1429 va aconseguir cenyir-se una mitra tan desitjada com la de València, una de les més ansiejades de tota la monarquia per la quantia de les rendes. Per fi Alfons de Borja s'ordenà sacerdot, ja que en aquells temps era possible accedir a càrrecs eclesiàstics sense haver rebut els ordres sagrats. El nostre personatge es va fabricar la seua carrera fulgurant, eclesiàstica i civil, de la mà d'Alfons V el Magnànim, de qui va acabar de guanyar-se la confiança després de fer servir a fons els seus millors oficis de jurista per resoldre el Cisma d'Occident, ja que Alfons col·laborà decididament a convèncer el canonge Gil Sánchez Muñoz per tal que renunciara a la tiara que lluïa com a Clement VIII. Quan Alfons V es va disposar a la conquesta de Nàpols, es va endur amb ell al seu gran amic Borja, si bé al cap d'uns pocs anys la relació entre ambdós Alfons no sols es va refredar, sinó que va acabar estrepitosament per l'interès del clergue a defensar la supremacia pontifícia per damunt de la temporal dels reis. Una actitud tan valenta i decidida li va merèixer la simpatia papal i que Eugeni IV li atorgara el capel cardenalici de l'església romana dels Quatre Sants Coronats.

El 8 d'abril de 1455 Alfons de Borja va eixir convertit en Calixt III del conclave en què s'elegia el successor de Nicolau V. El breu pontificat de Calixt III va estar marcat per la caiguda de Constantinoble en poder dels turcs tan sols dos anys abans (1453). Aquest esdeveniment crucial, que significava obrir la porta oriental d'Europa a l'islam, va commoure les consciències del moment i va suggerir al gandià Joanot Martorell l'argument de la seua famosa novel·la, en la qual el cavaller nantès Tirant lo Blanch es disposava a recuperar la capital bizantina. En el terreny de la realitat, el flamant papa va orientar totes les seues energies a combatre l'expansió islàmica pel vell continent, i va arribar a empenyorar la seua pròpia vaixel·la per a finançar aquella particular croada antitürca. Lesforç va tenir la seua inesperada recompensa perquè, contra tot pronòstic, el 22 de juliol de

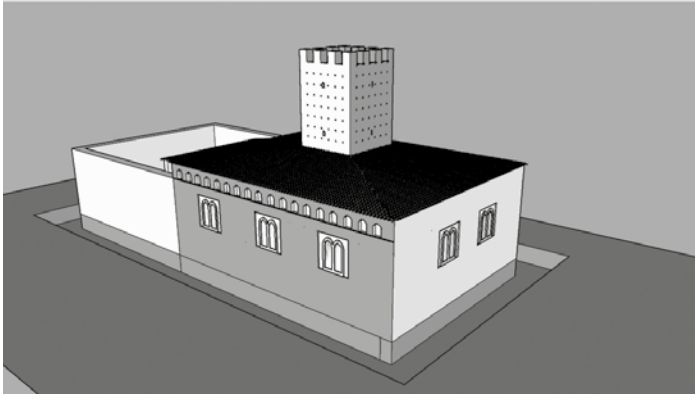

TORRE DE MUZA DE BENIFAIÓ ABANS I DESPRÉS DE LA SEUA RESTAURACIÓ AL 2014.

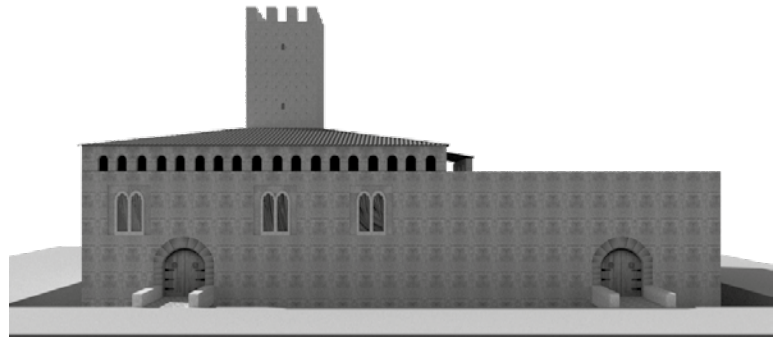
1456 l'exèrcit papal derrotava els turcs en la batalla de Belgrad. En el seu esforç obsessiu per aconseguir recursos materials per a finançar l'empresa militar contra els turcs, Calixt III va retirar les subvencions de què gaudien fins aleshores alguns humanistes, que se'n venjaren difonent la infàmia de l'escassa afició del papa a la cultura i titllant-lo obertament d'ignorant. No es pot dir que Alfons de Borja fóra un humanista refinat de la talla, per exemple, del seu propi successor Pius II, però això no autoritza a pensar que aquell jurista prestigiós fóra una persona inculta ni que, com a papa, es mostrara insensible als assumptes culturals, com ho demostra el fet, per exemple, que encarregara al seu confessor Cosme de Montserrat la realització del primer catàleg de la biblioteca vaticana.

A la seua mort, el 27 de juny de 1458, Alfons V d'Aragó va deixar el regne de Nàpols al seu fill Ferrant I. Els adversaris de la corona d'Aragó oferiren el tron a René d'Anjou, comte de Provença. Calixt III va aprofitar per fer valer els drets

feudals de l'Església sobre el regne, reservant a la Santa Seu l'estudi dels drets de cada ú dels pretendents. Per butlla de 12 de juliol va reclamar aquests drets i va ordenar als napolitans que no prestaren jurament a cap dels candidats. Va arribar inclòs a enviar al seu nebot Pere Lluís de Borja a lluitar contra Ferrant, reconegut com rei de Milà i Florença. Sols la mort de Calixt III el 6 d'agost, festa de la Transfiguració per ell instituïda en record del setge de Belgrad, va posar fi al conflicte. Va ser succeït per Pius II. Durant el temps que va durar el breu pontificat, Calixt III va cridar a Roma a nombrosos familiars seus, així com a un bon nombre de compatriotes. En el Col·legi Cardenalici, va donar cabuda a dos dels seus nebots, el famós Roderic de Borja, qui arribaria a ser elegit Papa en 1492 amb el nom d'Alexandre VI, i Joan Lluís de Milà i Borja.

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DEL PALAU DELS BORJA DE CANALS DEL SEGLE XIV AMB EL PROGRAMA SKETCHUP. PART POSTERIOR.

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DEL PALAU DELS BORJA DE CANALS DEL SEGLE XIV AMB EL PROGRAMA SKETCHUP, I AMB TEXTURA DE CARREUS DE PEDRA AMB RENDER. VISTA FRONTAL FAÇANA PRINCIPAL.

ABANDONAMENT DEL PALAU

Des de 1460 amb un Onofre Borja, fins el 1506 amb Roderic de Borja, tenim constància documental de la propietat per part d'aquesta família. El 1506 Roderic de Borja, menor d'edat i últim senyor de la Torre, ven el senyoriu a la ciutat de Xàtiva, representat pel seu tutor i procurador En Francesc de Borja, cardenal i arquebisbe de Cosença. Sense cap dada respecte al segle XVII, pel que fa al segle XVIII, la primera notícia que tenim sobre l'antic palau Borja, propietat senyorial de la ciutat de Xàtiva, és de mossèn Lluís Pareja:

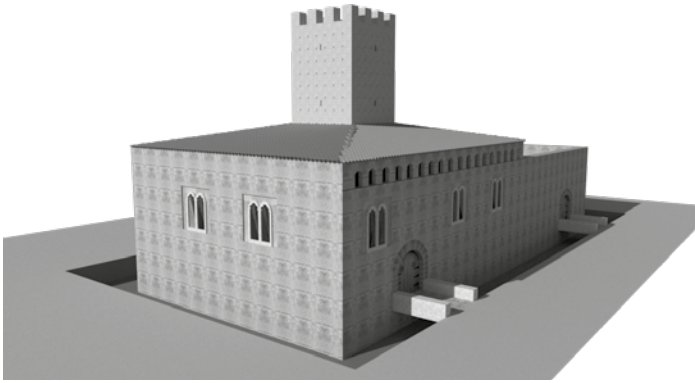
“Oy dia se conservan muchos cimientos, y paredes del Palacio en que vivia dicho Cavallero, como Señor de dicha población; en particular la Torre que avia en dicho Palacio, según era costumbre en aquellos tiempos en todos los Palacios de Señores. (...) Enfrente de este Palacio ay una Iglesia pequeña, que llamamos Ermita, ù oratorio publico...”

Per les paraules de mossèn Pareja, sabem que el palau es trobava enfront de l'oratori, adossat a la cara Nord-Est de la torre fortificada. També es desprèn pel que diu Pareja que ja abans del 1728, data de la publicació del seu llibre, el palau es trobava en una situació ruïnosa. Possiblement aquest incident protocol·lari o d'insuficiència sumptuària, va provocar que la ciutat decidira fer obres de

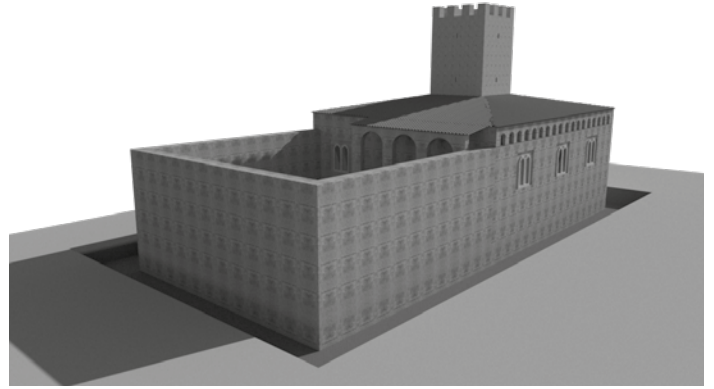
restauració en el palau i la torre. Aquestes obres es van dur a terme l'any 1758.

El 25 de març de 1847, l'ajuntament de Xàtiva vengué el palau a un particular, a En Manuel Vila Sanç, el qual s'adreçava al consistori a través d'una instància per tal de sol·licitar la cessió del palau a canvi d'un cens redimible. Aquest llaurador volia construir una casa en el seu solar, aprofitant la fusta i les teules de les seues ruïnes. L'ajuntament acordà acceptar la proposta el 29 de març. El 17 d'abril l'alcaldia decideix donar compte al “Sr. Jefe superior político de la provincia” i el 6 de maig se li tramet l'ofici corresponent adduint la següent argumentació:

“Entre los bienes pertenecientes a los Propios de esta Ciudad se halla el Palacio titulado de la Torre-ta, situado en la Villa de Canals, calle de la Torre-ta, cuyo edificio no siendo más que un recuerdo de la época en que esta Ciudad era Señora de la Baronía de Canals, se ha descuidado durante muchos años su conservación, y se halla en el día de hoy inhabitable y en estado de completa ruina. En tal concepto, ha acudido a la Corporación de mi presidencia Manuel Vila Sanz, vecino de dicha población en solicitud de que se le venda a censo el citado edificio para construir una casa sobre su solar y con sus escombros, y la expresada Corporación, creyendo conveniente la enagenación solicitada, ya porque nada produce ni ha producido jamás dicho edificio, ya también porque no hallándose

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DEL PALAU DELS BORJA DE CANALS DEL SEGLE XIV AMB EL PROGRAMA SKETCHUP, I AMB TEXTURA DE CARREUS DE PEDRA AMB RENDER. VISTA CARA NORD-EST I NORD-OEST.

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DEL PALAU DELS BORJA DE CANALS DEL SEGLE XIV AMB EL PROGRAMA SKETCHUP, I AMB TEXTURA DE CARREUS DE PEDRA AMB RENDER. VISTA CARA SUD-OEST I SUD-EST.

en esta Ciudad, no es fácil vigilar la conservación de los pocos restos del mismo, y se tiene noticia de que van desapareciendo, me ha dado el encargo de practicar diligencias convenientes para que se lleve a efecto dicha venta...” (Autos de remate de las obras de la Torre, y Casa de la Señoría de la Torreta de la baronía de Canales. 1758).

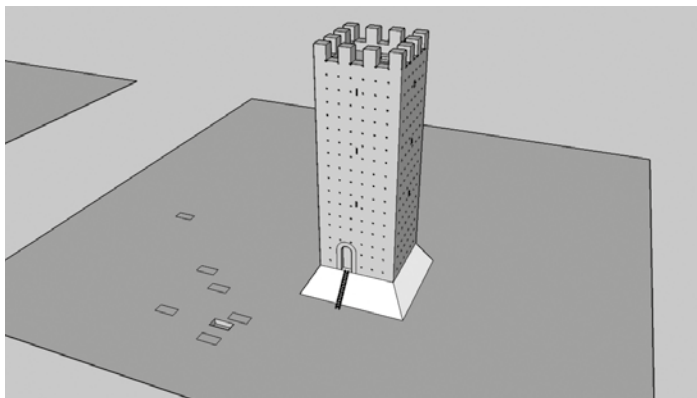
El departament de Comptabilitat del “Gobierno Político de la Provincia de Valencia” va donar el vistiplau a l’alienació de la finca. Al llibre d’actes de l’Ajuntament es conserva l’acta de la sessió en la qual es va prendre la decisió de desfer-se del palau. A finals del segle XIX la torre ja no conservava la teulada a quatre vessants referida en el projecte de restauració de 1758.

Al voltant de 1980, l’Ajuntament de Canals va adquirir una de les xicotetes cases que envoltaven la torre del palau, enderrocant-la, iniciant un ambiciós projecte consistent en deixar la torre exempta i procedir a la seua necessària restauració. Aleshores, va aparèixer un mur pertanyent a l’antic palau, el qual havia estat reaprofitat en bastir la mencionada casa a mitjans del segle XIX. Un angle d’aquest mur, ben a prop de la torre, és de pedra de carreu i conserva encara el salmer o arranc d’un ample arc de mig punt, la imposta del qual fa una motllura de capitell. Aquest arc, pel que ens resta d’ell, pareix que no tenia porta i que servia per donar pas a un curtíssim call o callís a

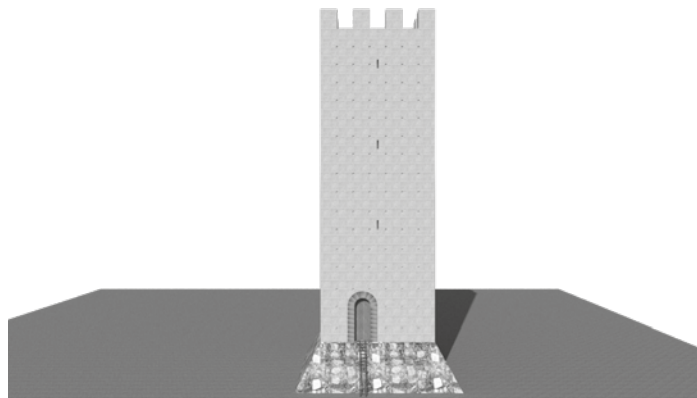
cel obert, on s’allotjaria l’escala que donava accés a la torre per una porteta de mig punt emmarcada en carreus i situada a l’altura del primer pis. Aquesta porta encara es conserva, malgrat que tapiada i amb els carreus emblanquinats a la banda de l’interior de la torre. A un racó del cementeri de Canals es conserven algunes pedres de l’altre extrem del mateix mur, així com una gran reixa metàl·lica que hi havia en dita casa enderrocada.

EVOLUCIÓ DE LA TORRE I RECONSTRUCCIÓ EN 3D

A partir del programa de dibuix informàtic Autocad, realitzàrem, en primer lloc, les plantes de les reconstruccions a les que arribàrem a través d’un buidatge bibliogràfic, comparacions amb altres edificis que encara es conserven i de diversos croquis. Una vegada vam tenir la planta dibuixada, la traslladàrem al programa de reconstruccions en 3D, SketchUp, on realitzàrem un alçat de les plantes, afegint tots els elements, intentant que foren el més semblant a la realitat: escales, portes, finestres, teulades... Per acabar, a partir del programa informàtic de Render, afegírem les textures a les diverses fases, per donar una visió més natural. Aquests foren els quatre resultats als que arribàrem:

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DE LA TORRE DE CANALS EN ÈPOCA ISLÀMICA AMB EL PROGRAMA SKETCHUP. VISTA CARA NORD-EST I NORD-OEST.

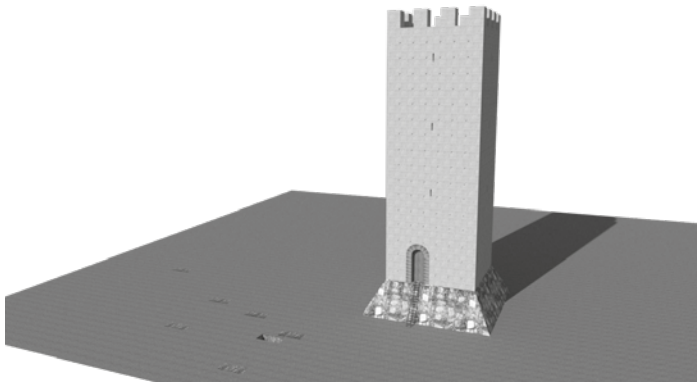
ÈPOCA ISLÀMICA

En primer lloc conservarem la base del talús, amb les seues mateixes mesures, 3'10 m. d'alt amb 8'90 d'ample i 9'10 de llarg, donat que en la memòria de José Manuel Martínez García, ens indicava que el que hi podem veure hui en dia, és l'original d'època islàmica. Seguidament, li donarem una altura de 21 m., com indica l'arqueòleg i el restaurador que tenia abans de l'abandonament del palau gòtic, i vam decidir mantenir la porta nord-est com a única entrada a la torre. Ací afegirem una xicoteta escala de barrots de fusta per poder retirar-la a l'interior en cas d'atac. Pel que fa als merlets, dubtarem si en l'estat original, ja que en la memòria d'excavació no s'especifica, la torre en tenia o no. Així que compararem amb altres torres musulmanes que es conserven a València, com la torre d'Aledua, la torre Muza de Benifaió, la torre Bofilla, la de Godelleta, la torre del Senyor de Serra, la torre de Montroi i la de Sot de Chera. Totes elles d'època islàmica i totes elles amb merlets, així que vam decidir afegir-los. I pel que fa a les finestres, seguirem l'exemple de la torre del Senyor de Serra i la de Montroi.

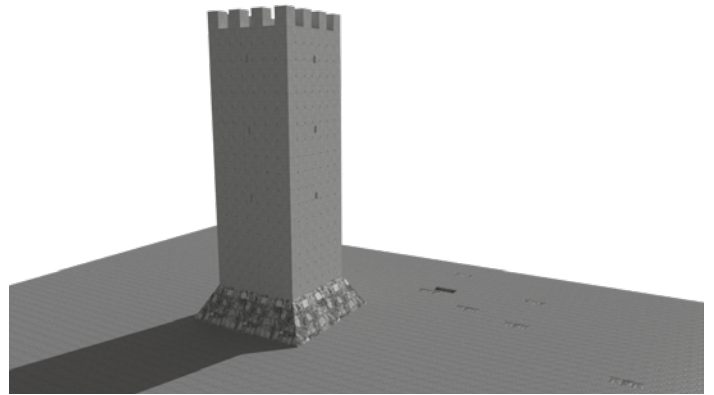
En quant a la textura, li donarem aquest aspecte d'estar construïda amb tapia, com estaven construïdes aquestes torres musulmanes, accentuant la marca de les unitats de l'encofrat, el *lüh*,

paraula àrab per designar l'encofrat empleat per a l'execució de la tapia. Varem intentar separar-los respectant la unitat del colze en la tapia àrab valenciana, que correspon a una mitjana de 0'6 m., donat que existeixen diversos tipus de colze: colze geomètric o comú (0'42 m.), colze major morisc (0'743 m.), colze mitjà o *rassäsi* (0'56 m.) i el colze real (0'55 m.). Com a element decoratiu, al igual que a la torre de Bofilla o de Sot de Chera, o com vam comprovar en la visita a la Torre de Pardines d'Olocau utilitzarem la tècnica del fals especejament de carreus, el que es coneix en castellà com "falso despiece de sillería", que consisteix en un arrebossat decoratiu que complia una doble funció: d'un costat es tapava les juntes entre les diferents unitats d'execució i els buits de les agulles de l'encofrat, i per una altra banda, millorava el seu aspecte. La nova imatge ofería més robustesa davant els adversaris, al temps que millorava la pròpia estètica de l'edificació.

Per acabar, inclouríem les 7 tombes musulmanes de la *maqbara* que es van trobar durant les excavacions arqueològiques al solar del carrer Victòria, cobertes la majoria d'elles per lloses de pedra i amb cossos recolzats sobre pedra de maçoneria.

RECONSTRUCCIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DE LA TORRE DE CANALS EN ÈPOCA ISLÀMICA AMB EL PROGRAMA SKETCHUP, AMB TEXTURA DE TAPIA I "FALSO DESPIECE DE SILLERÍA" AMB RENDER. VISTA CARA NORD-EST I NORD-OEST.

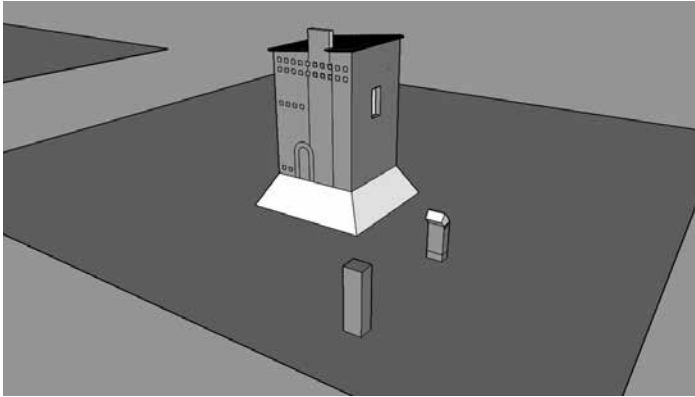
CONSTRUCCIÓ DEL PALAU GÒTIC AL SEGLE XIV

Per a la realització de la reconstrucció del palau dels Borja del segle XIV, ens basarem, principalment, en la planimetria de la memòria d'excavació de José Manuel Martínez García, i en un document que inclou el llibre d'Alfonso Vila Moreno, en l'annex IV: *"Autos de remate de las obras de la torre, y la Casa de la Señoría de la Torre de la baronía de Canales. 1758, N°39."* Donat que la planimetria és incompleta, ja que hi ha una part del solar que no va poder ser excavada a l'haver cases que encara hi estan habitades, i que el document més bé ens parla de les estances interiors i no de l'aspecte que tindria el palau a l'exterior ni la seua extensió, ens fixarem en altres construccions. La primera d'elles, fou el Palau de l'Ardiaca de Xàtiva, un palau gòtic de segle XIV del que es conserva únicament una sala, restaurat al 2000 per convertir-se en un alberg juvenil. El seu nom més popular és el de Palau del Borja, encara que estiga mal denominat, doncs mai va pertànyer a aquesta família, però els tres escuts que hi ha a la façana principal amb el bou roig, porten a la confusió. El segon edifici en que ens vam fixar per donar-nos una idea, fou el palau dels Sanç, a la veïna població de Vallés. Aquest palau, també gòtic, fou construït al segle XV, de planta rectangular, elegants finestres amb coronelles i amb una galeria

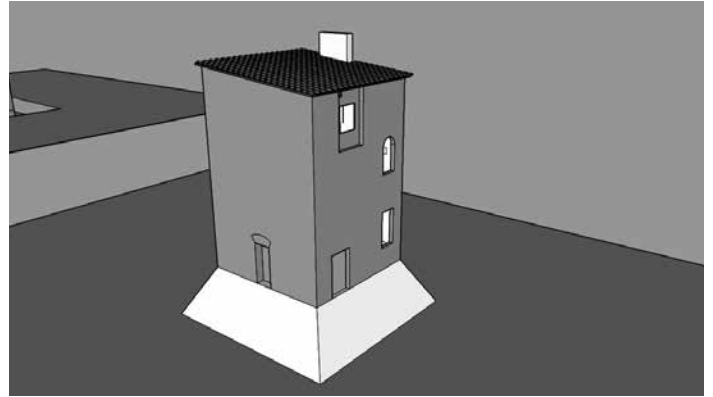
de finestres de rajols. Seguidament, analitzarem el palau ducal dels Borja de Gandia, un complex edifici d'arquitectura civil que es comença a configurar en el segle XIV i ha sigut reconstruït, ampliat i restaurat al llarg de set segles. I el quart i últim edifici, fou el castell de Benissanó, construït al segle XV, annexionant-se a una antiga torre de vigilància musulmana. El resultat final del nostre palau, ens va sorprendre donat la semblança que hi té amb aquest castell.

S'ha de dir que ja existeix una primera hipòtesis de l'aspecte del palau dels Borja amb una maqueta exposada al museu de l'Almodí a Xàtiva, basada també en la memòria d'excavació de l'arqueòleg, on es mostra el palau en forma d'U i una muralla rodejant la torre, no annexionada a ella. Però per al nostre criteri, no complia amb la lògica de l'època, ja que aquests palaus s'annexionaven a les torres per tal de donar-los un aspecte defensiu, com el d'un castell. Per això plantejarem una hipòtesi diferent, amb l'edifici rodejant completament la torre, que passa a formar part del conjunt d'estances. Les mesures aproximades serien 23 m. de llarg més 20 m. del pati d'armes, un total de 43 m., per aproximadament 22 m. d'ample. Aquestes les vam poder calcular a través de la planimetria de la memòria i al mesurar la distància que hi ha del tal·lus fins a les restes que es conserven de l'arc de l'entrada principal i de

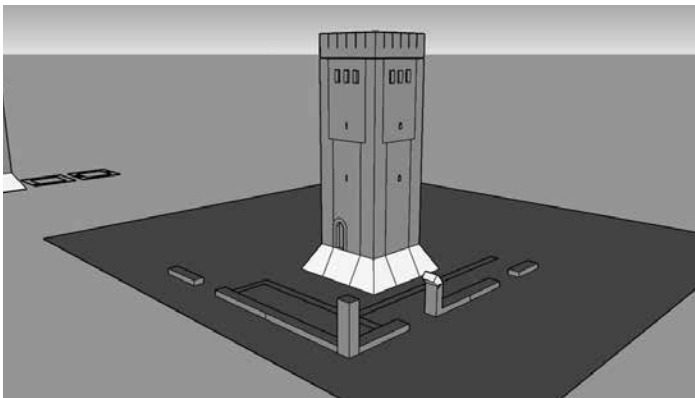
> HISTÒRIA / PATRIMONI

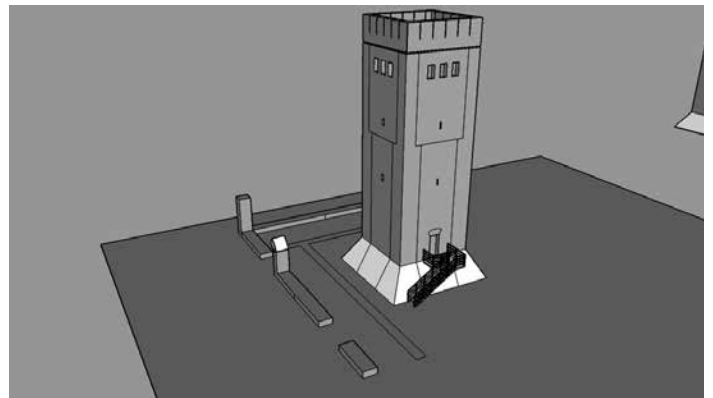
REPRESENTACIÓ EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE L'ENDERROC DE LES CASES EN 1980 AMB EL PROGRAMA SKETCHUP. CARES NORD-EST I NORD-OEST.

REPRESENTACIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE L'ENDERROC DE LES CASES EN 1980 AMB EL PROGRAMA SKETCHUP. CARES SUD-EST I SUD-OEST.

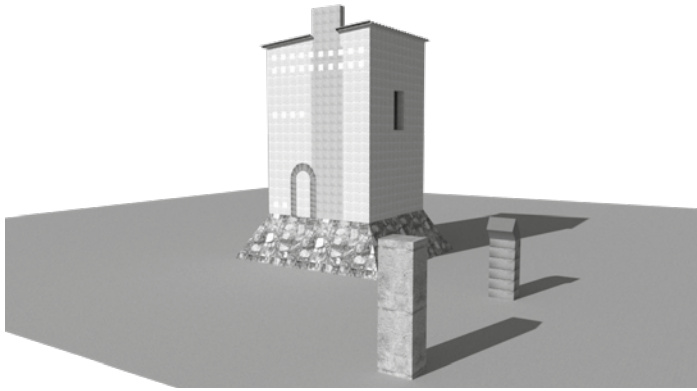
RECONSTRUCCIÓ EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE LA RESTAURACIÓ DE 1993-1994 AMB EL PROGRAMA SKETCH-UP. CARES NORD-EST I NORD-OEST.

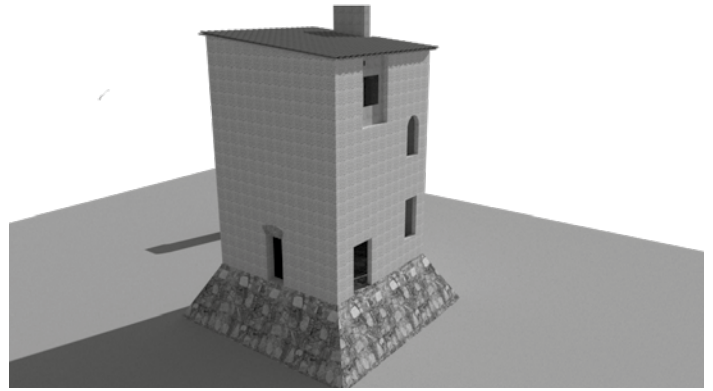
REPRESENTACIÓ EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE LA RESTAURACIÓ DE 1993-1994 AMB EL PROGRAMA SKETCH-UP. CARES NORD-OEST I SUD-OEST.

la cantonada que s'hi es conserva. Pel que fa al pati d'armes, vam decidir aplicar-li unes mesures semblants a l'estructura del palau, seguint l'exemple del palau ducal de Gandia. L'edifici comptaria amb tres plantes, a cada qual li vam calcular més o menys 3 m. d'altura, un total de 12 m.: la planta baixa, la planta noble i una galeria (gol-fes), a part d'una planta més de la torre (9 m.). Aquesta última mantindria el seu aspecte exterior del "falso despecie de sillería" d'època musulmana, amb els seus merlets. El document de la restauració del palau al segle XVIII, explica que la torre tindria una teulada a quatre aigües, però creiem que aquest es un afegit molt posterior, probablement entre els segles XVI i XVII, ja que aquesta

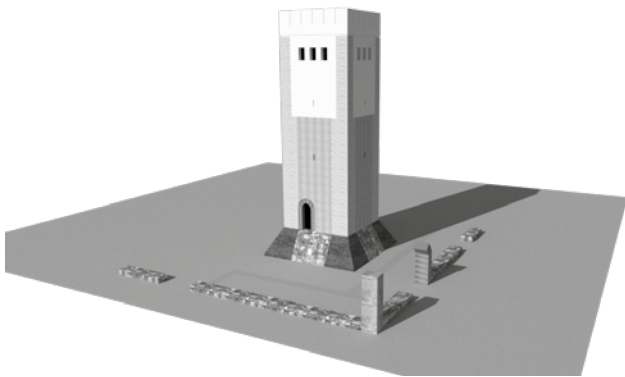
teulada no correspon a l'arquitectura del moment. Al palau s'accediria per dues entrades situades a l'extrem nord-oest: per una s'aniria directament a les estances de la planta baixa i per l'altra a un pati d'armes, que compta amb estables i una escala senyorial que puja fins un porxo porticat, pel qual s'accedeix a la planta noble. Com a detalls, afegirem un sostre de teules de fang roig, la típica teula valenciana, dos portes de fusta rodejades de dos arcs de mig punt (ja que encara es conserven les restes de l'arc de l'entrada principal, com hem anomenat en la part de l'excavació arqueològica), i finestres gòtiques amb coronelles. Rodejant el palau, com indica la memòria, hi hauria un fossar d'aproximadament 2 m. d'ample per 4 m. de pro-

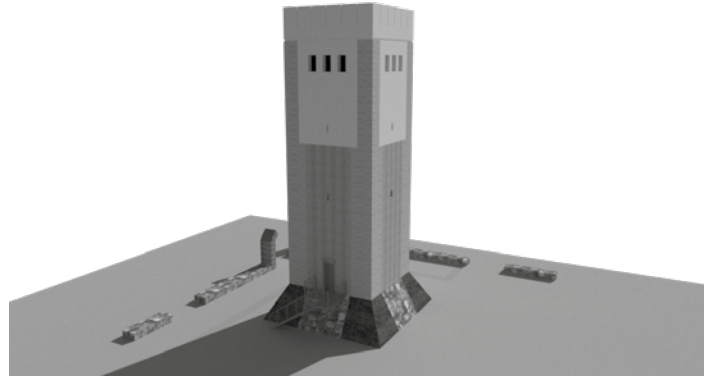
REPRESENTACIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE L'ENDERROC DE LES CASES EN 1980 AMB EL PROGRAMA SKETCHUP I TEXTURA TAPIA DESGASTADA AMB RENDER. CARES NORD-EST I NORD-OEST.

REPRESENTACIÓ HIPOTÈTICA EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE L'ENDERROC DE LES CASES EN 1980 AMB EL PROGRAMA SKETCHUP I TEXTURA TAPIA DESGASTADA AMB RENDER. CARES SUD-EST I SUD-OEST.

REPRESENTACIÓ EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE LA RESTAURACIÓ DE 1993-1994 AMB EL PROGRAMA SKETCH-UP I TEXTURA ACTUAL AMB RENDER. CARES NORD-EST I NORD-OEST.

REPRESENTACIÓ EN 3D DE LA TORRE DE CANALS DESPRÉS DE LA RESTAURACIÓ DE 1993-1994 AMB EL PROGRAMA SKETCH-UP I TEXTURA ACTUAL AMB RENDER. CARES SUD-OEST I SUD-EST.

funditat. Per últim afegirem dos ponts que creuen el fossar, amb els quals encara es té discussió de si hi hauria barbicanes o no, donat que possiblement la muralla rodejaria el palau. Però al no tenir la planta d'aquesta muralla, la qual és inexistente, no ens vam arriscar a afegir aquestes barbicanes. Pel que fa a les textures de Render, al palau li donàrem un aspecte de murs de carreus, amb l'escala de marbre i la torre de tapia.

Per últim, deixar clar que la part sud-est del solar del carrer Victòria, no ha estat excavada, donat que encara hi han cases que continuen habitades. Per tant, la part posterior del palau que hem plantejat ací, no sabem si existia o si el palau rodejava

a la torre amb forma d'U. S'hauria d'excavar per confirmar-ho. En el cas de la nostra hipòtesis, hem volgut seguir la lògica del castell de Benissanó.

ANNEXIÓ DE CASES A LA TORRE

Amb l'enderrocament del palau gòtic al segle XIX i la compra del solar per part de Manuel Vila Sanç el 25 de març de 1847, per tal de construir allí la seua casa, annexionant-la a la torre, aquesta última va sofrir una sèrie de canvis i reformes fins l'enderrocament dels habitatges que la rodejaven al 1980. Sabem que va ser utilitzada com a magatzem i durant alguns anys com a colomer i estable per als

> HISTÒRIA / PATRIMONI

animals. En aquesta fase, intentarem reconstruir l'aspecte en què es va quedar la torre abans de la seua restauració en 1995. Donat que no es conserva informació escrita que fera un anàlisi de l'estat en què es va conservar, ens basarem principalment en documentació fotogràfica, de les poques fotos on apareix abans de la restauració.

Les mesures originals del talús es van mantenir, però no així l'altura, a la qual se li va llevar 13 m., quedant-se amb 8 m. d'altura. Segurament va sofrir algun enderrocament pel seu mal estat de conservació. D'aquesta forma se li va afegir un teulada de teules roges de ceràmica amb una mica de desnivell per la cara sud-est. Com a detalls, a la cara sud-est veiem que se li va obrir una porta a la primera planta i una finestra, i una porta de mig punt a la segona planta, on veiem també, primerament, una finestra tapiada a la qual se li va obrir una altra obertura al centre. Pel que fa a la cara sud-oest, es va obrir una altra porta al centre de la torre que dona a la primera planta, i que hui en dia es l'entrada principal. Pel que fa a la cara nord-oest, se li va afegir una finestra a la segona planta. I ja per últim, en la cara nord-est, es va tapiar la porta que creiem que era l'original en època islàmica. També veiem ací xicotetes esquerdes quadrades formant diverses files, que podrien tractar-se de bigues que mantindrien en alt el sostre de la casa allí annexionada. El mur que sobresurt per sota del teulat, podria tractar-se de les restes d'una xemeneia. També reconstruirem l'arranc de l'arc de mig punt i una de les cantonades d'un mur del palau.

RESTAURACIÓ

En 1995 conclou la intervenció reconstructiva, canviant per complet l'empremta d'aquest tipus de reconstrucció àrab fins fer-la irreconeixible. Només el seu aspecte volumètric recompon visualment la torre àrab observatori, amb el seu aspecte tronc-piramidal, la seua base en talús i el seu accés elevat. Pel que fa a l'altura, se li van retornar els 13m de la seua estatura original de 21 m. Encara que ací, en aquest aspecte, Pablo

Rodríguez-Navarro, discuteix en el seu llibre "*Las Torres Árabes de las Alquerías Valencianas*", que fins i tot la torre de Canals hi podria ser més alta i significativa. Pel que fa als detalls, la porta de la cara nord-est que creiem l'original, es va tornar a obrir i se li va col·locar un vidre per tal de que funcionara com a finestra, donat que l'entrada a la torre que es va voler deixar, es troba a la cara oposada, a la qual s'accedeix per unes escales metàl·liques. En cada una de les cares, se les va afegir tres finestres quadrades en la tercera planta, deixant xicotetes obertures en la segona i la primera. Als merlets, que no tenen cap aspecte medieval, se'ls va donar més robustesa. Pel que fa al material que utilitzaren per alçar la torre, foren el formigó i rajoles als cantons, i amb els sols i sostres de la segona i tercera planta de fusta. Aquesta restauració ha estat molt criticada pels experts, donat el criteri que es va seguir en quant a la torre original i pel tipus de material que s'hi va gastar, encara que l'únic element original que es conserva fóra el talús. Pel que fa a l'arc de mig punt de l'entrada principal al palau, es va deixar al descobert i ara forma part del conjunt arqueològic de la plaça de Calixt III junt a una de les cantonades d'un mur del palau i al que es creu una resta de la muralla.

CONCLUSIONS

Com a conclusió, pel que fa a la hipòtesis a la que hi hem arribat del possible aspecte del palau dels Borja, s'hauria de plantejar noves intervencions arqueològiques en un futur per tal de confirmar-ho. Donat que l'excavació que va dirigir José Manuel Martínez García, va ser preventiva, potser convindria realitzar de nou una altra campanya programada, per tal d'ampliar els coneixements de l'entorn de la torre, ja que així ens podria donar més resultats de les estructures del palau o de la màxima extensió de la *maqbara* musulmana, ja que podrien mantenir-se alguns cossos soterrats baix de les cases que envolten la plaça de Calixt III. El problema és que aquestes cases continuen estant habitades, dificultant les intervencions.

BIBLIOGRAFIA

- BATLLORI, Miquel (1994): “*La família Borja*”. Obra completa Vol. IV. València.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís (1994): “*Imatges i espais dels Borja*”. Guió de vídeo. Ajuntament de Canals.
- CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís (1989): “*L’oratori i la torrassa del Palau dels Borja a la Torre de Canals*”. Ajuntament de Canals.
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MILLARES, Álvaro (2006): “*Alfonso de Borja, Papa Calixto III. En la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo.*” Anuario Historia de la Iglesia. Universidad de Navarra.
- FURIÓ, Antoni (1994): “*L’Europa dels Borja*”. Simposi Internacional sobre els Borja. València. 15-34.
- LA PARRA LÓPEZ, Santiago (2009): “*Per terres dels Borja*”. Ajuntament de Gandia.
- MALLÉS ALCÓN, Diego (2008): “*Las Torres fortificadas y masias torreadas del Maestrazgo.*” Centro de Estudios del Maestrazgo Turolense. Terol.
- MARTÍNEZ GARCÍA, José Manuel (1995): “*Excavaciones arqueológicas en la Torre del Palacio de los Borja. 18 meses recuperando el patrimonio histórico de Canals*”. Llibre de Festes, Ajuntament de Canals.
- MARTÍNEZ, Luís Pablo; CASTILLO, Jaime; SAIZ, Jorge (1994): “*Els orígens de la família Borja*”. Simposi Internacional sobre els Borja. València. 41-53.
- MIRA, Joan F. (2000): “*Los Borja. Familia y Mito.*” Ajuntament de Carcaixent. Regidoria d’Educació i Cultura.
- PAREJA I PRIMO, Lluís (1728): “*Canals il·lustrada*”. Edició facsímil de 1978.
- PASTOR ZAPATA, José Luís (1994): “*El ducat de Gandia: la construcció d’un espai senyorial*”. Simposi Internacional sobre els Borja. València. 235-266
- POCKLINGTON, Robert (2016): “*Lexemas toponímicos andalusíes*” Aldhara. Revista de Cultura Andalusí. Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes. Vol. 2. Almería. 233-312.
- RODRÍGUEZ- NAVARRO, Pablo (2018): “*Las torres àrabes de las alquerías valencianas*”. Tirant Humanidades. València.
- VILA MORENO, Alfonso (1994): “*Canals: temas de historia local.*” Ajuntament de Canals.

MURS DEL PALAU

XOLAKA: ARTE EN MURO

Passejant pel poble ens fixarem en unes imatges atractives, grans i cridaneres, realitzades sobre murs, façanes, edificis públics i privats, que corresponen especialment a retrats anònims que ens segueixen amb la mirada i enriqueixen estèticament l'espai on han estat creades.

Fascinats per elles i ignorants en corrents i tècniques artístiques contemporànies, ens capficarem en trobar l'autor/a de les imatges —que sempre posa un simpàtic gosset ratoner al costat de la signatura que acreix la singularitat— quina és la tècnica emprada i quin tipus d'art és aquest —no són grafiti ni pintades— present i gaudit en espais públics. El descobrirem

MURAL EN LA CALLE SANTAS DE LA PEDRA.
"CICLO DE LA VIDA". SPRAY. (2013 APROX.)

prompte: es tracta d'Angel Caballero Rioja, que signa les seues obres amb el pseudònim <<Xolaka>>, nascut en 1982 a la nostra veïna l'Alcúdia de Crespíns. Tirem del fil i ens informem que és llicenciat en Belles Arts (2007) per la Universitat Politècnica de València i ha participat en nombrosos certàmens sobre aquest art sent guardonat amb nombrosos

> ART AL CARRER

DETALLES DEL MURAL ANTERIOR.

premis. Ens trobàrem amb ell i accedí amablement a facilitar-nos el contingut d'aquest article. Xolaka defineix el seu art com *Arte en muro*. Les obres que reproduïm són una selecció del mateix autor.

La crítica d'art Maria Belén García Pardo ens ha redactat un aclaridor escrit on ens desvela les claus de l'art de Xolaka. Col·laboració generosa que agraïm vivament. FTM.

MURAL A L'ESPAI JOVE. "DISFRACES", SPRAY, 2013 APROXIMADAMENTE.

MURAL EN EL PUENTE ENTRE CANALS I L'ALCÚDIA DE CRESPINS. "INSTANTE".
SPRAY, 2018. 300 METROS CUADRADOS. EN COLABORACIÓN CON OTRO ARTISTA, DE TRIPAS AEROSOL.

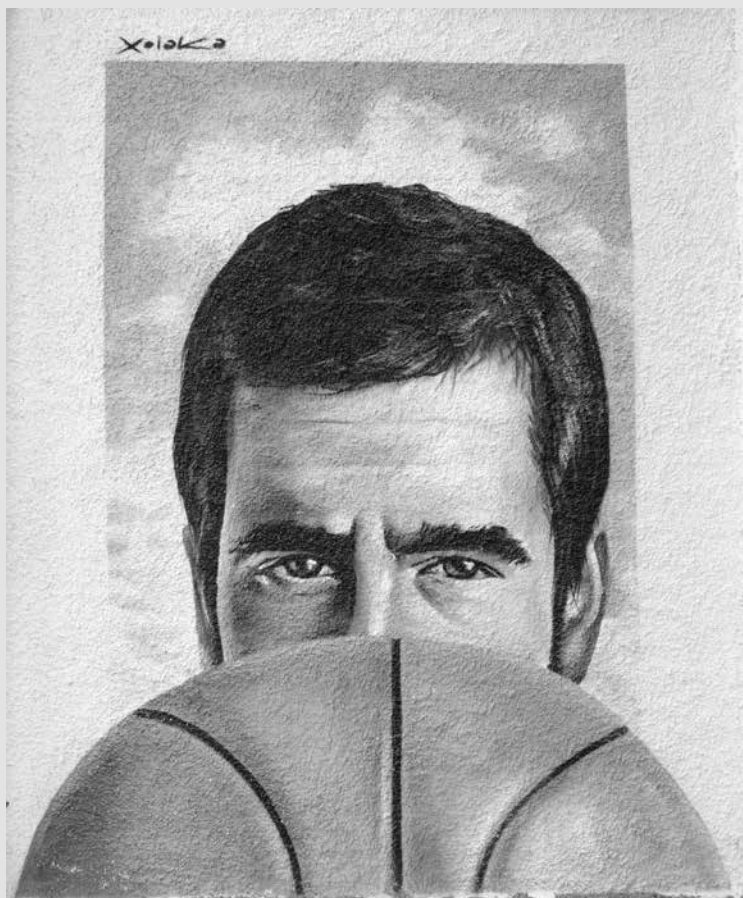
¿Y en tu muro qué pinto? Xolaka

A veces, no deja impasible el aroma de una flor en el campo, el vuelo rasante de un ave por su supervivencia o la luz en malvas del ocaso de un abril confinado. La mirada te lleva al ayer y al cerrar los ojos comienza a hurgar en el cajón del recuerdo. Desde hace más de cinco años tengo recuerdos de "Xolaka".

Yo recorría las calles buscando contrastar lo que leía sobre arte urbano para mi tesis doctoral. La calle es la única que me daba información fiable y, a su vez, desnaturalizaba lo que leía. Aquel viernes primaveral por la tarde y de ruta con los alumnos de un seminario, descubrí un rostro con una estética y características que no había visto antes. Nos regodeamos ante la intervención en

el muro, los alumnos comenzaron a fotografiarla y a sacar conclusiones, pues llevaban 5 días recibiendo información de grafiti y arte callejero. Sus reflexiones me ayudaban a evaluarme a mí misma, y me alegré porque demostraron que aprendían en la clase y también de forma peripatética. Yo estaba contenta.

La intervención tenía como objetivo el rostro de una mujer orgullosa de su color, con cierto punto de desfachatez en su mirada y un extenso histórico a sus espaldas. Ya sabéis, cuando una crítica de arte ve características emocionales en el oficio de un artista, descubre que va a dar muchos argumentos.

DEPORTISTA, SPRAY, 2014 APROXIMADAMENTE.

Quizás, para algunos, es lo que nos pasa con Xolaka. Existe un *feedback* claramente diferenciado de impacto: primero, por tener una intervención a la altura de tus ojos; segundo, por insistir en el retrato para conversar con el espectador; y tercero, provocar que la intervención observe con cierta desvergüenza al transeúnte. Debo resaltar que alguno de sus rostros te acechan con la mirada, incluso si me apuras, fisgan como te vas...

Artista callejero y muralista, Xolaka –que así quiere que le llaméis– utiliza la calle como investigación de su propia evolución, y todavía no ha llegado al cenit de su carrera. Es un artista joven, cree en el diálogo callejero que se entabla entre la superficie a intervenir, el entorno y el ciudadano al que –a veces– hay que despertar de su rutina. Licenciado en BBAA y Máster de Producción

MURAL EN EL ANTIGUO POLIDEPORTIVO RODRIGO SANCHO. "USHANKA", SPRAY, 2013 APROXIMADAMENTE. (POLIDEPORTIVO RODRIGO SANCHO).

Artística y de Aplicaciones Web, se resuelve en la calle porque lo extrínseco es parte de sus intervenciones. Cuando te enfrentas a un rostro de Xolaka, el entorno donde lo ubica pasa a ser relevante; los conceptos de ser y estar en uno u otro lugar pasan a la dimensión práctica del conocimiento y determinan el diálogo entre artista, el soporte y la técnica.

Actualmente, no podemos definirlo como un *street artist* genuino. Mantengo esta afirmación porque si nos remontamos a la eclosión del *Street Art* en su origen, allá por 1980 en Nueva York, descubrimos un movimiento artístico reivindicativo que salió a las calles al contemplar que la crisis de aquella época –entre otras cosas– golpeó duramente los canales del mercado del arte. Muchos artistas decidieron intervenir muros al mar-

MURAL "CHICA", SPRAY, 2013 APROXIMADAMENTE.

gen de la ley, sin respetar la propiedad privada, pues su obra no tenía cabida en galerías. Aprendieron el *modus operandi* de los escritores de grafiti y utilizaron el arte para despertar al ciudadano de su letargo social. Quizás Banksy, y anterior a él, Bleck le Rat en su más pura actividad callejera, son representantes inequívocos de los que hacen una crítica mordaz de las sociedades -siempre de forma ilegal- jugándose el pellejo.

El artista que nos ocupa -lejos cronológicamente de esas generaciones- ha bebido en las fuentes de los que fueron protagonistas en esta disciplina y en ese último cuarto del siglo XX. Sin embargo, su trayectoria está evolucionando dentro del muralismo por encargo. Y solo en sus inicios intervino de forma ilegal algunos muros. Actualmente Xolaka, es de los privilegiados que para

PERRO RATONERO QUE FIGURA EN LA FIRMA DE LAS OBRAS.

promocionar su obra no necesita lo ilegal. Se subvierte la norma cuando lo que queremos algunos es que un día al mes sea ilegal... Lo esperamos.

Cuando el transeúnte quiere experimentar con el arte en la calle lo primero que tiene que tener claro son los conceptos. No podemos confundir, lo que es Graffiti, Street Art y Muralismo. Y es de obligatorio cumplimiento separar las tres disciplinas. Un grafiti es una pieza en letras con intención de estilo, que puede ir acompañada de figuración o no, como puede ser una *máster piece*. Por lo tanto, el grafiti siempre va asociado a las tramas tipográficas y a estilos propios de su genuina disciplina. Generalmente, no obedece a ningún encargo -en esencia- es ilegal y subversiva, y su lenguaje es gráfico. El *street art* legítimo, no sería más que aquellas intervenciones con un lenguaje pictórico que intentan atrapar al ciudadano con un contenido reivindicativo, comparten la subversión del grafiti pero con una clara diferencia: llegar a todo tipo de público y con infinidad de disciplinas desde la mano alzada,

"MELANCOLÍA", SPRAY, 2017. TORRENT. 600 METROS CUADRADOS.

pasando por los encolados hasta las plantillas. Y en cuanto al Muralismo, lejos de la técnica utilizada por los fundadores de este movimiento en el siglo XX (1920): Rivera, Siqueiros y Orozco. Sí que se conserva el espíritu que los hizo inmortales al mundo del arte y, no era otro que acercar el arte al pueblo -y con sus contenidos- generar consciencia social. Éste espíritu es el que comparten artistas callejeros y muralistas en líneas generales aún hoy.

Teniendo en cuenta que Xolaka se debate entre el muralismo propio de encargo y estar siempre dispuesto a participar en eventos de calado social, el compromiso con el arte social no le es ajeno. Prueba de ello son sus últimas intervenciones como la patrocinada por la concejalía de Igualdad del Ayuntamiento de Pego (Alicante) en noviembre de 2019, sobre Género. O la intervención en

el CEIP Jaume I de Mislata (Valencia) con la conocida frase *One child, one teacher, one book and one pen can change the world* (Un niño, un maestro, un libro y un bolígrafo pueden cambiar el mundo) de Malala Yousafzai (2014) que recibió el Nobel de la Paz defendiendo que se escuchen en todo el mundo las voces de los niños pidiendo que se cumpla su derecho a aprender.

Tampoco podemos olvidarnos de las intervenciones realizadas junto a mujeres gitanas en *l'Alquerieta d'Alzira* (Valencia), con las que compartió no solo intervención en el muro sino también taller de formación. O, el proyecto de Catarroja (Valencia) *Trenquem el silenci* 2018 sobre el acoso escolar y la violencia machista hacia el colectivo de jóvenes.

No puedo citar todas sus actuaciones, ni es éste un artículo para ello pero si quiero subrayar

MURAL EN EL LINDE ENTRE CANALS Y XÀTIVA, JUNTO A LA AUTOVIA. "LIENZO SIN BASTIDOR", SPRAY, 2017.

de forma terminante y decisiva que su apuesta por el arte pasa por su apuesta por lo social.

Cuando un artista decide que el objetivo de su creación es el rostro, los que observamos su trayectoria esperamos ese momento en el que nuestro ojo vea el crujido de la senectud, de la imperfecta adolescencia o la emoción que envuelve la sonrisa de la infancia. Decidirse por esta disciplina no es fácil, y conseguir el efecto de sorpresa en el transeúnte, puede llenar de satisfacción al artista. Los expertos en rostros suelen ser de otra pasta. Como todos sabéis, es harto difícil que la mirada del retratado te siga o que veas más allá de un físico, hay gente -que incluso- dice ver el alma. Pues a eso me refero. Solo el tiempo y la experiencia con grandes dosis de psicología hacen de un artista un buen experto en rostros. ¿Quizás Xolaka?

Si por algo se conoce a Xolaka es por sus rostros. Y si en la provincia de Valencia existen tres especialistas en rostros, sin lugar a dudas Xolaka lidera el ranking por proyectos, producción, evo-

XOLAKA FIRMANDO UNA DE SUS OBRAS EN CANALS.

lución y sencillez en su trato. Hay que tener en cuenta -y que no caiga en el olvido de este artículo- que todas sus intervenciones son encargos. Probablemente otros tengan más producción prohibida.

Recuerdo uno de los proyectos más ambiciosos y longevos: las 15 caras que abordó en Torrellas (Zaragoza). Sobre puertas abandonadas, retratos multiculturales en falso blanco y negro; digo falso, porque siempre se cuelan entre estos

dos colores, la gran gama de grises. Las intervenciones se realizaron siendo fiel reflejo del pasado de los habitantes de Torrellas, como bien citaba El Herald de Aragón (12/02/2019). La elección siempre depende del artista, él elegirá aquellas caras que realmente reflejen lo que quiere transmitir en su mensaje, en su apuesta por conseguir el *feedback* que le permitan quedar unos minutos, horas o días, en el recuerdo de los que miran. Y que lo primordial, que es su creatividad, obedezca al objetivo.

De este proyecto en Torrellas se hizo eco Verne de El País (03/03/2018), que incidía en una cuestión que siempre ha interesado a los artistas callejeros, por los menos con los que yo hablo. Y no es otro que, el de intervenir en soportes abúlicos o entornos depauperados para conducir este abandono al culto de la observación. Con ello, estos artistas, reinventan y reavivan todos esos espacios olvidados y atrapados por el deterioro

Por otra parte, optan por intervenir estas zonas para conducir -a través de la estela del arte- la mirada de los que no deben dejar lugares en detrimento a nuestro alrededor. Son -los artistas que se sienten cómodos en la calle- los que de una forma u otra, están educando el ojo del transeúnte

que posiblemente nunca visitó, o visite, un museo o galería. Por lo tanto, gran parte de la creatividad y oficio de los “callejeros” tiene mucho que ver con el arte social: su empatía por los problemas comunitarios. Son los proyectos comunitarios, aquellos en los que no dudan participar porque detrás hay un fin social, al fin y al cabo, un “asunto social” que siempre habla de vulnerables.

Es en La Costera donde creció Xolaka, y es en sus municipios donde puedes observar sus inicios. Una obra temprana de un joven que tiene muchas ideas en la cabeza y que necesita soportes en los que plasmarla. Un trabajo arduo en los que el artista debe hacerse con la reacción del spray y las superficies sin tratar. Soportes descarnados de tierras y desconchados, duros ladrillos y boquetes a los que se debe adaptar, porque en muchas ocasiones, de eso trata el arte: de adaptarse al marco y hacer que fluya la creatividad.

Oriundo de l'Alcúdia de Crespins, participa en la gestión y organización de la exhibición de pintura mural del festival MAUAC. Un festival joven con la afluencia de interesantes y conocidos “callejeros”. Los festivales son una actividad fundamental para la difusión del Street Art. Sin embargo, es una actividad a tener en cuenta por

PERSPECTIVA DEL MURAL "CICLO DE LA VIDA".

los consistorios de los municipios. Es uno de los eventos que transversalmente fusiona: cultura, turismo, y economía.

Todos los festivales son dinamizadores de la disciplina que nos ocupa, y si encima remunera a los artistas por intervenir -desde mi punto de vista- es el estado ideal, justo y con futuro. Quizás lo que hay que analizar es que no sean muchos los intervinientes, que se seleccione por el interés artístico, por lo adecuado al municipio y que el artista se sienta en su casa. Que cada intervención sea por beneficio cultural y crematístico del municipio, que redunde en la formación de los alumnos de primaria, secundaria y bachiller; y que pueda ser referente, con algún valor añadido para distinguirlo de otros. Por consiguiente, aunamos esfuerzos entre varios organismos e invitamos a que la cultura dance por las calles del lugar siendo parte de la socio-dinámica del municipio. Quienes organizan estos eventos también deben ser gente que conozca la idiosincrasia del entorno callejero y la disciplina, por ello aplaudo que el municipio de Alcudia delegue el MAUAC en gente que sabe y se debe a un oficio que debe ser respetado y respetable. Todo ello, contribuye a que el término sea parte del tour

de especialistas y público en general amante del arte urbano. Y asimismo esta actividad repercute en beneficio de todos.

Además de su actividad como gestor, lo fundamental en él es su oficio de pintor. En este instante y como colofón a esta breve radiografía existencial, me gustaría resaltar una característica del artista que me ocupa, y sin dejar de lado otras que lo avalan, subrayaría que su spray promueve la inquietud. Delicado en los temas y contundente en las formas, Xolaka es un creativo callejero al que le sobra sensibilidad, y esa esencia es la que provoca la conmoción que -en último lugar- no es más que la experiencia estética de la que tanto hablan los filósofos.

Gracias caballero, por salir a la calle con un spray y deleitarnos la emoción.

Gracias por inspirar estas líneas de humilde recorrido, que tan solo quieren aportar los trazos de un errante callejero, a los que me quieran leer.

Abril de 2020.

©María Belén García Pardo.

Doctora en Filosofía.

Crítica de arte (AVCA).

FESTA DE L'ANY 1959.

Festes del carrer de la Parra

> MATI PÉREZ SANCHO

S embla que al carrer de la Parra no han faltat, des de fa molts anys, veïns i veïnes disposats al comboi i la festa i una bona ocasió per a eixir al carrer ha sigut sempre la celebració del dia de la Mare de Déu del Carmen que cada mes de juliol ens convoca.

Fa anys, parlem de la dècada dels anys 40 del s. xx, el carrer no era tan llarg com ho és ara. Acabava, per la part esquerra, al número 61, que era la casa de la tia Milagros. Hi havia, en eixe moment, dues famílies que tenien una imatge de la Mare de Déu del Carmen. Una era propietat de Carmen Arnau, que vivia en una casa que hui ja no existeix, ja que va ser derrocada per a obrir el carrer a l'actual plaça d'Espanya. L'altra era de la

família Giménez-Sanchis, Paco i Maria, del teu-
lar, al número 49 del carrer. Quan arribava la festa,
una de les dues imatges era cedida per a acompanyar a tot el veïnat a la celebració de la missa en honor de la Mare de Déu. Aproximadament en aquell temps, segons els records de Maria Josefa Rojas, la seua mare.

Maria Sancho «la Santa», que va nèixer el 1918, ja va ser festera del carrer quan era molt jove. Sí que recorda, especialment, la festa de l'any 1951, quan es va adornar el carrer amb molt de gust: banderoles i fanalets de paper d'uns colors preciosos. La cosina de Maria Josefa, Pepica «la Santa», era festera en companyia d'altres joves i, com sempre, totes van col·laborar perquè el resultat fora el millor.

> PATRIMONI FESTIU / FESTES DE CARRER

FESTA DE L'ANY 1959.

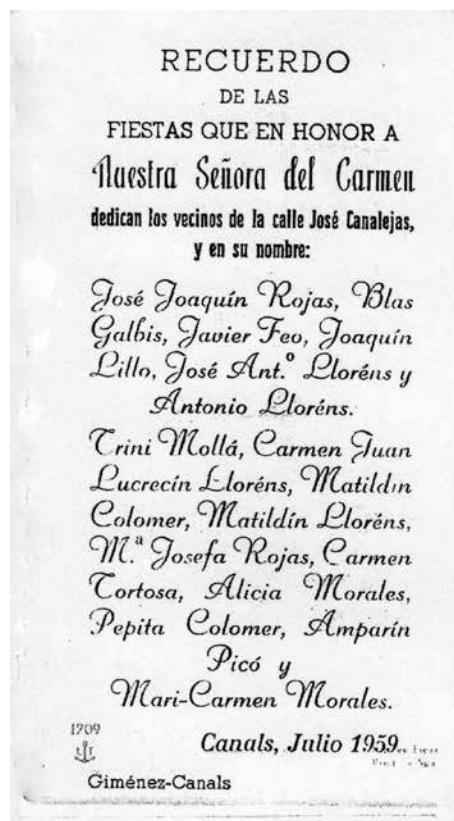
FESTA DE L'ANY 1959.

FESTA DE L'ANY 1959.

Entre les festes de fa més anys, hem de destacar la de l'any 1959. Un grup de joves, quasi xiquets, com un joc, es van posar a vendre tebeos, tots arregladets i escampats en una vorera, i explicaven que el que anaven a traure de la venda seria per a fer la festa a la Mare de Déu del Carmen. Quan els pares es van assabentar d'eixa iniciativa, van pensar que havien de fer-se càrrec i ajudar-los a fer-ho possible. I així ho van fer. Acompanyant este article hi ha una foto dels festers i festeres d'aquell any.

Als anys 40, 50 i 60 del passat segle es vivia molt al carrer, sobretot a l'estiu, i el mes de juliol, amb la calor, era la millor temporada per a fer sopars a la fresca. Al voltant del 15 de juliol els melons d'Alger estaven en el seu millor moment. A ma casa, per exemple, sempre he escoltat que el iaio Edelmiro portava el primer meló de la temporada a casa per a celebrar el sant de la iaia Carmen. Per tant, la festa de la Mare de Déu, el 16 de juliol, era l'excusa perfecta per a fer un

d'eixos sopars: taules i cadires al carrer, amb un entrepà, un porró de vi i el seu bon meló d'Alger i allí estava tot el veïnat amb alegria i bon humor.

Investigant sobre els menjars de la festa ens conta Vicente Morales Cháfer els seus records quan sa mare preparava per a sopar tomàquet fregit amb un ou rebolicat. I que el tio Eliseo regalara un conill dels que criava a casa i el fregiren amb tomaqueta, o coraeta amb alls tendres.

Estava Joaquin Morales Colomer, «Ximo», que en un tres i no res ens feia un vers, i moltes més persones que, cadascuna amb les seues bromes i ocurrències, contribuïen a fer festa i que tots s'ho passaren molt bé.

Més recentment, l'any 2012, un grup de cosines també va organitzar la festa amb molta il·lusió. Recorden que els seus pares, que eren germans, en un any que no concreten, van fer alguna cosa especial per al 16 de juliol. Eren José Maria Juan, veí del carrer de la Parra, i Salvador Juan, que vivia a la plaça del Calvari. La colla de cosines eren Tere, Lola, Maruja i Dora, filles de Salvador; Angelita i Encarnita, filles de José Maria, i Vi-

centica Mollà, filla de Clementina Juan, germana de Salvador i José Maria. A elles es van unir, com amigues que son, Maria Polop «la Pusa» i Pepica Moscardó «la Rogeta». El temps de preparació ja va ser festa, per a elles. Van fer loteria i rifes durant tot l'any. Cada dissabte es reunien per a traure comptes i fer un sopar, naturalment. Tal com ens explica Angelita, ho van passar molt bé i els veïns van respondre a totes les seues iniciatives, col·laborant activament. Van adornar el carrer amb banderoles de paper i, a més del pa beneït tradicional, van organitzar una xocolatada amb bambes per a tots. Van construir una carrossa i el dia de la festa van repartir joguets per als xiquets. Guarden molt bon record d'aquell any.

En 1980, amb la col·laboració de tot el veïnat es va comprar una talla de la Mare de Déu del Carmen. A casa de Benjamina Vidal, al número 51, i per desig de la propietària, que volia tindre-la, es va construir una capella on encara està eixa imatge que tot el món pot admirar. Don Josep Maria Sarrió, rector de Canals en eixe moment, va beneir la imatge i la capella.

PROGRAMA D'ACTES

- **DIVENDRES** més proper al 16 de juliol, dos veïns del carrer, tradicionalment Pepe Aranda i Vicente Real, baixen la imatge des de la seua capella en una façana del carrer i la col·loquen damunt de les andes i el carro i es porta a la casa d'una de les veïnes del carrer, des de fa uns anys la de Maria Josefa Rojas.
- **DISSABTE** a la vesprada es fa l'arreglo de les flors a les andes.
- **DIUMENGE**, al voltant de les 9:30 hores acudeixen els músics i fan una cercavila, convidant a tots a eixir. A l'eixida de la Mare de Déu s'encén una xicoteta traca i –en una mena de processó festiva– es porta la imatge al temple parroquial on a les 10:30 hores se celebra una missa.

En acabar es torna al carrer de la Parra acompanyats pels músics i es reparteix el pa beneït per totes les cases. La imatge recorre també els voltants: plaça d'Espanya, plaça del Calvari, carrer de Belén i carrer de Sant Cristòfol, acabant al voltant de les 13:30 hores.

Durant tota la setmana es resa el rosari al carrer.

> PATRIMONI FESTIU / FESTES DE CARRER

FESTA DE L'ANY 2012

FESTA DE L'ANY 2012

> PATRIMONI FESTIU / FESTES DE CARRER

FESTA DE L'ANY 2012

IMATGE DE LA MARE DE DÉU DEL CARME.

Quan ja teníem imatge i capella, i sempre amb la col·laboració de tots els veïns, vam comprar unes andes, adornades amb tulipes, per a portar la imatge fins l'església. Durant un temps eixes andes es portaven a muscles dels portadors (quasi sempre homes, perquè pesen prou). Amb el pas dels anys, i adaptant-nos a les circumstàncies, vam adquirir un carro de ferro per a posar damunt les andes i que fora més fàcil i còmoda de transportar. Les tulipes es van llevar i regalar a la parròquia. La senyora Victoria Llorca va regalar unes teles, que ella mateixa va bordar amb el seu bon gust i professionalitat, per a adornar el conjunt que sosté la imatge de la Mare de Déu.

També es van comprar unes cistelles i paneres de vímet de Vallada, per a portar el pa a la parròquia perquè fora beneït durant la missa.

Actualment, tots els anys, els primers dies del mes de juny, un grup de veïnes s'organitzen per a preparar la festa. Mai falta la imprescindible ajuda de tots, no solament del propi carrer, sinó també

> PATRIMONI FESTIU / FESTES DE CARRER

dels voltants: plaça del Calvari, Sant Cristòfol, l'Harmonia, Méndez Nuñez... Hi ha persones que no esperen que es passe per sa casa, s'avancen i en qualsevol moment, pel carrer, et donen la seua aportació: «Pren, que no vull que se m'oblidi, per a la festa de la Mare de Déu del Carmen».

Les despeses de la festa són ben modestes. Durant uns anys es feia loteria i l'Ajuntament ajudava amb una subvenció de 250 € fins a l'any 2011. Des d'aleshores, amb el que s'arregla en l'oferiment es paga tot: flors per a la Mare de Déu, pa beneït i un senzill convit als músics que han col·laborat.

Sempre celebrem la festa el cap de setmana més proper al 16 de juliol. Dissabte s'obrin les portes de ca Benjamina i es baixa la imatge, que queda col·locada damunt de les andes. Es porta a casa de Maria Josefa, on s'adorna amb flors. Diumenge, a primera hora del matí, a la casa que porta el número 1 del carrer de Sant Cristòfol, propi-

etat de Pepica «la Santa», es talla el pa i s'arregla en les paneres, que portem a l'església sempre acompanyats de la banda de música. Allí escoltem la missa, que sempre s'ofereix pels veïns vius i difunts del carrer de la Parra i voltants. Després, per parelles de dones i en companyia de la imatge i la música, es reparteix el pa beneït.

Cal comentar també que, des de fa 15 anys, aproximadament, durant la setmana posterior a la festa, la Mare de Déu continua en casa de Maria Josefa i cada nit, a les 10, es resa el rosari a la porta del carrer. S'acaba cantant la Salve Marinera, que un veí, Antonio Mira, que va fer el servei militar a la marina va ensenyar a Maria Josefa i ella, que entona molt bé i té molt bona veu, dirigeix el cor improvisat de devotes de la Mare de Déu del Carmen.

Vull donar les gràcies a Maria Josefa i a Angelita Juan pels seus records i a Cristóbal Martínez per les fotos de la festa de l'any 2012 que ens ha deixat.

RES DEL ROSARI EN PLE CARRER.

VERSOS A LA VIRGEN DEL CARMEN

Un año justo pasó
que a la Virgen Carmencita
siempre tan guapa y bonita
por ningún lado se vió.
Lo mismo ustedes que yo
observamos una cosa;
Que por ser tan milagrosa
siendo la misma imagen
que nuestra Virgen del Carmen
cada año es más hermosa.

A nuestra Virgen querida
se halle donde se halle
en nuestra muerte, y en la vida
los vecinos de esta calle
ni un momento la olvida.

En esta linda estampita
custodian cinco angelitos
a la Virgen Carmencita.
¡Qué angelitos más bonitos
y que Virgen más bonita!

Besadla que es muy preciosa.
Besadla con gran cariño.
Está la Virgen hermosa,
que contenta y orgullosa
en sus brazos lleva al niño.

Dile a Dios nuestro Señor
El, que hace y deshace.
Dile Virgen por favor
que perdone al pecador
que no sabe lo que se hace.

SP-2

PRINTED IN SPAIN

Dep. Leg. B. 27023/82

Joaquín Morales (CHIMO)

FIGURA DE LA VERGE DEL CARME A L'INTERIOR DE LA CASA DEL CARRER ON ROMAN DURANT LES FESTES.

La Foguera mecanitzada

La *plantà* de la foguera de 2019 ens va sorprendre perquè es van utilitzar per primera vegada mitjans mecànics importants, com era un camió-grua que hissava i conduïa els troncs més grossos als llocs adients, així com la protecció preventiva dels muntadors amb arnesos, cascs i roba reflectant, quan estàvem acostumats a contemplar un procés manual, quasi artesà, i una mínima protecció dels plantadors.

A més, els voltants de la foguera i la llenya escampada per la plaça Major estaven enreixats perquè el públic no poguera accedir-hi i evitar qualsevol desgràcia. Aquest primer any els comentaris dels assidus i tradicionals espectadors, especialment els més grans, coincidien en el seu to de decepció en considerar “més ver” i “autèntic” l’antic procés manual amb destrals i serres, i posteriors motoserres. També a la plantada de la

foguera ha arribat l'evolució, i podem afirmar que és l'any 2019 quan es completa plenament a la Vila la revolució industrial.

No tenim notícies que mai ocorreguera cap infortuni important durant la plantada. L'any 2018 [per a la foguera de 2019] sí que va sofrir un accident greu el muntador Serafín Gómez Clemente, de quaranta-huit anys, mentre tallava pins, el dia 30 de desembre, que li va afectar a la columna vertebral. A hores d'ara, setembre de 2020, Serafín encara s'ha de valdre d'una cadira de rodes. Li desitgem la més completa i ràpida recuperació. FTM.

CAIGUDA DE LA FOGUERA

Per primera vegada presenciàrem una caiguda de la foguera encesa. Eren sobre les onze i mitja de la nit del 16 de gener de 2020 i davant un nombrós públic, que va clamar esglaiat en veure que la foguera es corbava i queia mentre cremava. L'ensurt fou fort però afortunadament no va ocórrer ninguna desgràcia personal. Tan sols uns desperfectes a la façana d'una casa de la plaça Major. La caiguda constituí una bona font de tota mena de comentaris sobre les causes: mal plantada, mal lligada... És més probable que el motiu fora –com m'informa un entès– el fet que ara els pins no es trossegien tant com abans i la foguera no queda tan compacta i ferma. FT.

1930, LA GROSSA DE NADAL A CANALS

Inici del Col·legi "Calixte III"

La loca Fortuna

Fotos Vidal
(de Madrid),
Noves-Arts
y Sigüenza

Este año la Suerte se ha mostrado pródiga con Valencia. Las dos series del «Gordo», treinta millones, y una serie del segundo, seis millones, sin contar las aproximaciones, las centenas y los premios de menor cuantía en relación con la importancia de los primeros. Y en este reparto de dinero lo más simpático ha sido que ha ido a parar a gente modesta, como este muchachito que sonrío satisfecho porque ha entrado en Valencia con buen pie. Entre varios números, sin titubear, eligió el premiado. Es aprendiz de una tienda de ultramarinos, pero estamos seguros que no han de pasar muchos años en que lo veamos de dueño. Uno de tantos que vienen a la conquista de Valencia. Enhorabuena a todos.

LA REVISTA VALENCIANA "SEMANA GRÁFICA" PUBLICAVA AL SEU EXEMPLAR NÚM. 233, DE DATA 27 DE DESEMBRE DE 1930, UN REPORTATGE SOBRE EL SORTEIG DE LA LOTERIA DE NADAL DE 1930 AMB IMATGES DE CANALS, UN DELS LLOCS ON VA CAURE LA GROSSA. DEDUÏM QUE LA IMATGE DEL CENTRE DE LA PÀGINA 22 CORRESPON A CANALS, PUIX LA PERSONA DE L'ESQUERRA ÉS ISMAEL VIDAL CUCARELLA QUE FINS ALS ANYS VUITANTA VA SER ORDINARI DE CANALS-VALÈNCIA-CANALS.

TAMBÉ PUBLICAVA FOTOGRAFIES DELS ACTES CELEBRATS AMB MOTIU DE LA POSADA DE LA PRIMERA PEDRA DE LA CONSTRUCCIÓ DEL GRUP ESCOLAR HUI CONEGUT COM A "PAPA CALIXTE III". TRANSCORREGUTS QUASI NORANTA ANYS EM CONSIDERAT INTERESSANT LA SEUA REPRODUCCIÓ. L'ORIGINAL ENS L'HA CEDIT LA FAMILIA GRAMAJE-PÉREZ.

> MEMÒRIA GRÀFICA

El primer premio en Alcedia de Crespíns, Canals y Masalavés

///

Grupos de vecinos de Alcedia, Canals y Masalavés que poseen participaciones del número premiado con el «Gordo».

Fotos Vidal Corella

El ordinario de Canals, que fué quien adquirió el billete premiado.

Una fiesta de cultura en Canals

La primera piedra para un grupo escolar.

Las autoridades de Valencia que asistieron a las fiestas de Canals.

Señoritas que tomaron parte en la fiesta del pasado domingo vestidas con el traje típico del pueblo.

Momento de ser colocada la primera piedra para el grupo escolar que ha de ser construído en Canals.

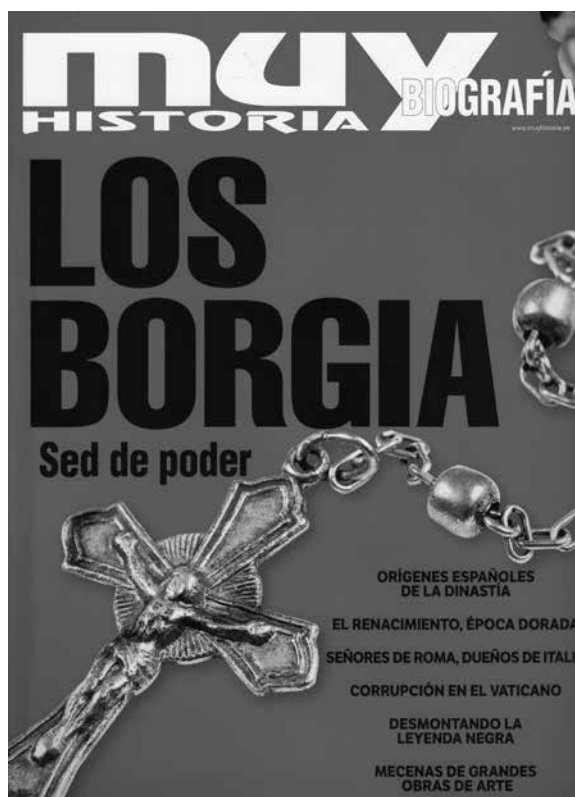
Una de las bellas señoritas que actuaron en el baile popular celebrado en la plaza.

Fotos Cabedo

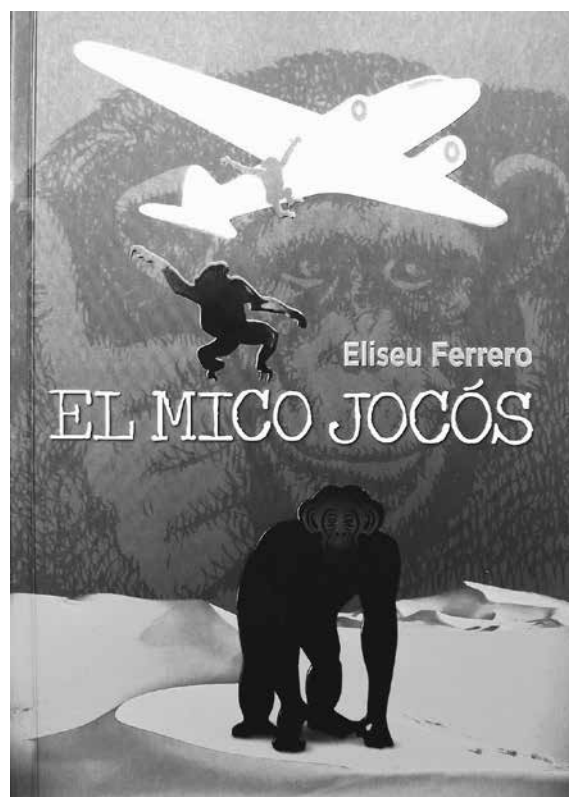
El Alcalde, con varios invitados, en casa de don Julio Colomer.

> PUBLICACIONS

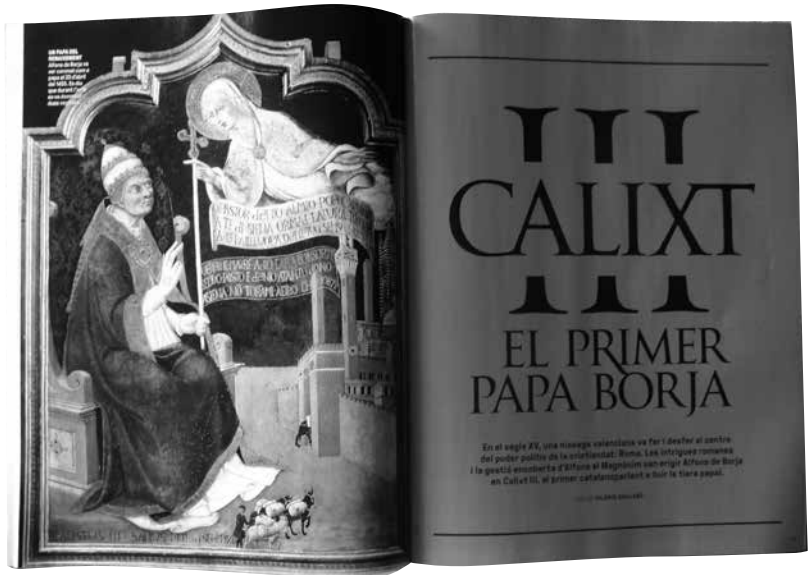
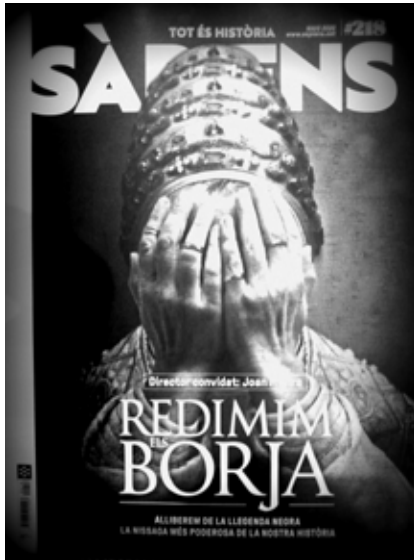

Una altra revista de divulgació: MUY INTERESANTE-HISTORIA BIOGRAFÍAS, publicada a Madrid sense data ni número, dedica un número complet amb 96 pàgines al llinatge valencià. Inclou els treballs de periodistes i escriptors especialment, i un historiador i criminòleg: *Los Borja, el origen*; *Calixto III: historia de una ambición*; *Alejandro VI en la silla de Pedro*; *los descendientes*; *Lucrecia ¿monstruo o víctima?*; *César, el príncipe del Renacimiento*; *Mecenas de Roma*; *Obras inolvidables*; *El fin de los Borgia*; *Sus enemigos*; *Leyenda negra: ¿una venganza injusta?*; *El mundo en la época de Alejandro VI*. Il·lustrats tots ells amb nombroses imatges.

EL MICO JOCÓS.
ELISEU FERRERO.
(Edició de l'autor, 2020).

Un viatge al Marroc i l'aparició d'una nova espècie que ronda pel barri de Sant Vicent, la Cova Samaritana Imaginació i sensibilitat sense límits.

La revista catalana d'Història, SAPIENS, publica al número 218, de maig de 2020, un dossier especial titulat REDIMIM ELS BORJA dedicat a la família valenciana, dirigit per Joan Francesc Mira. A les 45 pàgines que hi dedica inclou els treballs de

periodistes, escriptors i tres historiadors: *Els Borja, un nom; El primer papa Borja; El cardenal maquiavèlic; Un estratègia al Vaticà; El somni d'un estat propi; la postveritat dels Borja i Passegiata borgiana.* Tots amb nombroses i acurades il·lustracions.

LA FESTA VALENCIANA DE SANT ANTONI ABAT. Guió de Jean Henri Bouché Peris. Il·lustracions de Jesús Huguet Enguita. (Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2020).

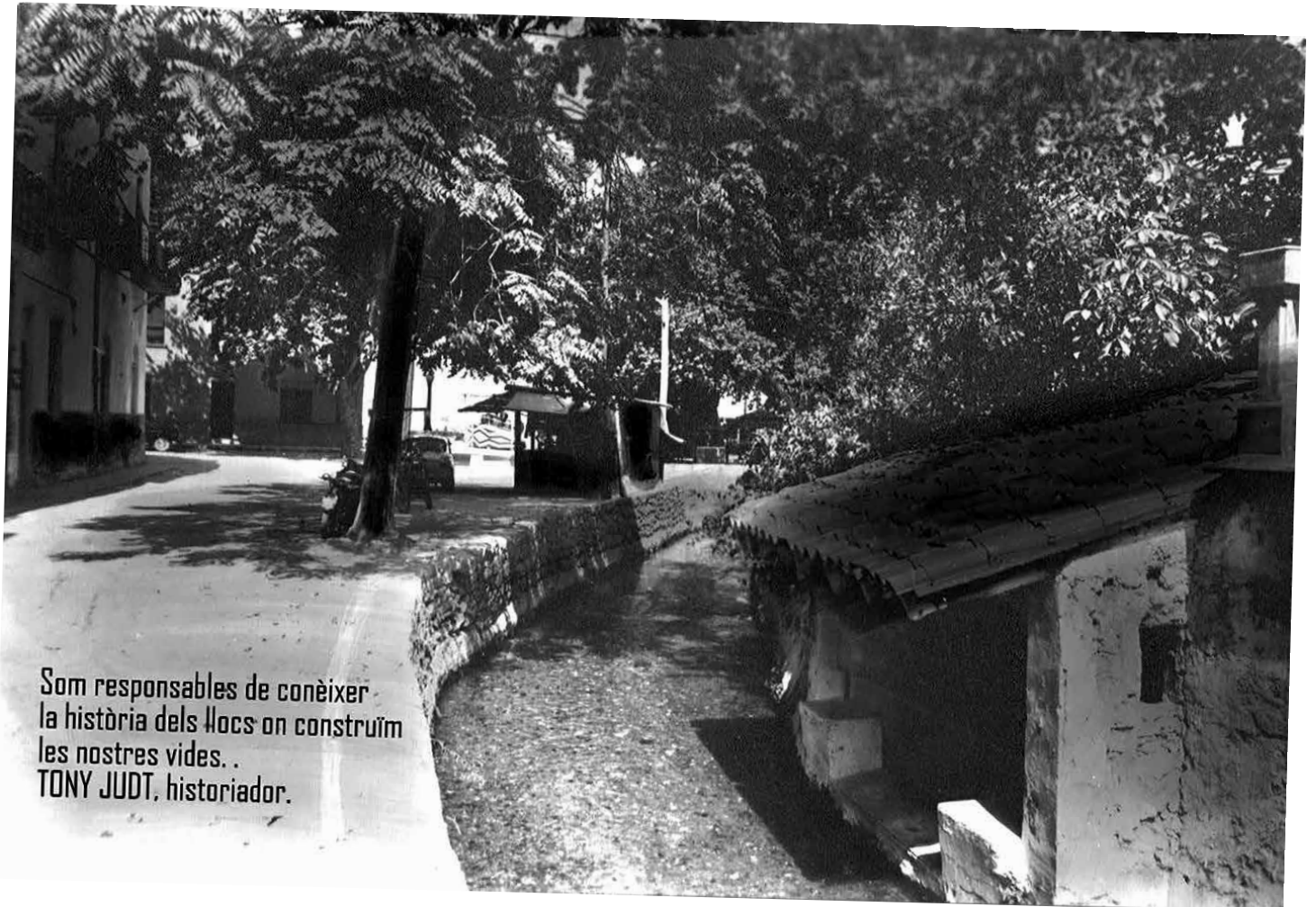
Còmic acolorit divulgatiu sobre la festa valenciana de Sant Antoni Abat.

Canals

**TERRA,
AIGUA,
FOC®**

Som responsables de conèixer
la història dels llocs on construïm
les nostres vides. .
TONY JUDT, historiador.

Mentre una empresa,
un comerç o un autònom
ens necessiteu,
ací ens tindreu.

*On toca
estar.*

Cooperem
amb les persones.

ontocaestar.es